

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҲАНИФАХОН СОЛИҲОВА

Алишер навоий издошлари

Тошкент – 2005

83.3(5У)
С77

Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

Такризчилар: Д. Куронов, филология фанлар доктори,
С. Эркинов, филология фанлар доктори, профессор.

Китобни чоп этилишида ҳомийлик ёрдами кўрсатгани учун Андижон давлат университетининг ректори Физика фанлари доктори, профессор С.З. Зайнобиддиновга муаллиф миннатдорчилик билдиради.

Солиҳова, Ҳанифа

С77 Алишер Навоий издошлари Ғ.Ҳ.Солиҳова; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги; З.М. Бобур номидаги Андижон Давлат ун-ти. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2005. - 192 б.

Филология фанлар доктори, профессор Ҳанифа Солиҳованинг мазкур китоби буюк мурафаккир ўзбек шоири Алишер Навоий ижоди уйғур шоирлари учун тажриба мактаби вазифасини ўтгани, Навоий анъаналари Шарқий Туркистон ижод аҳли учун бир неча асрлардан буён илҳомбахш манба сифатида давом этиб келаётгани ҳақида кенг маълумот беради. Халқлар ўртасидаги адабий алоқалар адабиётларимизни бир-бирига яқинлаштираётир, уларнинг сарчашмаларида турган мумтоз шоирлар барча шарқ халқлари учун ҳам барабар хизмат қилгани ва бундан буён ҳам хизмат қилавериши ҳақидаги ҳаётий ҳақиқатни такрор уқтиргандай бўлди

ББК 83.3 (5У)

катъий буюртма 2005

ISBN 5-635-0283-5

© Ҳанифа Солиҳова,
Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2005й

Мазкур монография Алишер Навоий Таваллудининг 565 йиллигига тақдим этилади

КИРИШ

Уйғур адабиёти, жаҳоннинг ҳамма адабиётларида бўлганидек, асрлар давомида ўзига хос анъаналарига сайқал бериб ривожланиб келди. Шарқий Туркистоннинг Кошғар, Ёркент, Хўтан ва Урумчи каби катта нуфузга эга бўлган маданий-адабий марказларида сўз санъатининг равнақи билан уйғур адабиётининг кўплаб мумтоз анъаналари шаклланди ва улар авлоддан-авлодга ўтиб, нодир бадиий обидаларда ўзини намоён қилиб турибди.

Уйғур адабиёти ўз тарихи давомида жаҳон адабиёти билан ҳамдам бўлиб яшади ва энг аввало, бир томондан кўшни туркий халқларнинг адабиётлари билан, иккинчи томондан эса, форс ва араб адабиётлари билан ўзаро алоқада бўлди. Ўрни-ўрни билан ўзининг мумтоз анъаналари билан уларга ижобий таъсир кўрсатди, ўз навбатида уларнинг ижодий тажрибаларидан, ҳаётбахш бадиий тафаккур хазинасидан баҳраманд бўлди. Уйғур адабиётига тарихан яқин турган, ўзининг илк даврларида муштараклик босқичларида ҳамроҳ бўлган, кейинча ҳам фаол ўзаро алоқаларни изчил давом эттирган адабиёт — бу ўзбек адабиётидир. Уйғур ва ўзбек адабиётлари ўртасида халқларимизнинг ҳар жиҳатдан бир-бирига яқинлигига асосланган алоқалар даврларнинг ўтиши билан янги-янги шакллар касб этди. Даҳо сўз санъаткорлари одатда ўз ижодлари билан бундай алоқаларнинг самарадорлигига раҳнамолик қиладилар. Ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий ўз асарлари билан ўзбек-уйғур адабий алоқаларининг равнақида ана шундай назокатли ўрин тутган улуг бир сиймодир. Профессор М.Е.Маловнинг иборалари билан айтганда, Навоий ўз асарлари билан XV асрдан эътиборан, Хуросон ва Марказий Осиёдаги туркий тилдаги адабиётнинг Шарққа қараб одим отишида ва кенг ёйилишида воситачилик

ролини ўйнади¹. Бу фақат уйғур ижодкорлари учунгина ижобий ҳодиса бўлиб қолмай, кенг уйғур китобхонлари учун ҳам маънавиятнинг бойиши, Шарқдаги бошқа маданиятлар билан алоқаларнинг янги босқичга кўтарилиши даври ҳам эди.

Алишер Навоий, бир томондан, туркий халқлар оғзаки ижодиёти ва Аҳмад Яссавий, Лутфий, Атоий каби сўз санъаткорлари меросларига хос ҳамма фазилатларни давом эттириш, ривожлантириш, иккинчи томондан эса, Шарқ адабиётининг мумтоз намоёндалари сифатида шуҳрат қозонган Низомий, Ҳусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомий сиймоларига маънан яқинлашиш билан адабий тафаккур оламининг синовларида комиллик касб этган ижодкордир, туркий халқларнинг ўй-фикрлари, орзу-умидларини қўйлаган гуманист қалам соҳибидир.

Алишер Навоий ўз асарлари билан ўзбек адабиётининг нуфузини бениҳоя даражада оширди. Унинг Шарқ адабиётлари қаторидаги ўрнини юқори поғонага кўтарди. Она тилидаги адабиётга мумтоз «Хамса» анъанасини олиб кирди. Шоирнинг «Ҳазойинул-маоний» мажмуасини ташкил этган девонларига кирган лирикаси, хусусан «Хамса» дostonлари воситасида ўзбек адабиётида умумбашарий ғоялар кенг ўрин ола бошлади. Ислom дини ва тасаввуфнинг олам ва одамни тушунишдаги таълимотининг туркий адабиётлардаги теран талқинлари ҳам Навоий томонидан ўрнатилган даражасида кўрсатиб берилди. Навоий асарлари ўзининг ана шу ғоявий-бадий мундарижаси билан ўз навбатида бошқа туркий халқлар ўртасида жуда эрта тарқалди ва шуҳрат тутди. Туркий халқларининг сўз санъаткорлари Алишер Навоийни туркий тил ва бу тилдаги адабиёт учун курашувчиларнинг сарвари сифатида танидилар. Шоирнинг асарларида ўз руҳий оламини, адибнинг қаҳрамонларида ўз орзу-умидларини кўрдилар. Навоийнинг ижодий юксаклиги бадий сўз соҳиблари учун орзудаги бир мезон бўлиб қолди. Шу боис Навоий маҳоратини ўрганиш, ҳаёт

¹ Малов С.Е. Мир Алишера Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Восточной Азии. Изв.АН СССР.-М., 1947. Т. IV. –С. 480.

ходисаларини, жамиятнинг қувонч ва ташвишларини навоиёна қаламга олиш сўз санъаткорларининг эстетик қарашларига тобора кўпроқ сингиб борди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Навоийнинг ижод тажрибаларидан ўрганишда уйғур шоирлари фаоллик кўрсатдилар. XVI асрда яшаган адабиёт хомийси Абдурашидхондан бошлаб XIX аср шоири Билол Нозимгача Навоийнинг маҳорат мактабига мурожаат қилиш изчил бир жараён сифатида кечди. Бироқ уйғур шоирларининг Навоий анъаналарига мурожаат этиши бошқалардан нусха олиш ҳам; тақлид ҳам эмас эди. Аслида Навоийга мурожаат қилиш жаҳон адабиёти тажрибасида бўлганидек, даҳолардан ўрганиш, уларнинг ижодий тажрибаларидан баҳра олиб, янги ижодий кашфиётларга қўл уришни билдирар эди. Қолаверса, Навоийга мурожаат этиш устоз анъаналарини давом эттириш қобилиятига эга бўлган ижодкорларни ҳам талаб қилар эди. Уйғур адабиётида ана шу шарт-шароитлар мавжуд бўлиб, унинг Ҳирқатий, Низорий, Ғарибий, Залилий, Муҳаммад Содик Қошғарий каби намояндалари Шарқ адабиётининг билимдонлари сифатида танилган, Шарқ адабиётидаги анъаналар ва кашфиётлар мактабини ўтаган санъаткорлар эдилар. Шу боисдан улар Навоийнинг лирик меросига ҳам, «Хамса» дostonлари мавзуларига ҳам ижодий ёндашиб, уйғур адабиётининг ўз Фарҳоди, Мажнуни, Баҳроми ва Искандарларини яратиш ниятида бўлдилар ва бунга муваффақият билан эришдилар. Уйғур адабиёти тарихини изчил ўрганиш, унинг асрлар қаърида қолиб кетган саҳифаларини янгидан кашф этиш буни яққол кўрсатиб турибди. Хусусан, XIX асрнинг ўрталарида Қошғарда тартиб берилган, ўз мундарижасига кўра истеъдодли уйғур шоирлари Абдурахим Низорий, Турди Ғарибий ва Наврўзохун Зиёийларнинг асарларидан таркиб топган ва шартли равишда «Муҳаббат дostonлари» деб аталиб келинаётган мажмуа қўлёзмасининг кенг китобхонлар оммасига маълум бўлиши билан уйғур адабиётининг тарихан жуда катта мавқеи яна бир мартаба аён бўлди¹. Уйғур

¹ «Муҳаббат дostonлари» мажмуасининг қўлёзмалари таснифи, ундан ёрин олган асарларнинг жанр хусусиятлари ва мундарижаси масалалари уйғур адабиётшунослигида муфассал ырганилганлигини кызда тутиб, у ҳақда махсус тыхталмадик. Қўлёзма ҳақидаги маълумот учун қаранг: Мухлисов Ю Уйғур классик

адабиётининг Шарқдаги бошқа адабиётлар, биринчи навбатда ўзбек адабиёти, унинг улуғ намояндаси Алишер Навоий ижоди билан алоқасига оид янги саҳифалар очилди. Шунга кўра ҳам «Навоий ва уйғур адабиёти» мавзусининг қамрови кенг, муаммолари кўп, уларни муқоясали таҳлил йўли билан ўрганишни давом эттириш адабиёт тарихчиси учун уйғур ва ўзбек адабиётлари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг шакл ва усуллари, адабий алоқаларнинг қонуниятлари, адабий услублар, шоирлар оламидаги янгиликларнинг хусусиятларига оид муҳим материал беради.

Уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида мазкур мавзу кўпдан буён тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келди. Уларнинг ечимига С.Малов, А.Зиёй, М.Ҳамраев, Ю.Мухлисов, У.Маматохунов, С.Эркинов, Р.Қодирий, Ш.Умар, В.Ғупур, А.Ҳусайн, Т.Алиев, С.Муллаудов, Л.Рўзиева, И.Имиров, К.Ҳасанов, Л.Райҳонов каби тадқиқотчилар муносиб ҳисса қўшдилар. Бу йўналишда уйғур адабиётида Навоий аънаёлари масалаларини тадқиқ этган М.Ҳамроев, Ю.Мухлисов, Р.Қодирий, И.Рўзиева ва Л.Райҳоновларнинг илмий ишларини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Бу хусусда уйғур олимлари жамоаси томонидан яратилган «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи», «Уйғур классик тезислари» каби китобларда ҳам илмий аҳамиятга молик хулосалар баён қилинганлигини қайд этиш лозим¹.

Филология фанлари номзоди Р. Қодирий уйғур шоирлари учун «Навоийнинг ўлмас асарлари бир неча асрлар давомида маҳорат сирларини ўрганадиган адабий мактаб бўлиб хизмат қилди»²,- деб ёзади. Филология фанлари доктори М.Ҳамраев эса Навоий ижодининг уйғур шоирларига ижобий таъсири хусусида сўз очиб, унинг икки йўлбилан давом этганлигини таъкидлайди. Унинг бири- уйғур классикларининг улуғ шоирдан сўз санъати билимларини ўрганишлари, иккинчиси, уларнинг Навоий асарларининг

қолязмаларининг каталоги.-Урумчи, 1956; Эсирлар ва эсэрлар.-Алмута, 1973; Мугинов А. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии.-М., 1962; Розиева Низорий ижадида Навоий традицияси. Тыплам; Уйғур эдебиятидики традиция ва наворлук маселлари.-Алмута, 1976. Эршидинов Б. Уйғур классиклари ижадийида дастан жанри.-Алмута, 1988.

¹ Уйғур адабийитининг қисқиче тарихи.-Алмута, 1983.

² Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий аънаёлари. «Адабий мерос», 1968. 1-китоб, 52-бет.

мавзу ва сюжетларига мурожаат қилишларида кўринади, деган фикрни илгари суради¹. Ушбу хулоса гарчи уйғур ва ўзбек адабий алоқаларининг ҳамма шакллари қамраб олмаса-да, моҳиятан масалага холис ёндашувдир.

Уйғур шоирларининг Навоий анъаналарига муносабати хусусида Ю.Мухлисов, С.Муллаудов, У.Маматохунов каби бир қатор уйғур олимларининг асарларида ҳам муҳим фикрлар ўртага ташланган². Хусусан Ю.Мухлисов «Асрлар ва асарлар» монографиясида Низорий ва Ғарибий дostonларининг Навоий назмиёти билан муқоясаси асносида адабий алоқаларнинг характери ва оқибат самаралари ҳақидаги кузатишлари билан илмий жамоатчиликнинг эътиборини тортди. Ю.Мухлисов ўз тадқиқотида Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», Ғарибий «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonларида Навоий анъаналарига асосланадилар, бироқ ўз олдиларига қўйган ижодий мақсадларидан келиб чиқиб, асар воқеаларини мухтасарлаштириш, айна пайтда унинг тўқимасига ўз янгиликларини сингдириш йўлидан борадилар деганда ҳақдир³.

Абдурахим Низорий ижодини ворисийлик ва новаторлик нуқтаи назаридан махсус тадқиқ этган филология фанлари номзоди Д.Рўзиева ҳам «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларида Навоий анъаналарининг ўрни хусусида Ю.Мухлисовга ҳамфикрдир. Низорий юқорида эсланган асарларида ҳақиқатдан ҳам дастлаб Алишер Навоий дostonлари анъаналарига асосланади. Унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида ўрни-ўрни билан Навоийнинг номи ва унинг дostonи воқеаларининг эсланиши ҳам шундан гувоҳлик беради. Д.Рўзиева «Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида» мавзуида 1974 йилда Тошкентда ҳимоя этган номзодлик диссертациясида, шунингдек Тошкент, Олма-ота, Шинжон автоном районида чоп этилган мақолаларида бу фикрни

¹ Ҳамраев М. Веков неумирающая слова.-Алма-ата, 1969.-С.21.

² Мухлисов Ю. Эсирлар ва эсэрлар.-Алмута, 1973. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари.-Т., 1960; Муллаудов С. Тарихий дастанлар.-Тыплам: Уйғур адабияти ва фольклоридаки жанрлар.-Алмута, 1980; Ҳамраев М. Тарих, назария, мапарэт.-Алмута, 1964; Райханов Л. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров. АКД.-Алмута, 1992; Эршидинов Б. Уйғур классиклари ижадийитиде дастан жанри.-Алмута, 1985; Тыплам: Уйғур эдебиятидаки традиция ва новаторлуқ масиллирига доир.-Алмута, 1970.

³ Мухлисов Ю. Эсирлар ва эсэрлар.-Алмута, «Наука», 1973. 84-бет.

далиллаб берган¹. 1992 йилда «Уйғур адабий ҳаётида Навоий асарларининг ўрни ва аҳамияти» мавзусида яна бир илмий иш юзага келди. Д.Райҳоновнинг ушбу номзодлик диссертацияси ва диссертация мавзуи юзасидан чоп этилган мақолаларида Шарқий Туркистонда Алишер Навоий асарларининг тарқалиш ҳудудлари, Навоийнинг лирик ва лиро-эпик асарларининг ХУП-ХІХ аср уйғур шоирлари ижодларига таъсири каби масалалар хусусида баҳс этилади. Д.Райҳоновнинг тадқиқоти ҳали адабиётшуносликда кам ўрганилган Маҳмуд Қори, Мулла Сиддиқ Ёркандий, Мулла Барот ва Арший каби уйғур шоирлари меросларига асосланиши билан диққатга лойиқдир².

Кейинги йилларда уйғур олими Б.Аршидиновнинг «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри» номли монографияси босилиб чиқди. Ушуб тадқиқотда уйғур адабиётитарихида катта ўринга эга бўлган «Муҳаббат дostonлари»нинг қўлёзмаси ҳақидаги маълумотлардан бошлаб, мажмуотдан ўрин олган асарларнинг жанр хусусиятлари, ғоявий-бадий мундарижаси масалаларигача баҳс этишга ҳаракат қилади. Шу жараёнда муаллиф «Муҳаббат дostonлари»нинг манбалари деб аталган сарлавҳа остида «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» (Низорий), «Шоҳ Баҳром ва Дилором» (Ғарибий) дostonларининг илмда мавжуд баҳоланишига жиддий бир эътироз билан чиқади. Б.Аршидинов бу китобининг «Хамса» ва «Муҳаббат дostonлари» бўлимида Низорий ва Ғарибий дostonларининг Навоий «Хамса» сидан ўрин олган асарлар билан мўъжаз муқоясаси ҳам мавжуддир. Уйғур шоирларининг унга рағбатлари, ундан илҳомланган ўринлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, Б.Аршидинов бир қатор тадқиқотларнинг муаллифлари билан мубоҳасага киришиб, улардаги «Навоий анъанаси», «Навоий ғояларидан илҳомланиш», «Навоий сюжетида

¹ Рызиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. Номз. Дисс. Қўлёзма. ЫЗФА асосий кутубхонаси. Шифр: РД 3572. Шунингдек қаранг: Рызиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи. «Адабий мерос». 1971, 2-китоб; Низорий дostonлари. Низорий. Дostonлар тыпламига сызбоши.-Т., Адабиёт ва санъат, 1970.

² Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров (ХУП- ХІХ). АҚД.-Алма-Ата, 1992.

фойдаланиш» тарзидаги қайд ва хулосаларни бирёқламаликда айблайди. Бундай карашлар «Муҳаббат дostonлари» мажмуасига кирган дostonларнинг оригиналлик даражасини пасайтириб келмокда» деган фикрда бўлади¹. Олимнинг юқоридаги мулоҳзалари адабий алоқалар, адабий анъаналарнинг ўрни ҳақида баҳс этганда, илмий ҳақиқат мезонларига риоя қилиш кераклиги жиҳатидан тўғри, албатта. Лекин гап Низомий, Жомий ва Навоий каби даҳо сўз санъаткорларининг асарларидаги халқчил ғоялар, умри боқий образларнинг кейинги давр адабиётларидаги ўрни ҳақида гап борганда ҳам тарихий ҳақиқатдан четга чиқмаслик керак. Зеро, «талант тутқун эмас ва унинг кимгадир эргашиши ақлий қашшоқлик белгиси бўлмай, балки ўз кучига нисбатан катта ишонч, янги дунё очиш йўлидаги умид билан юксак чўққиларни кўзлаш, намуна қилиб олинаётган қиссага янги ҳаёт бағишлаш туйғусидир»². Масалага шу тахлитда кенг караш адабий алоқалар натижасида юзага келган янги ҳодисаларни холис баҳолаш имконини яратади.

Шу ўринда проф. А.Гаджиевнинг озарбайжон-ўзбек адабий алоқалари масаласига доир куйидаги сўзларини эслаш жоиз бўлади. Олим ёзади: «Озарбайжон ва ўзбек алоқаларининг классик даври ҳақида гапирганда, тематикадаги яқинлик, сюжетлардаги умумийлик, сўз санъаткорларининг тўғридан-тўғри билдирган фикрлари, бир-бирларини эътирофлари кабилар билангина чекланмай, бу ўзаро алоқаларнинг анча чуқур қатламларига кириб бориш, унинг ижтимоий-эстетик манзараларини, қонуниятларини очмоқ ва кенгроқ умумлашмаларга келмоқ керак бўлади»³. Ушбу қайдни биз уйғур-ўзбек адабий алоқалари тарихига ҳам тадбиқ этишимиз мумкин. Зотан, шундай йўл тутилгандагина адабий ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри баҳолаш мумкин бўлади.

Илмий тадқиқот учун «Навоий ва уйғур адабиёти» деб қаралаётган кенг доирага эга бўлган масаланинг узвий муҳим бир тармоғи – яъни «Уйғур

¹ Эршиддинов Б. Уйғур классиклири ижадийитидэ дастан жанри.-Алмута: Наука, 1988.-С.81.

² Пушкин А. Полное собрание сочинений в 12 томах. Т.1.-М., 1949.-С.82.

³ Гаджиев А. Вопросы типологии исторического развития азербайджанской и узбекской литератур. Сб. Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей.-Баку: Изд-во «Элм», 1985.-С.11.

достончилиги ва нарининг такомилида Алишер Навоий «Хамса»сининг ўрни» мавзуси асос қилиб олинди. Юқорида масаланинг ишланиши тарихига доир илмий адабиётларнинг мўъжаз таҳлилидан кўриниб турганидек, Низорий достонларининг Навоий анъаналари билан боғлиқлиги масаласи бир қатор тадқиқотларга асос бўлган эди. Лекин орадан ўтган катта фурсат давомида яратилган айрим ишларда қарашлар хилма-хиллиги кўзга ташланди. Бундан ташқари, Навоий «Хамса»си достонлари билан ўзига хос даражада алоқаси бўлган Муҳаммад Имин Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достони ҳали анъана ва кашфиёт йўналиши жиҳатидан илмий муомалага киритилган эмас. Уйғур адиби Мулла Сиддиқ Ёркандий Навоий «Хамса»си достонларини насрийлаштириш билан улуғ шоир меросини оммалаштиришда катта маҳорат кўрсатди. Айни пайтда адиб баёнлари уйғур насрининг энг яхши намуналарини яратиб берди. Филология фанлари номзоди Д.Райҳонов ўзининг юқорида эсланган диссертациясининг уч бўлимдан иборат бўлган биринчи бобининг иккинчи бўлимида Мулла Сиддиқ Ёркандий, Мирза Муҳаммад Сабурий, Умар Боқийнинг Навоий достонлари асосидаги насрий баёнлари ҳақида умумий режа билан кузатиш олиб боради. Масалага атрофлича қаралганда, Мулла Сиддиқнинг «Хамса» достонлари бўйича яратган насрий баёнларининг ҳар бири алоҳида равишда тадқиқот мавзуи бўлиши керак. Зотан, туркий адабиётларда ўз бошланғичини уйғур насрий баёнларидан олган бу йўналиш, назмнинг насрга ўгирилишидаги ўзига хосликлар, уларнинг характерли хусусиятлари ва ниҳоят насрий баёнларнинг уйғур насрини ривожлантиришдаги ўрни ҳам ҳали кенг тадқиқотга тортилмаган. Шунга кўра ҳам биз илмий ишиимиз учун уйғур достончилигининг такомили ва уйғур насрининг тараққиётида Навоий «Хамса»сининг ўрни муаммосини тадқиқот мавзуи қилиб олдик. Биз асос қилиб олган мавзу Б.Аршидиновнинг «Уйғур классиклари ижодида достон жанри» (XIX асрнинг биринчи ярми) монографиясидан масалаларнинг қўйилиши, уларнинг илмий ечими ва хулосалари жиҳатдан кескин равишда фарқ қилади. Бундан ташқари, Б.Аршидинов монографияси мавзу эътибори

билан Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонини қамраб олмайди, унда уйғур адиблари томонидан амалга оширилган насрлар ўрганилмайди. Ҳалигача умуман насрий баёнларнинг ўзига хос жанр сифатидаги характери очилмай келинади.

Ушбу жиҳатлар назарда тутилган ҳолда ишда бир бутун мавзу доирасидаги қуйидаги масалаларнинг ечимига диққат қилинади.

1. Навоий ва Шарқий Туркистон (Навоий ижодида Шарқий Туркистон мавзулари. Уйғур адабиётида Навоий меросига муносабат тарихидан).

2. Уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си мавзуларида яратилган достонларнинг қиёсий-типологик таҳлили.

3. «Хамса» достонларидан ташқари мавзу ва образлар асосида юзага келган уйғур достонларида Навоийнинг сўз маҳорати излари.

4. «Хамса» достонлари насрий баёнларининг уйғур насрининг таракқиётида тутган ўрни.

Уйғур адабиётшунослигида навоийшунослик муҳим бир йўналиш сифатида таркиб топиб, шоир меросини ўрганиш борасида бугунгача талайгина ютуқларни қўлга киритди. Шарқий Туркистонда Навоий мкросига муносабат шоир қўлёзмаларига бўлган эътибордан бошланади. Шу билан бирга, ўтган йиллар давомида Навоийга издош бўлганбир қатор уйғур шоирларининг алоҳида олинган асарлари юзасидан тадқиқотлар олиб борилди. Бироқ ҳали «Навоий ва уйғур достончилиги», «Навоий ва уйғур насри масалалари», Навоий «Мажолис-ун нафоис» асарининг уйғур танқидчилигидаги ўрни» каби қатор йирик режадаги муаммолар ўз ечимини кутиб турибди.

Биз ўз тадқиқотимизни амалга оширишда қуйидаги мулоҳазаларга таяндик. Навоий «Хамса»си юз йилликлар давомида уйғур маданий-адабий ҳаётига тобора яқин бўлиб борди. «Хамса» бир томондан, уйғур адабиётида унинг мавзулари, сюжети ва образлари асосидаги янги-янги асарларнинг юзага чиқишига восита бўлган бўлса, иккинчи томондан, «Хамса» достонларининг уйғур адиблари томонидан амалга оширилган насрий

баёнлари адабиётнинг муҳим жанри даражасида тараққий қилди. шунга кўра ҳам Навоий «Хамса»си уйғур дostonчилигининг равнақига қанча таъсир этган бўлса, насрий баёнлар йўли билан уйғур насри тараққиётига ҳам шунча таъсир кўрсатди. Ишда бу масалалар уйғур адибларининг турли даврларда турли жанрларда яратилган асарлари мисолида адабий-тарихий, қиёсий-типологик чуқур ва атрофлича ўрганилади ҳамда уйғур адабиётининг тараққиётидаги ўзига хос хусусиятлари ҳақида хулосалар чиқарилади.

Муҳаммад Имин Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком», Абдурахим Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари ва Мулла Сиддиқ Ёркандий баёнларини («Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Садди Искандарий») Навоий асарлари билан қиёсий-типологик ўрганиш уйғур шоирларининг Навоийнинг дostonчиликдаги анъаналарига нисбатан ўзига хос тарзда ижодий фаол ёндашганликларини кўрсатадики, ана шу ўзига хослик илк дафъа матнларни чоғиштириб ўрганиш асосида тадқиқ этилмоқда. бу ўзига хослик- анъаналарга сарчашма сифатида таяниш, лекин уларни ижодий давом эттириш, назм билан бир қаторда насрга ҳам диққат эътибор билан қараш каби қатор жиҳатларда кўзга ташланади.

Ўзбек-уйғур адабиётшунослигида шу вақтга қадар амалга оширилган тадқиқотлар, асосан, уйғур шоирлари ва уларнинг алоҳида олинган асарлари, уйғур адабиётининг бирор бир даври мавзуларига бағишланган бўлиб, ушбу ишда биринчи мартаба уйғур дostonчилиги ва насри муаммолари адабий-назарий масала сифатида туркий адабиётлар, қолаверса, Шарқ адабиёти контекстида махсус ўрганилмоқда.

Ишнинг яна бир янгилиги унда мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётида юз берган туб ўзгаришлар заминида уйғур адабиёти асарларида Исломга, ҳунингдек, тасаввуфга муносабат масаласининг адабий-тарихий аспектда қўйилиши ва улар юзасидан дастлабки кузатувлар натижаларининг баён қилинишидир. Бу масалалар мажмуинининг ҳаммаси Навоийнинг уйғур дostonчилиги ва уйғур насри

тараққиётига қўшган ҳиссасини илмий асосда ўрганиш имкониятини яратади.

Уйғур дostonчилиги ва насрининг такомилида Навоий «Хамса»сининг ўрни мавзуининг тарихий-назарий режа асосида ўрганилиши, бир томондан, Навоий ижодининг туркий халқлар адабиётлари тақдиридаги буюк ўрнини тайин этишга хизмат қилса, иккинчи томондан, уйғур адабиётининг ҳам катта мавқеини кўрсатиб беради. навоий ўз мероси билан уйғур адабиётида назм ва насрининг янги бир босқичга кўтарилишига асос яратиб берди. Масаланинг иккинчи жиҳатини таъкидлаш ҳам муҳимдир. Уйғур адабиёти шу жараёнда Шарқда форс-тожик ва ўзбек тилларида раvнақ топиб бораётган адабиётлар сафига дадил кириб борди. Уйғур адиблари томонидан «Хамса» мавзуларининг ишланиши билан бу адабиётнинг ҳамсавор образлари пайдо бўлди. Уйғур шоирларининг ўз адабиётлари заминида мустаҳкам турганлари ҳолда Шарқдаги бошқа адабиётлар учун умумий маънавий бойликка айланган мавзулар, сюжетларни янгидан қаламга олишдаги салоҳиятлари, маҳоратлари намоиш топди.

Ишнинг марказига қўйилган назарий масалалар, уларнинг ечими илмий жараён ва амалиётда:

1. Уйғур адабиётида «Хамса» дostonларига хос мавзуларнинг пайдо бўлиши тарихи ва уларнинг ишланиш даражасини ўрганиш;
2. «Навоий ва уйғур адабиёти» масаласини алоҳида ижодкорлар, алоҳида олинган асарларни тадқиқ этишдан умумий асосга эга бўлган муаммолар мажмуи даражасидаги кенгрок доирага олиб чиқиш;
3. Уйғур-ўзбек адабий алоқаларининг тарихи, тараққиёт босқичлари, шу алоқаларнинг шакллари, муайян шароитлардаги шаклларини ўрганишнинг бугунги кун учун аҳамиятини кўрсатишга хизмат қилади.

Ушбу ишда илгари сурилган илмий кузатишлар, қайд ва хулосалар олийгоҳларда «Навоий ва уйғур дostonчилиги», «Навоий ва уйғур насри муаммолари», «Навоий ижодида Шарқий Туркистон» мавзуларидаги махсус курслар учун қўлланма вазифани ўташи мумкин.

Шарқ адабиёти эстетик тафаккури, Навоий, Низорий каби адибларнинг адабий-танқидий қарашлари, Е.Бертельс, Н.Конрад, В.Жирмунский, О.Шарафиддинов, А.Ҳайитметов, Ю.Мухлисов, С.Муллаудов, В.Ғупур, Р.Қодирий каби олимларнинг текширишларида илгари сурилган қиёсий таҳлил йўналишига асосланади.

Ушбу тадқиқотни яратишда ХУІ-ХІХ асрларда яшаб ижод этган уйғур шоирларининг Шинжонг уйғур автоном райони, Ўзбекистон Республикаси, Қозоғистон Республикаси фондларида сақланаётган қўлёзмалари, шунингдек, шу жойларда жорий алифбода чоп этилган турли жанрлардаги асарларидан фойдаланилди. Уйғур шоирлари асарларининг Шинжонг уйғур автоном районидаги нашрлари билан бир қаторда «Шинжонг адабиёти ва санъати» ҳамда «Торим» журналлари, «Булоқ» мажмуасида чоп этилган матнларига ҳам мурожаат этилди.

Алишер Навоий асарлари матни учун шоирнинг йигирма томдан иборат «Мукамал асарлар тўплами» сирасидаги «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларидан истифода этилди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ АДАБИЁТНИНГ МУРШИДИ СИФАТИДА

1. НАВОИЙ ИЖОДИ ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ АДАБИЁТНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Мусулмон Шарқида туркий, форсий ва араб тилларидаги бадиий адабиёт жуда катта ҳудудда тараккий этган бўлиб, улар ўртасида мутассил равишда турли шакллардаги ўзаро алоқалар давом этиб келган. бу хилдаги маънавий тафаккур яқинлиги Шарқнинг қадимий халқларидан бўлган араблар, форслар, тожиклар ва барча туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги қатор умумий жиҳатларга асосланган бўлиб, бу адабиёт соҳасида бир минтақа, яъни, умумшарқ адабиёти ҳудудини юзага келтирган

эди. Араб, форс ва туркий тилдаги адабиётнинг энг яхши намуналарига, ўз навбатида, ана шу регион адабиётининг ютуғи сифатида ҳам қаралди. Зотан, бу адабиётларнинг Аҳмад Яссавий ва Юсуф Хос Ҳожиб, Насимий ва Лутфий, хусусан, Алишер Навоий (туркий тилдаги адабиёт), Фирдавсий ва Рудакий, Саъдий ва Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий ва Жомий (форсий тилдаги адабиёт), Ал-Баридий ва Замахшарий, ибн Зайдун ва Ал-Валлад (араб тилидаги адабиёт) каби намояндалари умумшарқ ижтимоий фикр таракқиёти ва ижодий жараёни бошқариб бордилар, унинг тасвир принципларига йўлланма бердилар. Шарқда гуманистик адабиётнинг қарор топиши ва ривожланиб боришида бу ижодий кучларнинг ижтимоий-адабий қарашлари, улар яратган нодир асарларнинг ўрни ниҳоятда катта бўлди.

Ўзбек халқининг мутафаккир шоири Алишер Навоий Шарқ адабиёти доирасига туркий халқлар адабиётининг буюк вакили сифатида кириб борди. Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб каби адабиёт намояндалари мерослари воситасида Шарқда ўз нуфузини кўрсата бошлаган туркий адабиёт Навоий даҳоси билан араб ва форс тилларидаги адабиётлар қаторидаги ўзининг мустақкам ўрнини эгаллади. Шундай қилиб, ўз ижоди билан ўзбек тилидаги, шунингдек, бошқа туркий тилидаги адабиётларга раванқ берган Алишер Навоий айна пайтда унинг ютуқларини бутун Шарққа, бутун дунёга ёйди. Зотан, «ўзида ҳам лириклик, ҳам эпиклик, ҳам олимпик, ҳам давлат арбоби қобилиятларини муваффақиятли мужассамлаштирган такрорланмас ажойиб талантлардан бири бўлган»¹ бу улуғ шахсият бутун фаолияти давомида Шарқдаги ҳамма адабиётларнинг ўзаро алоқалар йўли билан бир-бирларини бойитиб боришлари, янги-янги ижодий кашфиётларга эришувлари тарафдори бўлди. Ўзи туркий тилидаги адабиётнинг энг яхши намуналарини яратиб, бошқа сўз санъаткорларини ҳам шу ижодий юксакликка эришувга чақирди. Шарқда машҳур Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари билан бўйлашаоладиган «Хамса» яратди. Она тилидаги лирик асарларидан иборат «Хазойинул-маоний»дан ташқари, форсий тилида ўзининг «Девони Фоний»

¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. -Т., ЁЗ РҲА, 1963. 166-бет.

тўпламини тартиб бериб, устодларнинг таҳсинини қозонди. Арузнинг Шарқ поэзиясидаги ўрни, туркий лирикада ўзига хос жозиба касб этишига оид «Мезон ул-авзон» илмий асарини яратди. Туркий тилининг бойликлари, нафосати-ю, латофатини намойиш этувчи «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини юзага келтирди. Анбиё ва ҳукамолар тарихига махсус асар бағишлади. Ўзбек шоири Эрон афсонавий қаҳрамонлари ва шоҳлари тарихини ёзиб чиқди. Шундай қилиб, Навоий туркий халқлар маънавиятини жаҳоний тафаккур ютуқлари билан бойитиш йўлини тутди. Насимий, Лутфий каби туркий шеърят усталарининг қудратини фахрланиш билан қаламга олди.

Шуниси алоҳида таъкидлашга сазоворки, Навоий ўз ижоди билан туркий адабиётининг мавзулар, янги сюжетлар ва янги қаҳрамонлар билан бойитди. Ўз даври адабиётига янги жанрларни олиб кирди. Энг муҳими, Алишер Навоий ўзбек адабиётини, айти пайтда бутун туркий минтақа адабиётларини гуманистик ғоялар билан бойитди. Бу қайднинг маъноси шуки, ўзининг узок асрлик тараққиёт йўлига эга бўлган туркий адабиётига Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» ижодий таржимаси, Хайдар Хоразмийнинг «Махзан ул-асрор» асарларидан кейин Навоий тўлиқ «Хамса» дostonлари анъаналарини олиб кирди. Навоий «Хамса»си Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг «Хамса»ларига туркий тилдаги адабиётда ёзилган биринчи мукаммал жавоб асари эди. Навоий бу улкан ишлари билан Шарқ адабиётида мустаҳкам традиция йўсинини эгаллаб бораётган жавоб асарлари ёзишнинг энг нодир намунасини кўрсатди. Адабиётларда яшаб келаётган ижобий анъаналарни тўғри пайқаш, уларга таяниш, айти пайтда уларга талабчанлик билан ёндашиш, ўрни келса асосли равишда танқидий фикрлар билидириш, уларга ижодий муносабат билан кашфиётлар йўлини кўзлаш, ижодиётни инсониятнинг равнақиға бағишлаш каби фазилатлар ҳам Навоийнинг ўз даври адабиётиға олиб кирган янгилиги эди.

Туркий тилдаги адабиётнинг мундарижавий тамал тошиға айланган Навоийнинг

Одами эрсанг демагил одами,

Оники йўқ халқ ғамидин ғами

Яна

Хунарни асрабон нетгумдур охир,

Олиб туфроққаму кетгумдур охир.

Ёки яна

Илгимдин келганча зулм тигини ушатиб, мазлум жароҳатига интиқом марҳамини кўйдим» мазмунидаги устодоно сўзлари гуманизмнинг энг ёрқин ифодалари эди. Демак, туркий адабиёт «Хамса» мавзулари, сюжет ва образлари билангина бойиб қолмади. Навоийнинг сеҳрли, илҳомий қалами билан жило топган мумтоз умумбашарий ғоялар мумтоз бадиийлик билан уйғунлашиб туркий адабиётнинг янги саҳифаларига айланди. Унинг янги босқичини таъмин этди. Бу янгиликнинг туркий тилдаги адабиётнинг чўққиси бўлганлигини ҳаммадан илгари пайқаган ва юқори баҳолаган Абдурахмон Жомий ва Султон Хусайн Бойқаро бўлди.

Абдурахмон Жомий Навоий «Хамса»сининг якунланиши муносабати билан машҳур «Хафт аврангш»дан ўрин олган «Хирадномаи Искандар» достонининг хотимасида қуйидагиларни ёзган эди:

Ба туркийзабон нақше омад ачаб

Ки, жодудамонро бувад муҳри лаб

Зи чарз офаринҳо бар он килк бод,

Ки, ин нақши матбу аз он килк зод.

Абдурахмон Жомийнинг Навоий «Хамса»си муносабати билан уни туркий тилдаги адабиётни янги бир поғонага кўтарган ижодкор сифатида характерлаб билдирган юқоридаги фикрини муфассал ҳолатда атоқли шоиримиз Ғафур Ғулом таржимасида келтирамиз:

Ганжали шер беш достонга асос қургшан,

Навоийдур панжасига панжа урган.

Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб,

Бу сўздами жодусида боғлагай лаб.

Осмондин мақтов ёғсин у қаламга,

У қаламдин келди гўзал сўз оламга...

Сенинг юксак таъбинг билан сўз устоди,

Қаламинингнинг калитила сўз кушоди.

Сўзамоллик майдонида сен сурдинг от,

Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот.

Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,

Эй Навоий, лутфинг билан сафо топди.

Шу ўринда «Садди Искандарий» достони хотимасида «Хамса»нинг ёзиб тугалланиши муносабати билан Алишер Навоий томонидан келтирилган бир бадий лавҳанинг замирига диққатимизни қаратайлик.

Навоий ўзининг машҳур «Хамса»си устидаги ижодий ишини якунлаши билан асар қўлёзмасини Жомийнинг хузурига ошиқади. Жомий бу улкан асарга шавқ билан назар ташлаб, бир қўли билан уни оҳиста варақлай бошлар экан, иккинчи қўлини Навоийнинг елкасига қўяди. Шу он бепоён ҳаяжон оғушига тушган Навоий ўзини хаёлан Шарқнинг машҳур алломалари тўпланган бир боғ бўсағасида кўради. у ерда Фирдавсий, Унсурий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Шайх Саъдий, Жомий каби устозлар суҳбат куриб ўтирар эдилар. Навоий уларнинг даъвати билан даврага кириб боради. Шарқ адабиётининг тўнғич «Хамса»нависи Низомий Навоийга ёнидан жой кўрсатади. Ўртада Навоийнинг «Хамса»си хусусида сўз очилади. Низомий Навоийни мураккаб ижод сабоғи «Хамса»нинг муваффақияти билан муборакбод этади. Ушбу лавҳадан англашиладиган мазмун шуки, Шарқ ўзининг Фирдавсий, Низомий ва Саъдий каби даҳо ижодкорларига эга. Уларнинг ўртасида ҳали туркий тилдаги адабиётнинг намояндаси йўқ. Жомий ўша аснода Навоийнинг елкасига қўлини ташлаш билан хаёлот олами орқали туркий тилда «Хамса» яратган Алишер Навоийни Шарқ адабиётининг энг зукко намояндалари даврасига бошлаб келди. «Хамса»ни муносиб баҳолаб, Навоийга қарата «Хамса»навислар панжасига панжа уролганинг туфайли эндиликда сен шуларнинг сафларидан ўрин олиб қолдинг», демоқчи

бўлди¹. Биз бунга яна шуни қўшимча қиламиз. Юқоридаги лавҳада Алишер Навоий Шарқ адабиётида уйғониш даврини бошлаб берган мумтоз даҳолар сафларига туркий тилдаги адабиётнинг улар билан ёнма-ён туришда маънавий ҳуқуққа эга бўлган бир намоёндаси сифатида кириб борди. Юқорида эсланганидек, устоз Жомий «Хамса»ни кўздан кечириш асосида мусулмон Шарқидаги форсий ва араб тилидаги адабиётлар қаторида туркий адабиётнинг ўрнини ҳам, унинг юқори поғонага кўтарилишида Навоийнинг ўрнини ҳам муайян равишда кўрсатиб берди. Бу билан Навоий туркий тилидаги адабиётнинг шарқдаги бошқа адабиётлар олдидаги мавқеини кўрсатибгина қолмай, унга устозларнинг нигоҳини ҳам, эътиборини ҳам қаратди. бу мутафаккир ўзбек шоирининг барча туркий тилларидаги адабиётлар олдида жуда катта хизмати эди. Буни Алишер Навоийнинг ўзи ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонининг хотимасида донишмандлик билан қайд этиб ўтган. шоир Шарқнинг буюк хамсанавислари Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва машҳур «Ҳафт авранг» муаллифи Жомий асарларининг қайси жой, маскан ва халқлар ўртасида тарқалиши хусусида сўз очиб, ўзи ҳақида ҳам фахрия йўли билан ёзади:

Низомий олса Барда бирла Ганжа,
 Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа.
 Чекиб Хусрав доғи тиғи забонни,
 Юриб фатҳ этса Ҳиндустонни.
 Яна Жомий Ажамда урса навбат,
 Арабда доғи чолса кўсу шавкат.
 Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
 Муайян турк улуси худ менингдур.
 Олибман тахти фармонимга осон,
 Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
 Хуросон демаким, Шерозу Табриз,
 Ки, қилмишдур найи килким шакаррез.

¹ Конрад Н. Алишер Навоий. Ўзбек тили ва адабиёти. 1969. 1-сон. 16-бет.

Кўнгул бермиш сўзимга турк, жон ҳам,

На ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.

Зотан, Навоий бутун ҳаёти ва ижоди давомида катта минтақадаги туркий адабиётнинг равақининг кўзлади. Шу кенг ҳудудда истиқомат қилаётган туркий қавмларнинг ҳаммасини форсий ва араб тилида мавжуд мумтоз маънавий бойликлардан баҳраманд этиш йўлини тутди. Ўз навбатида туркий тилида ҳам форсий тилдаги адабиётда машҳур бўлган «Хамса»лар, «Ҳафт авранг»лар яратилишини истади. Алишер Навоий:

Мен туркча бошлабон ривоят,

Қилдим бу фасонани ҳикоят.

Ким шуҳрати чун жаҳонга бўлғай,

Турки эли доғи баҳра олғай

Деганида ўзи айни пайтда бажараётган ишинигина кўзда тутиб қолаётгани йўқ. у ўз навбатида туркий тилли ижод намоёндаларига чақириқ ташламоқда, уларни ҳам туркий тилида жаҳоний аҳамиятга эга бўлган асарлар яратишга даъват этмоқда.

Навоийнинг туркий тилдаги минтақа адабиёти олдидаги яна бир катта хизмати, шоирнинг туркий тилида ҳам Низомий, Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларига ўхшаган асарлар яратиш мумкинлиги ғоясини ўзининг ижодий фаолияти билан амалий равишда исботлаб беришида бўлди.

Маълумки, туркий халқларининг авлод-аждодлари энг қадимги даврлардан болаб Шарқий Туркистондан тортиб, Марказий Осиё, Хуросону Каспий денгизи ва Волга бўйларигача бўлган бир-бирига туташ катта ҳудудда яшаб, ўзининг муштарак маънавий меросини яратиб келган. бунини Шарқдаги туркий тилдаги адабиёт региони деб аташ керак бўлади.

Х-Х!! Асрлардан бошлаб, уйғур, ўзбек, туркман ва озарбайжон халқларининг ташкил топа бошлаши билан регионал адабиётда маҳаллий адабиётларга бўлиниш тамойили бошланган эди. Лекин, бу парчаланиш турли жуғрофий мавзелардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тақозоси билан юзага келган бўлиб, ўз навбатида унинг замирида миллатларга бўлинишдан иборат

шартли тарихий тараққиёт қонунияти ётар эди. Бироқ бу ҳе қачон умумтуркий адабиётнинг регионал хусусиятларини инкор қилишга олиб келмаган. Навоий «турк улуси» ичида уйғур, турк, туркман ва бошқа қавмлар борлигини яхши билади. Шу билан бирга шоир учун туркий тилдаги адабиёт ўз регионидан бирдир. Туркий тилдаги адабиётлардан бирида пайдо бўлган янги бир асарни иккинчисига нисбатан ихота қилиб қўйиш мумкин эмас. Форс адабиёти тарихида бўлганидек, ундан ҳамма қавмлар маънавий озик олиши мумкин. Чунки унинг манбаи регион ҳолатида бошланган ва ундан шу регион одамлари баҳравар бўлиб қолаверадилар.

Шунга кўра ҳам фақат ўзбек адабиётидагина эмас,

Балки уйғур, турк, туркман ва татар адабиётининг намояндалари Навоийга туркий тилдаги адабиётнинг улуғ тафаккур эгаси бўлган ҳомийси сифатида катта эътиқод билан қарадилар. Устознинг туркий тил ва бу тилдаги адабиётнинг равнақида оид назарий қарашларига амал қилдилар ва уни давом эттирдилар. Амалиётда эса Навоийнинг лирикаси, эпик поэзия соҳасидаги бой анъаналарини ўрнат қилиб олиб, шу илҳомбахш чашмадан баҳравар бўлганлари ҳолда янги асарлар яратиш йўлида изландилар. Зотан, Навоийнинг лирика соҳасидаги маҳорати Шарқнинг ўзига хос санъат оламини ташкил қилган маҳорат мактабига айланди ва катта кашфиётларга йўл очиб берди. Шоир бу соҳада «ўзига хос новаторлик ярата олмаганда унинг асарлари бу қадар улуғ аҳамият касб эта билмас эди»¹. Дарҳақиқат, улуғ шоирнинг ғазал ва мухаммаслари, рубоий ва қитъа ҳамда соқийномаларида «Файласуф шоирнинг ўзига хос шахсияти ва мушоҳада қуввати, ижтимоий позицияси ҳамда поэтик қудрати назарга ташланиб туради»².

Навоийнинг лирика соҳасидаги янгиликларини қайд этиш учун туркий халқлар адабиётининг Х!У аср ва ХУ асрнинг ! ярми манзараларига назар ташлаш кифоядир. Навоий «Мезон ул-авзон» асарида арабий ва форсий

¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари.-Т., ЎзФА, 1963.- 143-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 2-том. –Т., Фан, 1977.- 109-бет.

шеърятда мавжуд бўлган арузнинг баҳрлари, улардан қайсиларининг туркий шеърятда ҳам қўллана бошлаганлигининг кенг ҳолатини очиб берди. Бу ўринда бевосита Навоийнинг ўзи туркий шеърятда қўллаган баҳрлар, лирикада Навоий томонидан такомиллаштирилган, янгидан олиб кирилган жанрлар ҳақидаги баҳс анчагина катта ўринни эгаллаши турган гап. Хулоса тарзида айтганда эса, Навоийнинг лирика жанрлари такомиллашувига қўшган ҳиссаси каттадир.

Навоийнинг эпик поэзия, унинг равнақи соҳасидаги хизматларини ҳам алоҳида таъкидлашга лойиқдир. Маълумки, X-XII асрларда Шарқ адабиётида дostonчиликнинг уч тури кенг тараққий қилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари дидактик дostonчиликнинг энг мукаммал намунаси сифатида юзага келди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари эса қаҳрамонлик дostonчилигининг кенг доирадаги тараққиётини бошлаб берди. Шарқда ишқий-романтик дostonчилик Низомий Ганжавий номи билан боғланади. Бу дoston турларини уларнинг характери, табиати, тасвир услубидаги ўзига хосликлар бир-биридан ажратиб туради. Агар дидактик дostonларда фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий-таълимий қарашларнинг тасвири етакчилик қилса, қаҳрамонлик дostonларида тез алмашиб турувчи воқеалар тизимида зафар ва мағлубият оҳанглари эшитилиб туради, персонажларнинг ҳатти-ҳаракатида жанговор руҳ етакчилик қилади. Проф. Е.Бертельс ва О. Рустамова ишқий-романтик дostonларнинг дидактик ва қаҳрамонлик асарларидан фарқли равишда инсон руҳий дунёсининг тасвирига бағишланишини ва Шарқ дostonчилигидаги бу йўналишнинг Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи билан бошланишини қайд қиладилар¹. Навоийнинг «Хамса»сида юқоридаги дoston турларининг деярли ҳаммасини учратиш мумкин. Проф. А.Ҳайитметов ҳақли таъкидлаганидек, бир хил сиёсий-ижтимоий шароитни бошдан кечираётган халқларнинг

¹ Бертельс Е. Низами и Фузули.-М.: Наука, 1962.-С. 393; Рустамова О. Низами Ганджави.-Баку: Элм, 1981.-С. 40.

адабиётларида ҳам бир-бирига яқин ғоявий-бадий услубнинг барқарор бўлиши муқаррардир¹.

Навоий Шарқ дostonчилигининг турларига хос анъаналарни давом эттириш йўлидан борди. Низомий «Хамса»сига муваффақиятли жавоб ёзиш билан бу ҳолни амалий ҳам исбот этди. Филология фанлари доктори С.Эркинов Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonлида Низомий «Хусрав ва Ширин» га хос ишқий романтик услубнинг ривожлантирилгани, аynи пайтда Навоийнинг киши руҳий олами билан бир қаторда уни ўраб турган муҳитнинг ҳам маънавий манзаралари тасвирларини жонлантиришда алоҳида маҳорат кўрсатганлигини ёзади². Навоийдан кейинги туркий адабиётда ишқий-романтик дostonчиликнинг ана шу Навоийна принциплари кенг даражада ривожланди. Буни ўзбек адабиётидан ташқари уйғур, турк, туркман адабиётлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, туркий тилидаги адабиётлар ўртасида уйғур адабиётини Навоий лирикаси ва айниқса дostonчилиги хусусиятларини давом эттириш жиҳатидан ҳам, «Хамса» анъаналарини ривожлантириш жиҳатидан ҳам фаол адабиётлардан бири деб қарашга ҳамма асос бор.

Шундай қилиб, туркий тил ва бу тилдаги адабиётнинг жонкуяри сифатида унинг Шарқдаги бошқа адабиётлар ўртасидаги ўзига хос ўрнини тайин этиш, унинг ҳамма мавжуд имкониятларини ишга солиш, нуфузини кўтариш Навоий фаолиятининг асосини ташкил этди. «Навоий» деганда кишининг кўз ўнгида халқ манфаати учун тинмай қайғурган, бутун ҳаёти, ижоди, истеъдодини шу йўлда хизмат қилишга бағишлаган буюк адибнинг порлоқ сиймоси гавдаланади. Шоирнинг лирик шеърларида ҳам, мазмун ва ҳажм жиҳатидан бемиқдор йирик эпик обидаларида ҳам, илмий-назарий тадқиқотларида ҳам кўп йиллик машаққатли, аммо унумли ижтимоий фаолиятида ҳам асосий мақсад инсонни, халқни улуғлаш, унга сидқидилдан хизмат қилиш эди»³. Шунга кўра ҳам ҳаётга, инсонга, унинг маданияти ва

¹ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи масалалари.-Т.: Фан, 1970.- 72-бет.

² Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси.-Т.: Фан, 1965.- 40-бет.

³ Қаюмов А. Алишер Навоий.-Т.: Ёш гвардия, 1976.-154-бет.

адабиётига нисбатан юксак даражадаги қарашлар соҳиби бўлган Навоий эллар, элатлар ардоғига сазовор бўлди. Асарлари севиб ўқилди. Ғиёсиддин Хондамир бу ҳолни ўзининг «Макорим ул-ахлоқ» асарида қуйидагича ифодалаб берган эди. У ёзади: «Хито ва Хутан мамалакатларининг чегараларидан бошлаб то Рум ва Ғарб мамлакатларининг охиригача шоҳ ва гадо, ёш ва қари оғзида ул ҳазратнинг назмлари мастур ва бутун халқ оммаси ва айрим табақаларнинг кўнгил саҳифаларида ва қалб лавҳаларида муборак шеърлари нақшлангандир»¹. Ғиёсиддин Хондамирнинг ушбу ифодаларида юқорида эсланган «Олибман тахти фармонимга осон, черик чекмай Хитодин то Хуросон» сўзлари қайтарилгандай туюлади. Аслида эса бу ерда қайтарик йўқ. навоий юқоридаги ифодаларида туркий халқларнинг тарихан бирлиги, бинобарин маънавий ҳаётда ҳам уйғунлигини кўзда тутган бўлса, Хондамир улуғ шоирнинг асарлари туркий халқларнинг энг узоқ ўлкаларида яшовчи эл ва элатларгача етиб бориб, уларнинг қалбларига нақшланиб қолди деб айтмоқда. бу ўринда Хондамирнинг «Хитоу Хутан»ни бир музофот тарзида қаламга олиши характерлидир. Хондамир Навоий асарларининг бу ўлкаларга ҳам етиб бориб, «шоҳ ва гадо», «ёш ва қари» томонидан қадрланиб ўқиладиганлигини хабар қилмоқда.

Навоий асарлари шоирнинг ўзи

Деганимни улусқа марғуб эт,

Ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт.

Тилга лафзини ногузир айла,

Жонға назмини дилпазир айла.

Халққа зеби торак айла ани,

Деганидек, уйғур халқига ҳам «зеби торак», уйғур китобхонига ҳам «муборак» бўлди.

2. НАВОИЙ ВА ШАРҚИЙ ТУРКИСТОН

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ.-Т.: ЎзФА, 1948.-35-бет.

Шарқий Туркистон ва унинг туб аҳолиси саналган уйғурларнинг тили ва адабиёти Шарқда катта маъке тутиб келди.

Шарқий Туркистонда туб жой бўлиб яшаган туркий халқлар, биринчи навбатда уйғурлар бутун тарих давомида жуғрофий жиҳатдан, шунингдек, урф-одат, маданият ва адабиётлари жиҳатидан бошқа туркий халқлар, энг аввало, ўзбеклар билан ҳамдам бўлиб яшаганлар. Бу халқларнинг маданияти ва адабиётидаги муштараклик босқичларининг обидалари жаҳонга маълум ва машҳурдир. Шарқий Туркистоннинг адабиёт ва музыка санъатига мухлис бўлган ҳукмдорларидан Қадархон номининг XI асрда яшаб ижод этган машҳур озарбайжон шоири Ҳоқоний, Ширвоний қасидаларида қаламга олиниши характерлидир. Бу ҳол ҳали уйғуршуносликда қайд этилмаган. Маълумки, салжукий Маликшоҳ замонида Шарқий Туркистондан тортиб Мисргача бўлган ҳудудларга чўзилган катта ҳокимият таркибида Қадархон Шарқий Туркистонда Хўтан хони сифатида фаолият кўрсатган. Тарихчилар ободончилик ва маърифат ҳомийси бўлган бу ҳукмдорнинг Самарқандда ҳам қурилиш ишларига раҳнамо бўлгани, музыка маданиятига равнақ берганлигини ёзадилар: «Ҳоқоний ўзининг «Қасидаи шиния» асарида шу шахсни қаламга олиб, уни «Самарқанд уфқидаги юлдуз» сифати билан таъриф этади. Бу ғоят гўзал бир тасвирдир¹.

XII асрда қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Болосоғунда дунёга келган «Қутадғу билиг» барча туркий халқларнинг маънавий бойлиги бўлди. Проф. Е.Бертельс Аҳмад Югнакий қаламига мансуб «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарининг XIII асрнинг охирида уйғур ва ўзбек тилларининг бир-биридан ажралиш даврида аралаш ўзбек-уйғур тилида ёзилганлигини айтган эди². Дарҳақиқат, бундан олдинги асрларда, яъни «X асрдан XIII асрлар давомида ўзбек ва уйғур тилларини ажратиш тўғри эмас. Қорахонийлар хонлигига қарашли Шарқий Туркистон қабилалари ва қисман чиатой улусига қарашли элларнинг сиёсий бирлиги туфайли Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон

¹ Хагани Ширвани. Сечилмиш эсерлэри.-Баку: Азерб. Элмлар академияси, 1956.-С.439.

² Бертельс Е. «Ҳибат ал-хақоик» Ахмада Югнаки. Труды САГУ, вып. 3. Гуманитарные науки.-Т., 1945.

худудида яшовчилар мутассил тил яқинлигига эга эдилар.»¹ Проф. Боровковнинг қуйидаги мулоҳазалари ҳам шу фикрни қувватлайди. Олим ёзган эди: «Ўрта Осиёда мўғул истилосидан кейин ҳам уйғур тили адабий тил ролини ўйнаб қолди. Тахминан, XI асрдан эътиборан қадимги уйғур тили Шарқий Туркистон ҳудудларидан ўтиб Ғарбга ёйила бошлаган эди»².

Ўзбек адабиётининг қатор ёдгорликлари, жумладан, Лутфий ва Навоий асарларининг қадимги уйғур ёзувида кўчирилган нусхалари маълумдир. XV асрда Мовороуннахр ва Хуросонда марказий давлатлар юзага келиб, хирот, Самарқанд каби шаҳарларда илм-фан ва адабиёт равнақ топган бир даврда ҳам уйғур маданиятига бўлган қизиқиш катта эди. В.Бартольд Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида уйғур бахшиларининг ҳам ўз санъатлари билан танилганлигини эслатади. Шу даврда юзага келган Темурнинг ҳарбий юришларини баён этувчи «Тарихи хоний» асарининг уйғур хати ва иалаффузи билан битилганлиги ҳақида маълумотлар бор³.

Навоий яшаб ижод этган XV аср шароитида Шарқ адабиётининг энг кўзга кўринган асарларига бўлган қизиқиш ниҳоятда кучайди. Шу даврда X асрда яшаб ижод этган машҳур форс-тожик шоири Фирдавсий қаламига мансуб «Шоҳнома» асарининг бир неча нодир қўлёзмалари ўзаро чоғиштирилгани ҳолда мукаммал равишда янгидан кўчирилгани каби Самарқанд ва Хиротда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари уйғур ёзувида ҳуснихат билан тартиб берилди. «Хирот ва Самарқандда «Қутадғу билиг» ва «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари матнларининг уйғур имлосида тартиб берилиши, деб ёзган эди филология фанлари доктори Э.Рустамов, - бу давр олимлари ва адабиётшуносларининг уйғур ёзуви ва адабиётига нисбатан катта қизиқишларидан, шунингдек, Хирот ва Самарқандда уйғур тили, адабиёти донишмандлари, уйғур ёзувини мукаммал эгаллаган моҳир хаттотларнинг ҳам мавжудлигидан гувоҳлик

¹ Шербак А. К истории узбекского литературного языка древнего периода.-М., 1953.-С.318.

² Боровков А. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. «Алишер Навоий». Сб.статей.-М.-Л., 1946.-С.99.

³ Бартольд В. Сочинения т.У111.-С. 131.

беради»¹. Навоий «Вакфия» асари муқаддимасида Ҳусайн Бойқаро ҳузурида хизматда бўлган бир неча қабила намояндалари ҳақида сўз очиб, улар ўртасида «уйғурий сифат бахшилар» ва «уйғур чаркарлик (уйғурларга мансуб) яхшилар» ҳам бор эди, уларнинг ҳар бири шохнинг диққат-эътиборида эдилар, деб ёзади. Жумладан, «Вакфия»да ўқиймиз: «...ҳар мавжудқа бир мақсуд ва подшоҳона иноят, ҳар қайсиға бир муносиб мансаб била сарбаланд ва хисравона тарбият, ҳар бирисини мувофиқ амал шуғлиға пайванд қилдилар»². Демак, XV аср Хирот ҳаёти шароитида уйғурлар бошқа туркий халқлар намояндалари қаторида шохлик доирасида муносиб мавқе ва мансабларга эга эдилар.

Алишер Навоий ўзига замондош бўлиб яшаган Лутфий ва Саккокий каби иқтидорли сўз усталарининг «уйғур иборатининг фусаҳолари» («Уйғур тилида чиройли сўзловчилар, равшан гапирувчилар) деб айтадики, бу ҳам уйғур ва ўзбек тилларининг, шунингдек, бу икки тилдаги адабиётларнинг ўзаро яқинлигини кўрсатувчи муҳим бир далилдир. Бу ўринда Лутфий ва Саккокий уйғур тили ва адабиётида ҳам салоҳиятга эга эдилар деган эътиборни тортувчи маълумот ҳам бор.

Навоийнинг кошғарлик олим ва фозил кишилар билан яқиндан муносабатда бўлганлигини унинг асарлари, шунингдек, замондошларнинг гувоҳликлари орқали биламиз. Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида ўз замонасининг нуфузли шайхларидан Саъдиддин Кошғарий ҳақида катта самимият билан гапиради. Навоий Жомийни ўз пири сифатида таниганидек, Жомий ҳам Саъдиддин Кошғарийга ўз пири сифатида эътиқод билан қапраган. «Насойим ул-муҳаббат»да Навоий бу мўътабар шахсни характерлаб «Нақшбандия силсиласининг ўз замонасида комил ва мукаммал муршид ва халифаси эрди»³, деб ёзади. Жомийнинг Саъдиддин Кошғарийга ҳурмати шу даражада эдики, у вафот этгач шоир пирининг Хиротдан

¹ Рустомов Э. Узбекская поэзия в первой половины XV века.-М.: Изд-во Наука, 1963.-С.37.

² Навоий А. Асарлар. Ён беш томлик. ХУ1 том.- 160-бет.

³ Навоий. Асарлар. 15 томлик. ХУ том.- 137-бет.

ташқарида бўлган мазор бошида турар жой қурдирган, ободонлаштириш ишлари олиб борган.

Навоийнинг асарларида уйғурларнинг тарихан машҳур сиёсий-маданий марказларидан Қошғар ва Хўтан мавзелари кўп мартаба қаламга олинади. Навоий бу шаҳарларнинг тарихи, одамлари уларнинг машғулоти ҳақида қайноқ бир самимият билан гапиради. Навоий хусусан, Хўтаннынг гўзал табиати, бунёдкор одамлари ҳақида кўтаринки бир руҳдаги тасвирларни яратади. Шолир «Садди Искандарий» достонининг темурий ҳукмдори Абу Саидга бағишланган йигирма тўққизинчи бобида Қошғар шаҳрини эслаб ўтади. Ушбу бобда шоҳ ва унинг қўшини ўртасидаги иттифоқ хусусида сўз очилар экан, Абу Саид қаттиқ танқид остига олинади. Ўзининг ҳарбий юришлари вақтида талон-тарожга ўч бўлган бу шоҳ ўз қўшинининг ҳолаҳволи билан қизиқмас эди. Натижада ҳарбий юришлар вақтида шоҳ билан унинг қўшинлари ўртасида муҳолифат туғилади ва оқибатда бу иш Абу Саид шахсининг инқироzi билан тугайди. Навоийнинг ёзишича, Абу Саид Хуросон ва Мовороуннахрнинг ҳукмдори, лекин у Зобилистон, Табризу Румга ҳам кўз тикади. Шу ўринда шоҳ ўз тасарруфига киритган шаҳарлар саналганда Қошғар ҳам тилга олинади:

Олиб мулки Хоразму Кирмонгача,

Яна Қошғардин Сипоҳонгача.

Навоий асарларида Шарқий Туркистонда қадимдан машҳур Хўтан шаҳри айниқса, кўп эсланади. Навоий шеър ва достонларда афсонавий тарзда қуйланиб келинган Хўтаннынг таровати, одамларининг сурат ва сийратлари, Хўтан оҳулари, Хўтан мушкининг ажойиб сифатларини гўзалликнинг мукамал бир жилоси тарзида тасвирлайди. Натижада, Хўтан деганда китобхон кўзи ўнгида зеби-зийнат мавзеси бўлган бир шаҳар жонланади.

Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Хўтаннынг бир гўзал ҳақида сўз боради. Искандар Чинга келар экан, бу ерда шоҳ шарафига ҳокон томонидан уюштирилган базм чоғида «хўтанзод маҳру» (Хўтанда туғилган ой юзли гўзал) таърифи келтирилади:

Бири ул хўтанзоди маҳру эди,

Яна маҳваш турфа кўзгу эди.

Шоир бир ғазалида гўзаллик сифати ҳақида сўз очиб, «хўтанга хос», «хўтанликларга тааллуқли» деган иборани қўллайди.

Ба хурсифат барчасининг нозу фани,

Кашмирию румию хатоу хўтани.

Навоийнинг яна бир қатор ғазалларида маъшуқа Хўтан оҳуси (Хўтан жайроналари)га ташбеҳ қилинади. Анъанавий образга айланган Хўтан кийиклари киндигидан олинадиган мушк эса, маъшуқанинг юзидаги ҳолга қиёс қилинади:

Кўзунг Хўтан кийигидир, юз узра ҳолларинг,

Магарки, нофасидин мушк сочди ул оху.

Қуйидаги мисраларда ўзининг севгилисидан хабар кутаётган мажнунвор ошиқ ҳолати тасвир этилар экан, яна Хўтан оҳулари ва Хўтан мушки образларидан санъаткорона истифода этилади:

Эй Хўтан жайронлари, нетгай бу мажнун кўнглима,

Нафҳае еткурсангиз мушкин ғизолимдин гаҳе.

Қуйидаги мисраларда ҳам гўзал бир мазмун ниҳоятда сержило тасвир воситалари орқали ўринли қаламга олинади:

Хусни атрофида эй машшота, ҳар ён қўйма ҳол,

Ким Хўтан мулкида ҳиндуларнинг ўлмас мадҳали.

Бу ерда гап дастлаб Хўтан гўзаллари ҳақида бораётганлиги англашилиб турибди. Лирик қаҳрамон – ошиқ машшота (маъшуқага оро берувчи пардозчи аёл)га мурожаат этар экан, Хўтан гўзалларининг юзига ҳол қўйишга ошиқма. Чунки ҳиндулар (бу ўринда қора ҳол ҳиндуларга ташбеҳ этилган)нинг Хўтанда турар жойлари йўқдир, деб тасвирда жуда гўзал сўз ўйини қўллайди. Шоир Хўтан оҳуси ва мушк образларини ўта муболаға тарзида қўллаган ва биз келтирган қуйидаги мисолимизда тасвирда зебузийнат воситаси бўлган сурма сўзи орттирилган. Шоир сурма билан

мушкнинг қора тусда бўлиши мафҳумидан фойдаланиб яна Хўтан жайронлари образига қайтади:

Сурма билан ул ой кўзни қора айламиш,
Йўкса Хўтан жайрони мушк ичинда ағнамиш.

«Хайрат ул-аброр» достонидаги ўн саккизинчи мақолат Чин гўзали ва унинг ишқига гирифтор бўлган ошиқларга шоҳнинг зулму ситами тасвирларини ва ниҳоят шоҳнинг адолатга юз тутишига бағишланган ҳикоятни ўз ичига олади. Ҳикоятда Чин гўзали таърифида Хўтан атамасининг турли ташбеҳлари қаламга олинганлигини кўрамиз:

Бор эди Чин мулкида бир нозанин,
Ожиз анинг ишқида наққоши Чин.
Орази гулзори Хўтандин мисол,
Кўзи бу гулзор аро мушкин ғизол.
Сурати Чин чехраи анвар анга,
Мушки Хўтан зулфи муанбар анга.

Чин гўзали ҳақидаги ушбу ҳикоят ўзининг баъзи талқинлари билан Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги чин гўзали Дилоромни эслатади. Лекин моҳир чангчи Дилором образи «Сабъаи сайёр»да катта бир дoston қаҳрамони даражасида ишлангандир.

Баҳром саҳрода ов пайтида уста рассом Моний билан танишиб, у билан суҳбатда Чин мулкининг хирожи баробарида баҳоланаётган Дилоромнинг гўзаллигидан хабар топади:

Маҳваши лубати хитойи зот,
Кўруб андин Хитоу Чин бедод.
Хуснича одами нишон бермай,
Киши кўрмай аники жон бермай.
Кўрган ўлмакка қилмаса оҳанг,
Вой ул дамки, олса илкига чанг.
Чанги чун жон физо садо чекса,
Ўзи ул савт ила наво чекса.

Кўрса ёхуд эшитса ким они,
Қолмағай бир, гар ўлса минг жони.

«Садди Искандарий» достонида ҳам Искандарнинг Чин мулкига юриши, Чину Хитой ҳоқони билан мулоқоти ҳақида гап борганда ҳам лубати чиний (Чин гўзали)нинг латофати ва ҳарбий санъатдаги маҳорати қаламга олинади.

Алишер Навоий ўз асарларида Чину Хитой мулки тасвирларини берганда, туркий халқларининг азалий она заминларидан бўлган Шарқий Туркистондаги Кошғар, Хўтан каби қадимий маданий марказларни кўзда тутганлиги шубҳасиздир. Улуғ шоир бу ерларни ва бу мавзеларда истиқомат қилаётган туркий халқларни Мовороуннаҳр ва Хуросон туркийларининг аجدодлари деб билган. Шоир ўз асарларининг ғарбдан шарққача бўлган туркий халқлар яшаётган катта ҳудудда тарқалиши, кадрланишини кўзда тутиб, «олибман тахти фармонимга осон, қилич тортмай Хитодин то Хуросон» деб айтганда, Хито атамаси замирида Туркистоннинг шарқий ҳудудларини кўзда тутди ва бу тушунчага Навоийнинг қатъий эътиқоди бўйича туркий бўлмаган бирор мамлакатнинг (масалан, қадимги Хитой давлатининг) сира алоқаси йўқдир. Бу мавзу хусусида проф. Е.Бертельс, В.Зоҳидов, С.Эркинов ва Д.Рўзиеваларнинг тадқиқотларида баҳс қилинади. Бу олимларимиз тарихга оид манбалар, биринчи навбатда Алишер Навоийнинг асарларига асосланиб, «Чину Хитой» деганда Шарқий Туркистондаги туркий давлатлар кўзда тутилишини тасдиқ этадилар¹.

Бу мавзуда уйғур олимлари ҳам атоқли шарқшунос Е.Бертельс ва ҳамкасб ўзбек олимлари билан ҳамфикрдирлар.

Дарҳақиқат, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг ватани бўлмиш Чиннинг (демак турк ҳоқонлиги) ўрнига дунё харитасидан ўрин олган ўнлаб Чин мавзеларидан бирортасини қўйиш мумкинми? Йўқ, албатта. Алишер Навоий дostonда туркий халқлар тарихида шон-шавкат қозонган турк ҳоқонликларидан бирини бадиий тафаккур йўли билан қайта

¹ Бертельс Е. Навои и Джами.-М., 1965.-С.154; Зоҳидов В. «Фарҳод ва Ширин»нинг ғоявий мотивлари. «Шарқ юлдузи», 1948. № 5.; Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили.-149-б.; Рызиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони. «Адабий мерос», 1971.-№2.- 72-73-б.

яратади ва унга жуда катта ғоявий вазифа юклайди. Чин эса Кошғар, Хўтан ва унга туташ ўлкалар эди. Шу ўринда сўз навбатини Навоийнинг ўзига берайлик. «Садди Искандарий» достонида тасвирланишича, Искандар дунёнинг кўп ўлкаларига юриш қилиб, Чин сарҳадига кириб боради. Искандар билан ҳокон ўртасида муайян мулоқот ва баҳслар бўлиб ўтади. Лекин ҳокон ҳар бир ишда ақл-тадбир ва адолат билан ҳаракат қилаётган Искандарни кўриб унга тан беради. Атрофига аёнларини чакириб Искандар билан бўлиб ўтган машваратларни ўртага солади. Искандарга нечук жавоб қилиш хусусида уларнинг фикрларини билмоқчи бўлади. Алишер Навоий шу ўринларда ҳокон ҳақида маълумот бериб ёзади:

Бу сўзлар дегач шоҳи Чину Хўтан,

Дуосига тил чектилар анжуман.

Бу ўринда «Чину Хўтан шоҳи» бирикмасини шарҳлашга ҳожат бўлмаса керак.

«Фарҳод ва Ширин» достонида тасвирланишича, Фарҳод шукуҳли Чин ҳоконининг ўғлидир. Фарҳоднинг туғилиши бутун Чиннинг шодиёнасига айланади. Фарҳоднинг тарбияси, ақлий ва жисмоний камолоти тасвирлари давомида Навоий унга атаб йилнинг тўрт фаслига мослаб тўртта олий қаср қурилгани ва бу қасрлар қурилишида Фарҳоднинг ўзининг ҳам иштирок этиши лавҳаларининг сержозиба манзараларини яратади.

Хўтан мулкики, жаннатдин нишондур,

Саводи узра жаннат жон-фишондур.

Ҳамоно тўрт боғи равза ойин,

Ичинда тўрт қасри хулд тазйин.

Ки бўлмиш эрди ҳукмимдин муҳайё,

Гулу асмори андоқким, сурайё...

Биз юқорида Алишер Навоий асарларида Кошғар, Хўтан каби туркий халқлар, жумладан, уйғур аجدодлари манзилгоҳларининг муҳаббат билан қаламга олинishi мисолларига диққатни қаратдик. Бу лавҳалар Навоий асарларидаги воқеалар кечган маконлар ва қаҳрамонларни (хусусан, «Фарҳод

ва Ширин» достони мисолида) Уйғуристон билан алоқали ҳолда талқин этишга асос беради. Лекин улуғ шоирнинг катта идеаллари ва шу асосдаги тасвирлари бизни масалага кенгроқ қарашимизни тақозо этади. Достон воқеалари марказида турган Фарҳодни Хўтандан экан, демак, у уйғур дейиш, ёки уни замин ва замондан ажратиб ўзбек йигити деб аташ масалага тор доирада қараш бўлар эди.

Чин Шарқ шоирлари ашъорларида ҳунармандчилик ва санъат нашъу намо топган орзудаги бир мамлакат сифатида куйланиб келинган. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида тасвирланишича, оддий ҳунарманд Фарҳод Шопур билан биргаликда Чинда сабоқ олади. Чин устои уларнинг бирига тасвир санъатини, иккинчисига тоштарошликни ўргатган. Хусрав Дехлавийнинг «Ширин ва Хусрав» достонида эса, Фарҳод Чин шохининг бахтсиз бир ўғли сифатида тасвирланади. Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин»ида эса, дoston воқеалари ва қаҳрамонларини Чину Хито билан боғлаш воситасида бу мамлакатнинг жуғрофияси ҳақидаги қарашларга аниқлик киритади. Чину Хито қадимги турк ҳоқонлигининг манзилгоҳларидан биридир. Навоий «Фарҳод ва Ширин»да Чинни шундай тасаввур қилади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги тўртликлардан бирида Алп Эртўнганинг қадамжойи сифатида таъриф этилган Хўтанни Навоий ўз идеалида яратган Чин ҳоқонлигининг шукуҳга эга бўлган маркази сифатида тасвир этади. Фарҳод номи билан боғлиқ «Минг уй» қабилидаги афсоналарнинг Уйғуристонда кўп учраши ҳам Навоийнинг диққатини тортган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Алишер Навоий юқоридаги тасвирларида туркий халқларнинг тарихи, унинг ҳамма қавмлари, ҳунар ва истеъдод эгаларига бўлган меҳр-муҳаббатини намоиш этади. Шу сирада гуманист шоир уйғур тарихига, маданиятига, унинг Саъдиддин Кошғарий каби мумтоз кишиларига ҳурматини ҳам изҳор қилиб борди. Шарқий Туркистоннинг XVI аср шароитида ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг ўзига хос бир барқарорлашуви юз берди. Шу муносабат билан бадиий адабиётга бўлган

эътибор ҳам ўтган асрлардагига нисбатан бир мунча кучайди. Маълумки, XVI асрдан Шарқий Туркистонда Ёркент шаҳрини марказ қилган Султон Саидхон (1490-1533) бошчилигидаги мустақил уйғур давлати майдонга келди. Сулола бошлиғининг номига нисбатан «Саидия» унвонини олган бу давлат Кошғар, Хўтан, Оқсу, Кучор, Қумул ва хатто Бадахшонгача бўлган катта заминни ўз ичига олар эди. Султон Саидхон ўлкада марказий бир давлат барпо қилиш, унинг сиёсий ва иқтисодий қудратини ошириш, маданий ҳаётга ривож бериш ишларига катта аҳамият билан қаради. Маданият ва адабиёт, илм ва фан арбобларини давлатни бошқарув ишларига жалб этди. Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросоннинг маданий ҳаёти ва адабиёти равижига катта эътибор билан қарагани ва айна пайтда, ўзи жўшқин ижод билан шуғуллангани каби Султон Саидхон ҳам бир вақтнинг ўзида Ёркент адабий ҳаётининг муршиди ва жўшқин ижодкори сифатида танилди. Султон Саидхон уйғур ва форс тилларида ижод қилган¹.

Шоирнинг бизнинг кунларимизгача етиб келган асарларида унинг Алишер Навоий лирикасига катта эътиқоди кўзга ташланиб туради.

Шарқий Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва маданият тараққиётида Султон Саидхоннинг ўғли Абдурашидхон (1510-1560) ҳам муҳим роль ўйнади. Абдурашидхоннинг ҳукмронлик йилларида Кошғар ва бошқа шаҳарларда хунарамандчилик, савдо-сотиқ ишлари йўлга қўйилди. Мадрасалар, карвон саройлар барпо этилди. Мовороуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон каби ўлкалар билан савдо ва маданий алоқалар кучайди. Бу даврда давлат девонхонаси қошида шохлик кутубхонаси ташкил қилинган, Ёркент ва Кошғар мадрасаларига Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ироқ музофотларидан илм толиблари келиб таҳсил билан машғул бўлганлиги маълум.

Уйғур тарихчиси Муса Сайрабий (XIX аср) ўзининг «Тарихи амония» асарида Абдурашидхон шахсиятини характерлаб қуйидагиларни ёзади: «Абдурашидхон шижоатда беназир ва саховатда бебадал эрди, мулла ва

¹ Уйғур эдебийитининг қисқича тарихи. - Алмута, 1983.-63-б.

фозил ва шоир киши эрди. Форсий ва туркийда назмни яхши айтур эрди. Илми мусикада гўё ҳаками Фирсағурси соний эрди. «Ишратангиз» деб бир мақом ихтиро қилди»¹.

Абдурашидхон хонлик девонхонаси ҳузурида ташкил қилинган кутубхонада Шарқ адабиёти асарларини кўчириш ишларига диққат қилиб, бу ишга уйғур ва ўзбек тилларини пухта биладиган хаттотларни жалб этиш йўлини тутди. Худди шу даврдан бошлаб Уйғуристонда Алишер Навоий асарларини кўчириш ишларини йўлга қўйилганлигини таъкидлаш керак бўлади. Бу ғоят хайрли ишда XIX асрда ижод этган шоир ва бастакор Юсуф Қидирхон Ёркандий ва ёркентлик шоира Омоннисохоним ҳам ташаббускор бўлдилар. Юсуф Қидирхон Алишер Навоий қаламига мансуб ғазалларнинг ўн олти мақом мусикасида айтилишининг ташаббускори эди².

Ёркент ва Кошғарда Навоий лирикасида дастлабки сайланмаларнинг кўчирила бошланганлиги шоирнинг вафоти (1501) йилига тўғри келади. Кўчар мадрасаси мударрисларининг ташаббуси билан шоир вафотининг дастлабки ойларидаёқ унинг лирик асарлари «Сайланма»си бўлган «Чордевон» тартиб берилган ва ҳусни хат билан кўчирилган. Шарқий Туркистонда Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»сининг тўла кўчирилган матни 1557 йилда юзага келган эди.

Алишер Навоий асарларининг Шинжон, Тошкент, Душанбе, Олма-ота, Баку ва Санкт-Петербургда сақланаётган қўлёзмаларининг кўчирилиш эътибори билан Шарқий Туркистонга дахлдор деб топилганлари юзасидан фикр юритиладиган бўлса, бу ерда шоирнинг лирик асарлари, «Хамса» дostonлари, фалсафий-ахлоқий мундарижадаги асарларига катта эътибор билан қаралганлигини кузатиш мумкин. Кошғар, Ёрканд, Урумчи, Ғулжа каби шаҳарларнинг ҳар бирида кўчирилган асарлар ўзигахос бир хаттотлик намуналаридир. Филология фанлари номзоди Д.Райҳонов ўзининг «Уйғур адабий ҳаётида Навоий асарларининг ўрни» мавзuidaги тадқиқотида XVIII-

¹ Муса Сайрабий. «Тарихи эмение». - Қозон. Н.Пантусов нашри. 1905.-19-б.

² Уйғур эдебийитининг қисқичэ тарихи.-Алмута: Наука нашриёти, 1983.- 69-б.

XIX асрларда Уйғуристонда Кошғар ва Ёркент хаттотлик мактабларининг ташкил топганлиги ва бу икки марказий шаҳардаги хаттотлик мактаблари мамлакат маданий ҳаётида юксак даражадаги вазифаларни адо этганлигини кайд этади. Уларда Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий, Абдуқодир ибн Мулла Баҳодир Кошғарий, Мир Хусайн Сабурий, Мулла Саидниёз ибн Мулла Муҳаммад Яқуб (Кошғар хаттотлик мактаби) каби ўз даврининг истеъдодли котиблари алоҳида санъат кўрсатиб ишлаганлар. Бу шаҳарларда кўчирилган асарлар ўртасида Алишер Навоийнинг меросига оид қўлёзмалар матншунослик қонун-қоидаларига изчил риоя қилиниши жиҳатидан ҳам, хаттотлик санъатининг юксаклиги томонидан ҳам ажралиб туради. Бу қўлёзмалар бир томондан, Алишер Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кенг оммалашганлигини кўрсатса, иккинчи томондан, XVIII-XIX асрларда Шарқий Туркистонда тараққий топган хаттотлик мактабларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш жиҳатидан ниҳоятда муҳим манбаларидир¹.

Алишер Навоий асарларининг Уйғуристонда кўчирилган анчагина қисми бугунги кунда Шинжонг осори атиқалар музейида сақланмоқда. Уларнинг кўпчилиги уйғур адабиётшуноси Ю.Мухлисов томонидан тузилган «Уйғур классик адабиёти қўлёзмаларининг катологи»да тасниф этилган². Шунингдек, Навоий асарлари қўлёзмалари ҳақида Урумчида алоҳида китоб ҳолида чоп этилган «Қадимги асарлар каталоги» («Қадимги асарлар тизимлики»)да хабар қилинади³.

Алишер Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кўчирилган ва бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган қўлёзмалари ҳақида шу институт илмий жамоатчилиги томонидан тайёрланган кўп жилдлик каталог («Собрание Восточнѹх

¹ Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгуров (XVIII- XIX в.в.). АКД.- Алма-Ата, 1992.С.23.

² Ю.Мухлисов .Уйғур классик адабиёти қўлёзмаларининг катологи.-Урумчи, 1956.

³ Қадимки эсерләр тизимлики.-Урумчи, 1969.

рукописей Академии наук Узбекской ССР») орқали маълумот олиш мумкин¹. Филология фанлари доктори М.Ҳакимовнинг «Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи» асарида эса Ўзбекистон республикаси Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида сақланаётган қўлёзмалар ҳақида сўз бораётганда Алишер Навоийнинг Шарқий Туркистонда кўчирилган асарлари ҳақида ҳам муфассал маълумот келтирилади².

Навоий асарларининг Шарқий Туркистонда кўчирилган энг нодир қўлёзмалари сирасидан ХАТТОТ Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий томонидан ҳижрий 1240-1245 (милодий 1824-1830) йиллари кўчирилган мукаммал куллийетни (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фонди инв.316) кўрсатиш мумкин. Д.Райҳонов юқорида эслатиб ўтилган тадқиқотида Олма-ота, Душанбе шаҳарларида мавжуд Навоий қўлёзмалари ҳақида ҳам эътиборли маълумотларни баён қилади.

Шундай қилиб, Навоийнинг асарлари Шарқий Туркистонда асрлар давомида қайта-қайта кўчирилди. Кутубхоналарда, хонадонларда авайлаб сақланди. Навоий асарларини кўчиришнинг ХУШ-ХІХ асрларда, хусусан Кошғар ҳокимларидан Зухриддинбек ва Ёркент ҳукмдори Мирза Муҳаммад Ҳусайнбек даврида кенг йўлга қўйилганлигини, бу икки ҳомий ҳукмдорнинг хаттотлик мактабларига, хаттотлар жамоаларига эътибор ва ғамхўрлик билан қараганларини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Шу сирада улар Навоий асарларини алоҳида бир санъат билан кўчирилиши ҳамда китобат қилинишига эътибор билан қараганлар. Бу йўналишда Зўхриддин Ҳакимбек девонхонасида мунши бўлиб ишлаган Абдурахим Низорийнинг ҳам ташкилотчилиги, ташаббускорлиги алоҳида диққатни тортади. Ўз даврининг катта адиби, шоирлар жамоаларининг раҳнамоси бўлган Низорий ўзи шахсан Навоий асарларининг уйғур китобхонлари ўртасида тарғиб этиб қолмай,

¹ Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. I- XII тома. -Т., Изд-во АНУзССР, 1952-1975 гг.

² Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. -Т., Фан, 1988.

бошқаларни ҳам шунга даъват этган. Мадрасаларда навоийхонлик дарсларини йўлга қўйишга ташаббускор бўлган. Мактаблар учун Навоий асарлари юзасида қўлланма китоблари тузган.

Ххх

Ўзининг маҳаллий (миллий) барқарор кучли анъаналари мавжуд бўлган адабиёт ўзи билан ёнма-ён тараққий қилиб бораётган, ҳатто ундан ташқарида турган адабиётларнинг катта оламшумулуютқларини тез пайқайди. Уларни ўзининг маҳаллий анъаналари билан боғли ҳолда ривожлантириш, бойитиш йўлини тутди. Бир адабиёт иккинчи бир адабиётнинг ютуқларини ўз эстетик идеаллари, ижтимоий қарашларига мувофиқ келгандагина, унинг ўзида мавжуд яширин имкониятларини юзага чиқаришга илҳомлантира олгандагина қабул қилади. В.Белинский сўзлари билан айтганда «...буюк сўз санъаткорининг бошқа шоирларга таъсири бу шоир поэзиясинининг бошқа бир қаламқаш поэзиясида акс этишидан иборат эмас, балки бошқа шоирларнинг қувватини ишга солишдан иборатдир.»¹ аини пайтда адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳеч қачон бир адабиётнинг мислсиз юксаклигини, иккинчи бир адабиёт намояндасидан ўрганиши, унинг анъаналарини ижодий давом эттиришга қўл уриши унинг ўзига хос ижод йўли ва услубини инкор этмайди.

Шу маънода қараганда, уйғур адабиёти ўзининг қадимги даврлардан буён давом этиб келаётган мустаҳкам анъаналарига эга эди. Бу ҳолни Шарқий Туркистоннинг маданият ва адабиёт бениҳоя тараққий этган жуда кўплаб марказларидаги жўшқин ҳаёт тарзидан англаб олиш мумкин бўлар эди. Бу ўлканинг тарихи, маданияти ҳақида ҳикоя қилувчи муаррихлар, тазкиранавислар, сўз санъаткорларининг талайгина асарлари бизгача етиб келгандир.

ХУ-ХУІ асрларга келиб Шарқий Туркистон маданияти тарихида муҳим бир ҳодиса рўй берди. Юқорида қайд этиб кўрсатилганидек, бу қадимий маданият ўлкасига Хуросон ва Мовороуннаҳрнинг кенг ҳудудларида

¹ Белинский В. Полное собрание сочинений. Том У.-С.502.

тараккий топган адабиёт ютуқлари кириб кела бошлади. Бу ҳолнинг катта мазмунини проф. С.Малов жуда чиройли тушунтириб берди. У Шарқий Туркистонда Мовороуннахр, Хуросон маданияти ва адабиётининг ёйила бошлашида Навоий ижоди катта воситачилик ролини ўйнади, деб ёзади.

Дарҳақиқат, Хуросон ва Ўрта Осиё адабий муҳити асарларининг Кошғар, Ёркент ва Хўтан каби Шарқий Туркистоннинг маданий марказларига кириб бориши регион (туркий адабиётлар региони) адабиётининг қонуний бир ходисаси, айти пайтда ўзига хос маҳаллий (миллий) адабиёт сифатида тараккий қилиб бораётган уйғур адабиётининг янги анъаналар билан бойиши ҳам эди. Зеро, Навоий ўзи мансуб бўлган ўзбек адабиётини, айти пайтда уйғур адабиётини ҳам ўзининг бой лирикаси ва «Хамса» дostonларидан баҳраманд этди. Алишер Навоийнинг улуғ нияти ҳам ҳу эди. Туркий тилида сўзлашувчи барча халқларни форсий тилида шуҳрат тутган «Хамса»лар билан бўйлаша оладиган асарлар билан баҳраманд этиш эди. Шунга кўра ҳам XVI асрдан бошлаб Навоий асарларининг Уйғуристонга кириб кела бошлаши катта воқеа сифатида қабул қилинди. Навоий асарлари уйғур адабиётида янги-янги анъаналарнинг келиб чиқишига восита бўлди. Навоий асарларининг уйғур маданияти ва адабиёти олдидаги яна бир аҳамиятини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Шарқий Туркистонда форсий тилидаги адабиёт намуналари у ёки бу даражада маълум эди, албатта. Уйғур китобхонлари Навоий асарларини ўрганиш натижасида форс-тожик ва озарбайжон адабиётлари, бу адабиётларнинг мумтоз намояндалари ижодлари билан ҳам анча яқиндан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

Навоий ўзининг қитъаларидан бирида Шарқ ғазалчилигининг уч устоди, яъни Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийни ўзи учун устоз деб билганлигини таъкидлайди. Демак, Навоий уйғур ғазал мухлисларининг диққатларини шу устодлар мерослари томон рағбатлантирди. Шоирнинг «Хамса» дostonлари билан танишиш орқали эса, уйғур китобхонлари Шарқ адабиётида тўнғич хамсанавис сифатида шуҳрат қозонган улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1209)нинг «Панж

ганжи», яъни «Хамса»си ва унинг ҳар бир достони мундарижасидан воқиф бўлдилар. Низомийдан кейин хамсанависликнинг анъанага айлангани, Низомий «Хамса»сига жавоб тарзида яратилган Ҳиндистонда форс-тожик адабиётига асос солган Ҳусрав Дехлавий (1253-1325) асарларининг ғоявий-бадний мундарижаси ҳақидамаълумот олдилар. Алишер Навоий ўз «Хамса»сини ташкил қилган дostonларидан ҳар бирининг муқаддимасидафорс-тожик адабиётининг буюк намояндаси, ўзининг пири ва устози Жомий фаолиятини, устоз ва шогирдлик муносабатларини таърифлаб беради. Бу билан Навоий уйғур адабиёт мухлисларининг форс-тожик, озарбайжон ва хинд адабиётларини ўрганишлари учун қулай йўл очди. «Хамса» анъанасининг ҳаётийлиги, бу анъанани ҳар бир янги адабиёт заминида ривожлантириш мумкинлиги ҳақида сабоқ берди. Уйғуристонда XVI асрда ташкил топган Саидия уйғур давлатининг хонларидан Абдурашидхоннинг она тили билан бирга форсий тилида ҳам асарлар яратгани маълум. Кейинги асрларда, хусусан, XVIII-XIX асрлардаяшаган уйғур шоирларининг Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз ижодлари билан яқиндан танишликлари англашилади. Абдурахим Низорий мероси ўртасида истеъдодли форс-тожик шоири Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг ҳаж сафарини тасвир этган ҳикоятнинг учраши ниҳоятда характерли бир ҳолдир.

Навоийнинг «Хамса»сини ўрганиш натижасида уйғур адабиётида ҳам хамсачилик анъанаси пайдо бўлди. Низорий, Турди, Ғарибий, Наврўзохун Зиёий каби уйғур шоирлари бу анъанани давом эттириб, янги-янги асарлар яратиш ниятида бўлдилар. Уйғур адабиётида пайдо бўлган бу янгиликларнинг кўпи Алишер Навоий асарларининг ижобий таъсири натижасида юзага келганлиги шубҳасиз. Уйғур адабиётида XVI-XIX асрларда рўй берган ана шу ҳодисаларни адабий алоқалар жараёнининг ўзига хос хусусияти сифатида ҳар томонлама ўрганмай туриб, уйғур адабиётининг бой тарихини тўла тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шарқий Туркистон, Қозоғистон ва Ўзбекистон уйғуршунослари нинг тадқиқотларида уйғур адабиётида Навоий асарларининг ўрни масалалсига

кўп мартаба диққат қилинганлиги ушбу монографиянинг кириш қисмида қайд этиб ўтилди. Лекин ушбу илмий ишларнинг кўпинча уйғур адабиётида XIX асрда майдонга келган «Муҳаббат достонлари» муносабати билан олиб борилгани маълумдир. Ҳолбуки, кейинги йиллардаги тадқиқотлар уйғур адабиётидаги Навоий анъаналарининг ўрни «Муҳаббат достонлари» билан чекланмаслигини кўрсатди. XVIII-XIX асрда уйғур адабиётининг Максуд қори, Ноқис, Мулла Барот, Мир Ҳусайн Сабурий, Мулла Сиддиқ Ёркандий каби қатор намояндалари ижодларини ўрганиш мавзунинг кенг кўламини кўрсатмоқда. Бундан ташқари Навоий анъаналари деганда яққол кўзга ташланиб турган асарларгагина мурожаат қилиш юқорида тилга олинган алоқалар доирасини торайтириб қўйиши шубҳасиздир. Уйғур адабиёти тарихининг турли даврларини ўрганиш ўзларининг бой лирик асарлари, турли темалардаги достонлари билан танилган Хўжамқули Ҳирқатий, Муҳаммад Сиддиқ Залилий ва Мулла Аълам Шаҳёр Салоҳийларнинг ҳам ўз ижодий изланишлари жараёнида Алишер Навоийнинг маҳорат мактабидан баҳраманд бўлганликларини кўрсатмоқда.

Шу ўринда Шарқда адабий алоқалар тарихининг катта билимдони проф. Е.Бертельснинг қуйидаги сўзларини эслаш жоиз бўлади. Олим ёзади: «Бир вақтлар таъсир масаласига жуда катта аҳамият бериш майли мавжуд эди. Натижада кўпгина шоирларнинг ижоди текширувчилар қўлида таъсир туфайли бунёд бўлган уйчаларга айланиб қолган эди. Бундай йўлнинг хатолиги ҳақида қайта-қайта гапирилди. Лекин бу фикр ҳар қандай таъсирни инкор этиш учун дастур сифатида қабул қилинди. Кейинги вақтларда адабий алоқалар масаласига диққат қилинмай, уни четлаб ўтиш ҳам воқе бўлди. Бироқ халқдан халққа ўтиб турувчи адабий таъсирни рад этиш реал фактларни ҳисобга олмасликинадир холос»¹.

Шарқ адабиётида бутун Ўрта аср давомида инсон ва жамият ҳаётининг турли соҳалари билан боғлиқ бўлган юксак идеалларни кўпинча анъанавий

¹ Бертельс Е. К вопросу о филологической основе изучения Восточных памятников. «Советское востоковедение», 1955.-№3.-с.15.

сюжет ва образлар орқали ифодалаш ижодий жараённинг ўзига хос бир қонуният сифатида яшаб келди. Бундай анъанавий сюжет ва образлардан ижодий фойдалана олмаган шоирлар ёрқин асарлар ярата олмаганлар¹.

Навоий ўзининг лирикаси ва «Хамса»дан ўрин олган дostonларида Шарқда кишилиқнинг зийрак ақли ва истеъдоди билан вужудга келган барча маънавий бойлиқларга ворислиқгина қилиб қолмай, уларни бойитиш, ривожлантириш йўли билан ўз даврининг долзарб масалалари хизматига бўйсундирди. Демак, гап Навоий дostonларини баҳолаш хусусида борадиган бўлса, шоир ўтмиш адабиёти анъаналаридан ўз даврининг қайси масалаларини ёритишда фойдаланди ва бу бобда маҳорат кўрсатди деган саволга жавоб бериш керак бўлади. Нима учун Низорий «Хамса»сидан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» мавзуларига мурожаат этдилар. Турди Ғарибий «Шоҳ Баҳром» дostonини танлади. Бу ҳолдан келиб чиқадиган хулоса шуки, ҳар бир янги давр ижодкори ўзининг фикр-ўйларини банд қилиб келаётган мавзуларини ёритиш учун ўз ўтмишдошлари томонидан қўлланиб, халқнинг шуурига сингиб кетган сюжет ва образларни излаб топиш, уларни қайта ишлаб ўз маҳорати даражасида янги мақсадлар ифодаси даражасида сайқал бериш ҳуқуқига эгадир. Шу жиҳатдан ҳам Низорийга «Фарҳод ва Ширин»у, Ғарибийга «Шоҳ Баҳром» кўпроқ маъқул келган. Янада аниқроғи, гуманист ўзбек шоирининг шу асарлари марказида турган ғоя ва образлар Низорий ва Ғарибийга маъқул келган, уларнинг дил таҳидаги ғоявий ниятларини, ижодхонасидаги маҳорат торларини жунбишга келтирган. Ўз вақтида Мавлоно Лутфий ва Жомий Навоийга қандай раҳнамолик қилган бўлсалар, ўз навбатида Алишер Навоий ҳам Низорий ва Ғарибийга шундай устоз бўлди ва бу билан уйғур адабиёти тарихида катта ҳодиса рўй берди. Уйғур шоирлари «Хамса»га қўл урдилар ва унинг бир неча дostonини яратишга муваффақ бўлдилар. Туркий адабиётлар ўртасида уйғур адабиётидагина Навоий «Хамса»си дostonларига жавоб даражасидаги асарлар яратилди. Бу дostonларнинг муаллифлари Низорий ва Турди

¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари.-Т., ЎзФА, 1963.-38-б.

Ғарибий каби забардаст уйғур шоирлари эди. Навоий поэтик мактабининг уйғур адабиётидаги давомчилари ҳақида сўз борганда Ҳирқатий, Залилий, Мулла Фозил, Мулла Сиддиқ Ёркандий, Сабурий номларини ҳам аташ керак бўлади. Чунки бу шоирлар бевосита «Хамса» дostonлари яратмаган бўлсалар-да, ўз асарларида Навоийнинг сўз санъати маҳоратидан истифода этдилар.

Уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си дostonларини насрийлаштириш ҳам ўзига хос бир йўналишниташкил этди. Навоий асарларининг мавзуи, сюжети ва образларини сақлаган ҳолда уларни наср воситасида турли услублар билан китобхонга тақдим этиш катта маҳорат талаб этар эди. Мир Ҳусайн Сабурий, Муҳаммад Мулла Сиддиқ Ёркандий ва Умар Боқий каби шоирлар ўз асарлари билан шундай маҳорат эгалари эканликларини намойиш этдилар.

Уйғуристон гўзал ривоят ва афсоналар ватанидир. Бу ерларда Навоий «Хамса»си дostonлари пайдо бўлиши билан уларнинг мавзу ва образларини халқ фантазияси билан янги бадий талқинларда ифода этган кўплаб афсоналар, эртаклар юзага келди. Тўғри, аслида «эпик шеърятнинг асосини, бир томондан мифлар, аждодлар шахсини улуғлаш каби ҳодисаларнинг маҳсули бўлган ибтидоий қаҳрамонлик дostonлари ташкил этган бўлса, иккинчи томондан, унинг ривожланишида ҳаёлий эртаклар катта аҳамият касб этганлар»¹. Шу билан бирга жаҳон адабиёти, хусусан Шарқ адабиёти тарихи катта эпик асарларнинг сюжет ва образларининг фольклорга кириб бориши, ўзига хос мундарижага эга бўлган ривоят ва афсоналарнинг яратилишига манба бўлганлигини ҳам тасдиқ этади. Бу ҳолни Навоий «Хамса»си муносабати билан уйғур адабиётида ҳам кузатиш мумкиндир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Навоий ижодиёт майдонига зукко истеъдод эгаси бўлган сўз санъаткоригина эмас, айти пайтда туркий халқлар адабиётининг ҳимоячиси, муршиди сифатида ҳам кириб келди. Улуғ шоир Хуросондан Чину Хитой (Шарқий Туркистонгача) бўлган ерларда истиқомат

¹ Расулов Х.Қадимги эпик шеърятнинг дастлабки намуналари. «Адабий мерос». 1971. 2-к.- 34-б.

килаётган туркий халқлар адабиётининг равнақини истади. Ўзининг Юсуф Хос Хожиб, Лутфий каби салафлари йўлларида одимлаб, илгарилаб бутун Шарққа, Жомий каби устодларга туркий тилининг қудратини, туркий адабиётнинг каломини эълон этди. Асарларида туркий халқларнинг орзу-умидларини куйлади. Шунинг учун ҳам улуғ ўзбек даҳо шоири ҳамма туркий халқлар ичига кириб борди. Уйғуристонда Навоий асарлари кенг тарқалди, кўлёмалари кўлдан кўлга ўтиб севиб ўқилди. Уйғур адабиётида Навоий лирикаси ва «Хамса» дostonларининг анъаналари пайдо бўлди. Навоийга издошлар ижод майдонига кириб кела бошлади. Уйғур адабиёти туркий халқлар адабиёти ўртасида Навоий асарлари мавзу ва образларига янгича умр бағишланган катта адабиёт сифатида танилди.

II бoб.

УЙЎУР АДАБИЁТИДА «ХАМСА» МАВЗУЛАРИНИНГ ИШЛАНИШ ТАРИХИДАН

Уйғур адабиёти ўзининг энг қадимги даврларидан бошлаб ота-боболарнинг ҳудуд билмас истеъдоди билан яратилган мундарижа жиҳатидан ранг-баранг асарлари билан ажралиб туради. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини варақласангиз, унда ишқий лирик лавҳаларга ҳам, панд-насиҳат характеридаги парчаларга ҳам қаҳрамонлик дostonларининг намуналарига ҳам кўзингиз тушади. Демак, туркий адабиётнинг ўзига хос бир ҳалқасини ташкил қилган уйғур адабиёти мавзуларга ҳам, жанрларга ҳам бой эди. Уйғур адабиётининг мавқеини бениҳоя юқори кўтарган яна бир ҳолат унда Шарқда шуҳрат қозонган «Хамса» мавзуларининг ишланиши бўлди.

«Хамса»чиликнинг Шарқ адабиётининг нодир бир ҳодисаси сифатида юзага келгани маълум. Унинг тамал тошини XII аср озарбайжон адабиётининг атоқли намояндаси Юсуф Илём ўғли Низомий Ганжавий кўйган эди. XIV асрда яшаган ва ўз ижоди билан Ҳиндистонда форс-тожик

адабиётининг равнақини бошлаб берган Хусрав Деҳлавий Низомий «Хамса»сига жавоб ёзиб, унинг анъана тусини олиб қолишига восита бўлди.

Шу тарзда Шарқ адабиётларида маълум бир мавзу ва сюжетлардан фойдаланиб янгича талқинларга эга бўлган достонлар яратиш йўли билан давр ҳаётининг муҳим масалаларига жавоб қидириш турли халқлар ижодкорлари ўрталарида ижодий мусобақа тусини олди.

«Хамса» яратиш беш достон учун кураш, ҳар бир достонда унинг маншаларидан узоқлашмасдан янги ғоявий ниятлар асосида янги талқинларга эришиш, образли қилиб айтганда, мармардек, гўзал маъдандан ишланган тошсупа устида янги бир иморат қуришдан иборат эди. Шунга кўра ҳам Навоий ўз «Хамса»сини яратиш олдида

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ

Низомий панжасига панжа урмоқ

Деб ёзган эди. Даврларнинг ўтиши билан хамсачилик бутун Шарққа ёйилди. Навоий ҳам бу муқаддас ишга кўл уриб муваффақият қозонди, устозларнинг таҳсинига сазовор бўлди, лекин адабиёт тарихида тўлиқ «Хамса» яратганлар кўп эмас. Айни пайтда, Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Кавказ ва Эрон адабиётларида тўла «Хамса» яратишга интилиш билан бир қаторда, унинг бирор достонини ишлаш ҳам анъана тусини олган эди. Баъзи муаллифлар эса «Хамса»дан икки-уч, баъзан тўрт достонгача ёзганлар. «Хамса»га кирувчи айрим достонларга мурожаат этган муаллифлар ундан тасодифий равишда бир достонни танлаб қолмасдан, ўз ният ва интилишларини ифодалашга кенгроқ имкон берадиган асарларгагина диққат қилганлар.

Шарқдаги хамсачилик тарихини кузатиш унинг ниҳоят мураккаб бир жараён сифатида ривожланиб борганлигини, XV асрларга келиб эса, форс-тожик адабиётининг забардаст намояндаси Жомийнинг «Хафт авранг»и каби еттилик достон тизимларининг юзага кела бошлаганлигини кўрсатади¹.

¹ Навоий А. МАТ. УП –т.-29-б.

«Хамса» ва унинг айрим дostonларига мурожаат қилиб, ворисийлик асосида янги асарлар яратиш биринчи навбатда форс-тожик тилидаги адабиётларда кенг томир отди. Зотан, илк «Хамса» ўша давр одатига кўра форс-тожик тилида яратилган эди. Айни пайтда туркий тилида ҳам Низомий «Хамса»сининг айрим дostonлари мавзулари асосида янги асарлар яратиш, уларнинг таржималари устида ишлаш кўзга ташланади. Жумладан, XIV аср ўзбек адабиётининг истеъдодли намояндаси Қутб Низомий «Хамса»сидан ўрин олган «Хусрав ва Ширин» дostonининг ижодий таржимасини яратди. XIV аср турк адабиётининг атоқли намояндаларидан бўлган Синон Шайхӣ ҳам Низомий дostonига ижодий ёндашиш йўли билан ўзининг «Хусрав ва Ширин» дostonини юзага келтирди. Шундай характердаги бир дoston туркман адабиётида ҳам яратилди. Ушбу ижобий тажрибалар, хусусан Навоий қаламига мансуб «Хамса»нинг дунёга келиши билан хамсачиликнинг Шарқда умрибоқий бир жараёнга айлангани маълум бўлди. Туркий тилидаги адабиётларнинг маънавий раҳнамоси сифатида шараф эгасига айланган Навоий «Хамса»сининг доврўғи форсий ва туркий тилида сўзлашувчи халқлар ўртасида кенг тарқалди. Унинг туркий халқлар дунёсидаги мавқеи айниқса, кучли эди.

Кўплаб ижод эгалари Навоий «Хамса»сидан илҳомланиб янги асарлар устида ишлаш ниятида бўлдилар. Лекин ўзбек, уйғур ҳамда туркман адабиётларининг ҳеч бирида тўлиқ «Хамса» яратилмади. Қатор туркий адабиётларда «Хамса»нинг алоҳида дostonлари мавзуларига мурожаат этиш яққол кўзга ташланади.

Навоий дostonларига илк дафъа диққат қилган ижодкорлардан бири XVI аср турк шоири Ломийӣ бўлди. Шоирнинг бизгача етиб келган «Фарҳод ва Ширин» дostonи Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonининг бир мунча ижодий ишланган таржимасидир. Ломийӣнинг «Ҳафт пайкар» дostonи ҳам таржима асаридир. Ломийӣ Навоий дostonлари асосида ишланган бу асарлардан ташқари «шаму парвона», «Вомиқ ва Азро», «Саломон ва Абсол» каби дostonлар ҳам яратган. Г.Алиев айрим турк олимларининг шу беш

достонга таяниб, Ломийни ҳамсанавис муаллифлар сафида қайд этишларини эслайди¹.

Низомий «Хамса»си достонларининг сюжет ва образларини янгилаш XIV аср муаллифлари Ҳожу Кирмоний ва Соважийнинг ижодий тажрибасида ҳам учрайди². Ломий ҳам Навоий «Хамса»сига нисбатан шундай йўл тутиб, ундаги «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» достонидан ташқари асарларни янги сюжетлар асосига қурганга ўхшайди.

Ўзбек ва туркман адабиётларининг кўзга кўринган намояндалиридан Нур Муҳаммад Андалибнинг бой ижодий мероси ўртасида «Лайли ва Мажнун» достони мавжуд. Низомий, Навоий ва Ғузулийнинг шу номдаги достонларидан ижодий истефода этиб яратилган бу асар муаллифнинг шарқ адабиётини мукамал билишини, ўзига яратилган ҳамма «Лайли ва Мажнун»лардан яқиндан бохабарлигини кўрсатади. Андалиб ўз асари устидаги ишида халқ оғзаки ишқий достонлари мотивларидан ҳам унумли фойдаланганлигини кўрсатади³.

Ўзбек адабиётида хамса мавзуларига фаол муносабатни XIX асрнинг аввалларида яшаб ижод этган ўзбек шоири Маҳзун ижодида учратиш мумкин. Маҳзун ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонини Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий асарларидан ижодий фойдаланиш йўли билан яратди⁴. Маҳзун достони наср ва назм йўли билан ёзилган бўлиб, асар услубида халқ китобларининг таъсири яққол кўзга ташланиб туради.

XXXX

Навоий асарлари сюжет ва мавзуларининг уйғур адабиётида ишлана бошлаши XVI асрдан фаол тус ола бошлади.

Маълумки, бу даврда ҳамма туркий халқларда, жумладан, уйғурларда ҳам адабиёт катта тараққиёт йўлига чиқиб олган эди⁵. Ўз вақтида туркий

¹ Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока.-М., 1985.-С.135.

² Валихыжаев Б. «Хамса» ёзиш анъанасига Навоийнинг муносабати. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1990.-№1.-19-б.

³ Тоҳиров Қ. Октябрдан аввалги ғзбек-туркман адабий алоқалари проблемасига доир.-Т., 1988.-89-б.

⁴ Фитрат. «Фарҳоду Ширин» достони тығрисида. Аланга. 1930. 1-2-сонлар.

⁵ Ҳамраев М. Веков неумирающее слова.-Алма-Ата, 1969.-С.20.

адабиётининг жонкуяри Навоий туркий халқини форсий тилидаги нодир адабиёт намуналари билан таништиришга аҳд қилиб, бу ишни у асарларга муваффақиятли жавоблар ёзиш йўли билан амалга оширганидек, уйғур сўз санъаткорлари ҳам Навоийнинг ҳамма асарларидан уйғур китобхонларини баҳраманд этиш йўлини тутдилар.

Уйғур адабиётида ХУІ асрдан эътиборан Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» девонларига, «Хамса» дostonларига қизиқиш, улардан маҳорат сирларини ўрганиш кўзга ташлана бошлайди. Ушбу тадқиқотнинг аввалги қисмида қайд қилинганидек, Навоий асарларига бўлган эътибор Шарқий Туркистонда улуғ шоир асарлари қўлёзмаларининг кенг ёйила бошлаганиданоқ кўзга ташланар эди.

Туркий адабиётлар ўртасида Навоий «Хамса»си дostonлари мавзуларига мурожаат этишда уйғур адабиёти олдинги ўринда туради. Тўғри, уйғур адабиётида тўлиқ «Хамса» яратилмади. Атоқли уйғур адиби Низорий «Хамса» дostonларидан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» мавзуларига мурожаат этди. Турди Ғарибий эса, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonини яратди. Демак, уйғур адабиётида Навоий «Хамса»си дostonларидан учтаси асосида янги асарлар яратилди. Аслида Низорий ва Ғарибийлар тўлиқ «Хамса» яратиш фикрида ҳам бўлганлар деб айтиш мумкин. Низорийнинг ёзишича, Кошғар ҳокими Зухриддинбекнинг тавсияси ва унга шоирнинг жавобида шундай маъно англашилади. Жумладан, Низорий ўзининг дostonлар мажмуасида ёзади:

Каминаи нотавон Абдурахимни юртимизнинг ҳокими Зухриддинбек олийлари ўз ёнига чақириб, улуғ Амир Алишер Навоий ҳазратларидек муҳаббатлар оламининг жавоҳирлари билан тўлган дostonларни қачонда бунёд этурлар деб қистаб, ҳижолат чектиргани важҳидин, ондин улуғ устоз «Хамса»си сингари янги жавоҳирлар дostonларини ўз улусисмизга тақдим этмак иштиёқида қаламни андоғ тебратдим. Бу ўринда Навоий «Хамса»сининг муҳаббат жавоҳири сифатида характерланишининг ўзи бу мумтоз асарга бўлган ҳурмат-эътиборни кўрсатиб турибди. Ҳоким шоирга

мурожаатида «Хамса»га ўхшаш янги жавоҳирлар яратиш устида иш бошлашга даъват этмоқда. Ўз даврининг катта дониш ва истеъдод эгаси бўлган Низорий «янги жавоҳир» яратиш учун «Хамса»нинг ўзидан юксакрок наmunани кўрмагай деб айтиш мумкин. Шунга кўра ҳам у Навоий «Хамса»си таркибидаги иккита дostonга мурожаат қилган. Турди Ғарибий эса «Шох Баҳром ва Дилором» dostonи устида ишлаш билан уйғур «Хамса»сини бунёд этишга ғишт қўйган. Уйғур шоирлари булардан ташқари шарқда машҳур «Вомиқ ва Узро» сюжетиға ҳам мурожаат этганлар. Анъана асосидаги dostonлар ёниға «Робия ва Саъдин» каби реалистик томоийил билан йўғрилган асарларни қўшиш билан «янги жавоҳирлар» рўйхатини кенгайтириб борганлар.

Уйғур халқи Ўрта Осиё, Хуросон ва бошқа туркий халқлар яшаган худудларда бўлгани каби бутун тарих давомида мураккаб сиёсий-ижтимоий ҳаёт шароитини бошдан кечирди. Шарқий Туркистонда мустақил марказий давлатлар ташкил топган даврлар (Қорахонийлар, Султон Саид ва Абдурашидхон ҳукмронликлари даврлари каби) ҳам бўлди. Лекин Манжур, Муғул ва Хитой хонларининг Шарқий Туркистон устидаги дафъа-дафъа рўй бериб турган истибдоди бу ўлка тарихида чуқур салбий из қолдирди. Уйғур халқи ўз истиқлоли учун бот-бот курашларға отланди. Дониш, ақл ва истеъдод эгалари бу курашларнинг олдинги сафларида бордилар. Улар зулм ва зўравонликлар ҳаддидан ошиб кетган вақтларда ҳам ҳокимиятни ўз қўлларида тутиб турган кучларни эл-юртға ҳайрихоҳ бўлишға чақириш билан халқ қисматини енгиллаштириш йўлини тутдилар. Бу соҳада маҳаллий зодагонлар ўртасида етишиб чиққан тараққийпарвар ҳоким ва бекларнинг роли ҳам катта бўлди. XIX асрнинг аввалларида Манжур-Хитой мустамлакачилик сиёсати авж олиб турган бир даврда Кошғарда ҳоким бўлиб турган Зухриддинбек ўз даврининг шундай пешқадам кишиларидаи эди. Биз Зухриддинбекнинг ҳокимлик даврини ҳам, убошқарган ҳокимлик идорасини ҳам беками-кўст эди, демоқчи эмасмиз. Зотан, бу даврларда ҳам халқ оммасининг ҳаёти аянчли бир ҳолда қолаверди. Турли ижтимоий қатламлар,

мазҳаблар ўртасидаги зиддиятлар ҳам мамлакат ҳаётига салбий таъсир кўрсатар эди.

Зухриддинбек Кошғарнинг давлат арбоби сифатида аввало ўлкадаги ҳаётнинг тинч-тотув давом қилишига катта куч сарфлади. Унинг маданият ва адабиёт соҳасидаги ҳомийлиги, айниқса, самарали бўлди. Ўзи ҳам таъби назм эгаси бўлиб Зухурий тахаллуси билан шеърлар ёзган бу тараққийпарвар шахс ўз лавозимидан фойдаланиб, низорий, Ғарибий, зиёий каби кўплаб истеъдод эгаларини Кошғар адабий муҳитида фаолликка даъват этади. Жумладан, у юксак истеъдод эгаси Низорийга яқиндан ҳомийлик қилади. Бошқа истеъдод эгаларини ҳам сарой хазинаси ҳисобидан таъминлаб, маданият, санъат ва адабиётган равақ беради¹.

Зухриддинбекнинг давлат арбоби, маданият ҳомийси сифатидаги фаолияти ўзининг айрим жиҳатлари билан Алишер Навоий фаолиятига ўхшаб кетади. Зотан, Зухриддинбек ҳаёт йўлига ҳам, ижодий фаолиятига ҳам катта рағбат билан қараган. У ўз даври истеъдодларининг диққат-эътиборини Навоийнинг бой лирикаси, хусусан «Хамса» дostonларига қаратган, уларнинг навоийхонлик фаолиятларини рағбатлантириб борган. Диққатга сазовор жиҳати яна шундаки, худди шу даврда уйғур котиблари Навоийнинг девонлари, «Хамса» дostonларини хуснихат билан кўплаб нусхаларда кўчирдилар².

Турди Ғарибий ўзининг «Китоби ғариб» асарида Зухриддинбекни шундай характерлайди:

Чу Кошғар аро бор эрди асру шоҳ,
 Дили ичра марғуб эмас қасру коҳ.
 Ўзи Кошғар шоҳи, шоҳона улуг,
 Ўлим хавфидин эрди кўнгли сўнуғ.
 Зухуриддин исми, боши узра тож,

¹ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». 1968. 1-к.-54-б.

² Рызиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. Ном.дисс. Қылёзма.-Т.,1974.-51-б.

Замонида эрди шариат ривож¹.

Ана шу ҳоким кунларнинг бирида ўз даврининг атоқли сўз санъаткорлари сифатида танилган Низорий, Ғарибий ва Зиёиларни ҳузурига таклиф этиб, уларнинг ҳар бирини эл учун, юрт учун манзур асарлар яратишга даъват этади.

Зухриддинбекнинг таклиф ва тавсифларида замона руҳи билан боғлиқ безовталиқ, шундай бир шароитда халққа маънавий мадад излаш оҳанглари сезилиб турар эди. Бу ҳолни Ғарибий «Китоби ғариб» асарида шундай шарҳлайди;

Деди шоҳ, қилғил бу янглиғ китоб,

Раият димоғига яткур гулоб.

Бари ҳур агар сўзин қил томон,

Ки назм айлагил, англасун хосу ом.

Дағи айлагил ҳар неча маърифат,

Шариат баёнини ҳам зоҳир ат.

Жаҳон хайли маккорлик қилмағай,

Хунар ичра ғаддорлик қилмағай.

Адув миннатини тарк айласун,

Ҳамиша шариат йўлин издусин.

Сўзунг англабон ҳурфагарлар бари,

Қадам қўймағай шариаттин тошқари².

Кўринадики, Зухриддинбек ўз даврининг донишманд ва тадбирли давлат арбоби сифатида маккорликка, алдамчиликка, кишиларга нисбатан миннат фикрида бўлган кимсаларга қарши турган. Ўз навбатида шоҳ ростгўйликка, шариат йўлида собит бўлишга таъсир кўрсатадиган асарларга ҳожатманд эди. Бу йўлда у сўз санъаткорларининг мададига таянар ҳам эди. Бу Зухриддинбекнинг Низорийга мурожаатидан ҳам англашилади.

¹ Ушбу саҳифалардаги бир неча шеърӣ мисол Б.Аршидиновнинг китоби асосида келтирилмоқда. Б.Аршидинов. Уйғур классиклари ижодийи́тида дастан жанри.-Алмута, 1988.-42-б.

² Ўша асар, 43-б.

Зухриддинбек Низорийни ҳузурига чорлар экан, ўртада шундай суҳбат бўлиб ўтади;

Замон шаҳидин бўлди амри азим,
 Аё, нотавон хаста Абдурахим.
 Муҳаббат ўти дилда тобиш қилур,
 Хирад булбули доғи нолиш қилур.
 Чу ушшоқлар зикрини назм қил,
 Хиёлат майдониға азм қил.
 Вафосиз жаҳонда нишона керак,
 Вақосиз замонға пасона керак¹.

Шоир Зухриддинбекнинг нозик тафаккурига ҳам ишора қилади;

Замони ул шоҳга кечмиш хиёл,
 Қилур назм алфози даф малол.
 Чу ушшоқларинг ҳикоятини,
 Ки боштин ўткан ривоятини.
 Қилиб жам назм айласа хўбдур,
 каломни табиатқа марғубдур.
 Қилиб ишқ хурпини равшан баён,
 Ўқуб онглағой борча аҳли жаҳон.

Зухриддинбекнинг Ғарибий билан мулоқотда айтган гаплари билан Низорийга мурожаати ўртасида маълум умумийлик бор. Агар Ғарибий билан суҳбатда даврда авж олган «маккорлик», «алдамчилик» каби иллатларни даф этиб, одамларни инсоф ва диёнат йўлига бошлаш қудратига эга бўлган асарларга ҳожатмандлик руҳи англашилса, Низорий билан суҳбатда ҳам «замон аҳли», «жаҳон хайли», «гуфтори», «рафторидаги» ўзгаришлар – таназзул ҳақида сўз боради. Унинг дафи учун эса яна кишиларнинг руҳий оламига ижобий таъсир этиш қудратига эга бўлган сўз санъати асарларига чанқоқлик муддаоси билиниб туради.

¹ Ўша асар, -29-б.

Ватан тақдири туйғуси, ватандошларининг кадр-қиммати туйғуси калбида дард бўлиб турган Зухриддинбекнинг Низорийга қарата «ушшоқлар зикрини назм қилиш» ҳақидаги таклифи дастлабки қарашда кутилмаган бир ҳодисадек туюлади.

Зухриддинбекнинг сўзларига такроран мурожаат қилайлик;

Чу ушшоқларнинг ҳикоятини,
Ки боштин ўткан ривоятини.
Қилиб жам назм айласа ҳўбдур,
Каломи табиатқа марғубдур.

Бу ўринда ошиқларнинг ҳикояларини (ўтмиш адабиётидаги ишқий асарлар кўзда тутилмоқда) жамлаб назмга солиш хусусида сўз бораётганлиги аниқ.

Юқоридаги ҳокиму шоир муносабатидан ҳокимнинг донишмандлиги яна бир қарра ўз тасдиғини топади. Зухриддинбек уйғур адабиёти тарихидан яхши хабардор шахс. У аждодларнинг ҳаётида, авлодларнинг тарбиясида адабиётнинг нақадар муҳим роль ўйнаб келганлигини яхши билади. У айна ҳолатда қаршисидаги катта истеъдод эгасининг юрт жароҳатига интиқом марҳамини қўя билишини, бу борада кўп асрлик энг яхши анъанага эга бўлган ўтмиш адабиёти тажрибаларидан маҳорат билан фойдалана олишларини ҳис қилади.

Ҳокимнинг Низорийнинг диққатини «ушшоқларнинг ҳикоятига», «уларнинг бошидан ўтказган ривоятларига» тортишида ҳам жуда катта маъно бор.

Шу хусусдаги мулоҳазаларга диққатни тортамыз.

Маълумки, мусулмон шарқида диний-фалсафий оқим сифатида шаклланган сўфийлик инсоннинг худога муносабати масаласини асос қилиб олади. Қуёшдан зарра ажралиб чиққани каби оллоҳнинг нуридан жило топган инсон яна ўша оллоҳнинг ўзи билан бирикиш ишқи билан ёнади, ошиқлигини оламга ошкор қилади. Илоҳ-махбубга етишиш йўлида ўзини шамга уриб нобуд бўлишгача етган парвона ҳолига тушади. Лекин оллоҳ

васлига восил бўлиш учун инсон комиллик касб этиши, маърифат денгизида ғаввос бўлиб, гавҳар топа билиш пиллапоясига кўтарилиши керак. Худбинлик, манфаатпарастлик, жоҳиллик бу муқаддас йўлга қадам кўйганларнинг аёқларини кишанлаб қўяди. Мол-дунёга хирс-ҳавас уларнинг кўзларини кўр қилиб ташлайди. Бундай кишилар ҳақиқий ошиқ эмас, балки булҳавасдирлар.

Тасаввуф шеърлятида илоҳий ишқ покиза асосларга қурилган. У инсон кадр-қимматини эъзозлашга қаратилган реал дунё гўзалликлари, мўъжизаларига бўлган ишқ билан қўшилиб келади. Худди шу мажозий ишқ дарди одамларни ҳақиқий ишқ йўлига ҳозирлайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг Юнон сафари тасвирлари асносида мажозий ишқнинг ҳақиқий ишқ йўлидаги бир босқич сифатида талкин этиб, тасаввуф фалсафасини ўзининг шу муҳим бир қараши билан бойитади. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам ошиқлик комилликдир. Ошиқлик инсон табиатидаги ҳар қандай иллатларни маҳв этувчи руҳий покликдир, руҳий балоғатдир. Ўзи поку сўзи пок кишилар атрофидаги одамларнинг дарду ҳасратларини бошқалардан илгарироқ англайди. Ўзи каби дардлиларнинг олдидан бефарқ ўтиб кета олмайди.

Низорий ҳам достонда воқеалар давомида ва достондан ўрин олган маъвизаларда Навоийнинг юқоридаги қайдларига ҳамфикрлик билдиради. Низорий қарашига кўра ҳам «Ҳақиқат учун ҳар ишда Ҳизрдек ақлни раҳнамо билмоқ, хирсу ғафлат, ҳавою ҳавасдан воз кечмоқ лозим.»

Кошғар ҳокими Зухриддинбек Низорийга ошиқлар ҳақидаги ҳикояту ривоятларни назмга солиш ҳақида маслаҳат солганда, уларнинг тарбиявий мундарижасидан истифода этиш, замондошларига ижобий таъсир кўрсатишда улардан келиб чиқадиган маънолар хазинасидан ўринли фойдаланишни кўзда тутди.

Низорий қўлига қалам олар экан, унинг нигоҳи «Фарҳод ва Ширин»га келиб тўхтади. У Навоий достони йўлидан бориб ўзининг кўнглига тугиб келаётган ғоявий ниятларини юзага чиқаришга калит топгандек бўлди.

Навоий ўз достонини ёзиш олдида Фарҳодвор тоққа кўтарилганидек, Низорий ҳам Фарҳодга ҳамқадамлик йўлини тутди.

I. Уйғур Фарҳодномасининг тўнғич асари

Низорий юқорида кўриб ўтилганидек, Зухриддинбек тавсияси билан «Ошиқлар достони» устида ишлашга киришар экан, унинг кўзи ўнгидан Фарҳод, Мажнун, Вомиқ, Юсуф ва Наврўз каби Шарқнинг қатор фидоий ошиқларининг сиймолари ўтади. Уларнинг ҳар бири аллақачонлар достонларнинг қаҳрамонига айланган, лекин айна пайтда, адабиётда шу образларнинг янги-янги талқинларини ишлашни ижодий беллашувга айлантирган мустаҳкам анъана ҳам юзага келган эди. Низорий дастлаб ўзига ҳар жиҳатдан яқин бўлган Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони олдида тўхтайди. Фарҳоднинг ишқий саргузашти ҳақида асар яратмоқчи бўлади. Лекин намуна қилиб олаётгани асарнинг ўзи ниҳоятда мукаммал ишланган. Бу ошиқлик хайкалининг ёнида яна бир хайкал яратишнинг нақадар мушкуллигини Низорий чуқур ҳис қилади. Лекин шоирни Навоий «Хамса»си мавзуларида янги асарлар яратиш иштиёқи банд қилиб қўйган эди. Қалбида муҳаббат ўти ёлқинланиб, ақл булбули нолиш қилар эди. Шундан сўнг шоир ишга киришиб кетади;

Таваккал айлидим, шуруъ айлидим,

Ки арвоҳлирдин хушув айлидим.

1841 йилда Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони яратилди. Шоирнинг бу асари Навоийнинг достонига жавоб хусусиятларига эга. Бироқ, унинг анъанавий мавзу асосидаги мустақил асарга хос хусусиятлари кучлироқдир. Низорий асарини Навоий достонининг ихчамлаштирилган бир нусхаси сифатида баҳолаш ҳолларига ҳам дуч келамиз. Шу жиҳатдан «Уйғур классик адабиёти тезислари» асарининг муаллифлари томонидан билдирилган фикр кўпроқ диққатни тортади. Жумладан, В.Ғупур ва А.Хусайн ёзадилар; Низорий ва Навоий достони воқеаларини сақлаб қолгани ҳолда китобхонга енгиллик туғдириш мақсадида уни ўз ифодалари билан

киска баён қилиб беради¹. Демак, низорий Навоийнинг мавзу ва образларини ўз ижодий принциплари асосида янгидан қаламга олади. Уйғуршуносликда Низорий ўз достони устидаги ишида фойдаланган қўшимча манбалар ҳақида ҳам сўз борганлиги маълум². Навоий ва Низорий «Фарҳод ва Ширин»ларининг муқоясасига таяниб тўла асос билан шуни айтиш керакки, Низорий ўз асари устидаги ишида Навоий достонига содиқлик билдиради. Ўз ижодий фаолияти давомида устод «Навоийнинг жавоҳирларига кўз солиб, ундан олтин гавҳарлар топган, шу гавҳарлар ёғдусида ўз кўнглини ёритган» Низорий достонини Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига таянган ҳолда яратилган уйғур «Фарҳоднома»си деб аташ мумкин. Уйғур «Фарҳоднома»сининг Навоийнинг буюк сиймоси билан алоқаси, биринчидан Низорийнинг улуғ устознинг гуманистик қарашларини давом эттириб, она мамлакатининг оғир қисматларини, жафокаш халқининг ҳаётини енгиллаштириш ва уни маънавий бойитиш йўлидан борганлигида, иккинчидан, шу ҳаётий ғояларни ифодалашда Навоий «Фарҳод ва Ширин»и сюжет ва образларидан ижодий фойдаланишидадир.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан танишган китобхон Шарқда узоқ даврлар давомида чуқур илдиз отган ва Низомий, Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий каби даҳо сўз санъаткорлари томонидан қаламга олинган Фарҳод қиссалари рўйхатининг янги бир асар билан бойиганлигини кузатади. Низорийнинг маҳорати шундаки, у «Фарҳод ва Ширин» воқеаларини икки минг уч юз мисрада мўъжаз бир тарзда жонлантириб беришга эришади. Агар шу ижодий меҳнатнинг устига Низорийнинг Навоий достони сюжетига қўшимча бўлган манбалардан ҳам фойдаланганлиги масаласини қўшсак, шоирнинг катта санъаткорлиги янада равшанроқ кўзга ташланади.

Низорийнинг ўз асари устидаги ишида Навоий «Фарҳод ва Ширин»идан қай даражада таъсирлангани, айти пайтда, ўз ғоявий нияти асосидаги

¹ Ғўпур В. Хусайн А. Уйғур классик эдебийити тезислири. Бежин, 1987.-912-б.

² Эршидинов Б. Уйғур классиклери ижодийитидэ дастан жанри.-Алмута; Наука, 1988.-85-б.

мустақил изланишларини белгилаш мақсадида ҳар икки достон матни асосидаги айрим қиёсларга диққат қилиш лозим бўлади.

Тўғри, адабиётшуносликда ушбу достон асосида айрим илмий ишлар қилинган. Филология фанлари номзоди Д.Рўзиева «низорий ижодида Навоий анъаналари» мавзуида олиб борган илмий ишида Навоий ва Низорий достонларининг бир-бирга туташ ўринларига ҳам диққат қилади. Олима Низорий ўз асари устидаги ижодий ишида Навоий «Фарҳод ва Ширин»идан самарали озиқлангани ҳолда воқеаларнинг ривожланиб боришини ўзига хос тарзда куради деган фикрга келади. Д.Рўзиеванинг таъкидлашича, Низорий «шу орқали ўзининг ўй-фикрлари, ҳис-туйғулари, орзу-умидларини ифодалайди ва уйғур диёрининг гўзал манзарасини жозибали қилиб тасвирлаб беради»¹. Д.Рўзиева ўз тадқиқотида Низорий достонининг Навоий «Фарҳод ва Ширин»и сюжетига кўра фарқли жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтган². Низорий «Фарҳод ва Ширин»ининг оригиналлигини таъкидлаш мақсадида икки достон сюжети ўртасидаги тафовутларга Б.Аршидиновнинг юқорида эсланган «Муҳаббат достонлари»га бағишланган монографиясида ҳам эътибор қилинади³. Биз тадқиқотда достоннинг кенгайтирилган адабий-тарихий, қиёсий пландаги таҳлилини бердик. Бу мавзуда олдинги амалга оширилган ишлардан фарқли равишда Низорий асаридаги ислом нури ва тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ масалаларга тўхтаб ўтдик.

Низорий достони Машриқ диёридаги Чин ҳоқонлигининг ҳаётидан лавҳалар чизиш билан бошланади. «Шавкатда гардун асос», «тахтда заррин либос» шоҳнинг ер юзасидаги хазиналари, кўмиб қўйилган бойликларининг сон-саноғига етиб бўлмас эди. Лекин унинг шу авж иқболига яраша таянчи, яъни фарзанди йўқ эди. Ҳамиша фарзанд тилаги, талаби билан яшарди. Замонлар ўтиб худди садафдан гавҳар пайдо бўлганидек ҳақ унга ўғил ато қилади. Бу гавҳар отанинг кўзига нур бағишлайди. У ўз шодлигини юрт билан баҳам кўради. Халқни солиқлардан озод қилади.

¹ Рўзиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони. «Адабий мерос», 1971. 2-к.-71-б.

² Ўша ерда.-75-76-б.

³ Аршидинов Б. Уйғур классиклири ижодийида дастан жанри. - Алмута: Наука, 1988.-139-б.

Бола доя қўлида парвариш топа бошлар экан, унинг юзидан, кўзидан, кўйингчи, бутун вужудидан шуъла таралиб турар эди. Лекин у йиғлаган пайтларида йиғи овозидан фироқ дарди шабадаси келар эди. Худди шу ердан бошлаб асарнинг тасаввуфий мундарижаси кўзга ташлана бошлайди. Ҳоқон болага ном қўйиш учун донишмандларни йиғади. Улар зийраклик ва ҳикмат билан Фарҳод деган номни топадилар. Боланинг юзида ишқ, тилида дард нишонларини кўрганлар Фарҳод номини шу асосда ҳарфма-ҳарф шарҳлаб берадилар.

Навоий ва Низорий дostonларининг сюжетлари ўртасидаги тафовутлар Низорийнинг қаҳрамонлар саргузаштини ҳикоя қилишдаги айрим ўзгаришлар, қўшимча лавҳаларда кўзга ташланади. Шу билан бирга уйғур шоири Навоий дostonидаги айрим мафҳумларни ўзича талқин этиб, ўзича шарҳлаб боришида ҳам маҳорат кўрсатади. Низорий дoston воқеаларининг бошланишиданок Навоий асари сюжетиға ҳамоҳанг ҳикоя тизмасини яратиб келар экан, Фарҳодға ном қўйилиши лавҳасини Навоий мисраларига жавоб мазмуниға эға бўлган санъатлар билан жило беради.

Билингким, чу «Фо» ҳарфи Фурқатға дол,
Ки, «ро»си онинг майл риғбатға дол.
Яна «ҳо»си ҳижронға бўлди қарин,
«Алиф»дақ қаддидур аламға яқин.
Чу «дол» ўлди чакмакка дард-балол,
Ки отидаки нуқтаға мубталол.

Кейин Фарҳоднинг бешик даври тасвирлари бошланади. Низорий ўзи ўрганган қўшимча манбалар асосида бўлса керак, болани ўн икки ойда бешикдан туширдилар деб ёзади. Бола уч ёшға киради, лекин унда ўн ёшлиларнинг камоли бор эди. Бироқ унда шодмонликдан асар ҳам йўқ, болани бепоён ғамгинлик ўраб олган. Ўқиса, адаб ўрганса, ҳикматлардан хабардор бўлса, ўзгариш пайдо бўлар деб, уни муаллим қўлиға топширадилар. Лекин Фарҳод муаллимнинг ўзичалик донишға эға эди. Фарҳод ҳулку одоби камол топиб борар, шижоатда ҳам ҳаммани ҳайратға

соларди. Ҳою ҳавасга майли йўқ, лекин ишқ эли каби доим фиғон чекади. Агар сўз орасида ушшоқлар ҳақида гап борса, унинг авзойи, ҳолати дарҳол ўзгарар эди. Агар китоб саҳифаларида муҳаббат сўзини ўқиб қолса уни оғзидан қўймас эди.

Достондаги кейинги тасвирлар ҳам Навоий асарининг ҳикояси чизиғида боради. Бу ҳолни асарда навбатдаги бобга қўйилган сарлавҳадан ҳам сезиб олиш мумкин. Унда ўқиймиз; «Ҳоқони Чин Мулкоро вазир бирла маслаҳат қилиб ҳамма аҳли ҳикмат, муҳандиспешаларни жамъ қилиб, тўрт боғ ичинда тўрт иморати Эрам монанд бано айлаб, ул меъмор санъатин шахзода тамошо қилиб, Қоруни сангтарошдин санъатлар мулоҳиза қилиб, харубур метин кўзига марғуб кўрунуб, Қорундин касб қилғони»¹. Фарҳоднинг ўз тож-тахтини ҳадя этмоқчи бўлган отасининг таклифига рад жавоб бериши тариқат бўйича нафсдан воз кечишнинг биринчи нишонаси эди. Низорий Фарҳоднинг шоҳликнинг ғаройиб хазинасига кириши ва у ерда оинаи Искандарий билан танишуви эпизодларида ҳам татаббунинг яхши намуналари кўзга ташланади. Воқеалар баёни давомида оинаи Искандарий билан боғлиқ бўлган ҳикоя тизмасида Навоийга кўра бир мунча ўзгача талқин юзага кела бошлайди. Низорийга кўра оинаи Искандарийда Фарҳод дастлаб Яман мамлакати манзаралари, Яман сафаридан қайтгач эса, арман кўҳсорлари билан танишади. Низорий достонида Фарҳоднинг Искандар тилсимини ечиш учун Юнонга эмас, балки Яманга сафар қилиши ҳам Навоий сюжетида ўзгачалик эди. Низорий Навоий достонидаги Фарҳоднинг сафар асносида Сухайло ва Сукрот билан мулоқотлари, дев ва аждар ўлдириш эпизодларини сақлаб қолгани ҳолда бу лавҳаларнинг маконини Яманга кўчиради. Бу ўринларда Низорий қисса тарихи билан боғлиқ қўшимча манбалар таъсирида ҳаракат қилган кўринади. Бироқ Навоий асаридаги Фарҳоднинг Юнонга сафари жуда катта мазмунга эгалигини ҳам таъкидлаш керак бўлади.

¹ Низорий достонлари. -129-б.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг Яман сафарини итмомига етказиб, Чинга қайтиши воқеалари баёнидан кейин ўттиз мисрадан иборат бир мавиза келтирилган. Ишқий-романтик дoston таркибида фалсафий-ахлоқий қарашларни ўз ичига олган мавизанинг ўрин олиши дастлабки қарашда кутилмаган бир воқеадек туюлади. Лекин адабиёт тарихида бундай ҳоллар учрайди. Жумладан, китобхон Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достони хотимаси олдида панд-насихат характериға эға бўлган мавиза билан танишади. Бундай ҳолларда ўз қаҳрамонларининг фаолиятини, умуман воқеаларнинг оқимини кузатиб бораётган муаллифнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари акс этади. Фарҳод Навоий достонида Юнонға борар экан, у ерда Суҳайло ҳоким ва Суқрот каби жаҳоний билимға эға бўлган донишмандлар билан танишди ва уларнинг избосарлари бўлиб қолди. Суҳайло ҳоким ва Суқрот Фарҳодға тилсимлар, авлодлар йиққан ҳадди-ҳисобсиз бойликлар йўлини тўсиб ётган дев ва аждарларға қарши кураш ва уларни маҳв қилиш йўлларини ўргатдилар. Навоий Аҳраманни одамзоднинг адолат ва осойишталик йўлидаги интилишларига ғов бўлиб ётган ёвуз кучлар тимсоли сифатида тасвирлайди. Низорий Фарҳоднинг ана шу ғоят таҳликали, машаққатли сафарини тасвирлар экан, мавиза йўли билан лирик чекиниш қилади ва Яманда Фарҳодға дуч келган кучларнинг мажозий моҳиятини донишманд сўз санъаткори тафаккури билан характерлаб беради.

Низорийнинг тасвирлашича, одамзоднинг нафси ҳасад ғорининг оғзида турган аждар кабидир. Унинг иши ҳасадгўйлик ва ўз домиға тортишдан иборат. Аҳраман эса, такаббурлик билан ҳирсдир, у кишининг димоғига уя қуриб олдими бас, уни хароб қилмай қўймайди. Такаббурлик ва ҳирс эгалари теварак-атрофидагиларғагина зиён заҳмат етказиб қолмай, оқибатда ўзларини ҳам маҳв қиладилар.

Маъвиза шу тарзда ҳикматлар силсиласи билан мавжланиб боради:

Ҳасад ғорининг аждари нафсдур,

Хиёлоти фосид оро ҳабсдур.

Такаббур била хирсдур Ахраман,
 Димоғинг аморида тутмиш ватан.
 Тағофул эрур бу тилисми жаҳон,
 Ки бу найранг ичра бўлубсан ниҳон.
 Риёзат хаданги муҳайё қилиб,
 Қаноатда қаддингни чун ё қилиб.
 Раҳо айлагил ўкни Фарҳодвор,
 Ки аждар ниҳодидин ўрлот дамор.
 Садоқат қиличин қилиб тезрак,
 Ки ул девни қатл қилмоқ керак.
 Чу огоҳлиқдин сонга барса даст,
 Ки ғафлат тилсимини қилғил шикаст.
 Қилиб ақлни Ҳизрдек раҳбар,
 Кўнгул сиридин анда олғил хабар.
 Вужудингдин ўлса бу ишлар аён,
 Ки Суқрот бўлмоқға йўқтур гумон¹.

Бу мисраларда кўзга яққол ташланиб турувчи ғоя шоирнинг тасаввуфий қарашлари билан боғланади. «Фарҳод ва Ширин»нинг ботиний мазмунини ташкил қилган қаҳрамоннинг комиллик йўлидаги юришлари нафс ва такаббурликни маҳв этишдек қатор поялардан ўтишни тақозо этар эди. Фарҳод шу йўлда изланди ва нафс-аждарни, такаббурлик-Аҳриманни енгди. У энди комиллик поғоналаридан яна илгарилаб бориши керак. Достондаги бу эпизодларнинг зоҳирий маъноси ҳам ғоят ибратлидир. Сулук йўлига кирган ринд шариат қоидаларига ҳам риоят қилмоғи вожибдир. Айни пайтда, Низорий инсонни инсончасига яшашига монелик қилувчи ҳулқ-атворларни, салбий иллатларни танқид остига олиш билан ўз замонасининг йўлдан озган кишилари, қатламларига таъсир кўрсатмоқчи бўлади. Шоирнинг ана шу олижаноб ғояларини ифодалашига Фарҳоднинг Яманга сафари вақтидаги воқеотлар ниҳоятда қўл келган.

¹ Низорий достонлари.-165-б.

Юқорида Кошғар ҳокими Зухриддинбекнинг Низорийга ошиқлар ривоятлари, ҳикоятларини назмга солиш ҳақидаги таклифи эсланди. Шу муносабат билан у ерда ўртага ташланган «ошиқлик» ниҳоятда кенг маънода бўлиб, тасаввуфий талқинларга бориб боғланиши ҳам қайд қилинган эди. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Сукротнинг Фарҳод ишқини изохлаб айтган гаплари эсланган эди. Низорий юқоридаги мавизада «ҳақиқат ёрига кўнгил берган киши сўқратчасига яшаш керак» деган ғоят муҳим фикрни ҳам илгари суради.

Фарҳод оинаи Искандарийда кўринган тоғлар ўлкаси бўлган Арманияни, Армания гўзали Ширинни излаб топади. Бу ишда унга сайёҳ Шопур ҳамроҳлик қилади. Фарҳодни бу ерда тоғ қазувчилар билан учрашуви, уларнинг оғир меҳнатига ачиниши, ўзи Қорунчасига меҳнат қуроллари ясаб ишга кириб кетиши, томошага келган Ширин билан учрашуви, ариққа сув очилиши, Меҳинбону қасридаги зиёфат лавҳалари Навоий достони ҳикояларига уйғундир.

Бировким бир чаманда сойир эрди,

Нечаким гул очилғон, кўрди терди.

Ҳамул ерда эмас гул истамак ҳўб,

Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.

Деб ўзига хитоб қилиб, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий каби сўз санъати даҳолари асарларига муваффақиятли жавоблар ёза олган Алишер Навоийга ўзини шогирд деб билган Абдурахим Низорий ўз тасвирларида мустақил йўл тутди. Маълумки, Низорий ўз асарида Навоий достонидаги воқеаларни босқичма-босқич баён этиш йўлини тутмаган, балки неча юз мисрада ифодаланган воқеаларнинг муҳим бўлакларини, уларнинг яхлитлигини таъмин этиб берувчи лавҳаларни бир боб ва бир неча мисрада мўъжаз тасвирлаш принципига амал қилган. Фарҳоднинг Арманияга кетгач, тоғ қазувчилар билан учрашиб ўзи инсонийлик расмини тутиб ишга киришиб кетиши лавҳаларнинг баёни:

Фарҳод тоғ қазувчиларнинг аҳволига назар ташлаб, раҳми келди ва уларга бирор чора билан мадад қилишни кўнглига тугди. Ишбошидан вазиятни сўраган эди, халоёиқ арзи ҳол айтишга ўтди ва деди: бу иш шоҳимизнинг ҳукми билан бошланган. Уч йил бўлдики, бу машаққатга дучормиз. Кўриниб турган тоғ устида катта бир денгиз бор. Ўшандан бир дарё сув олиш фикри бор. Лекин тош кесаверишдан ҳаммамизда заифлик юз бермоқда. Азиз умрларимиз тугашга қараб юз тутди. Улар шу сўзларни айтишиб, зор-зор йиғига тушдилар. Бу ҳол Фарҳодга жуда таъсир қилди, Шопурга маслаҳат солди ва деди; ойнада Шириннинг шаклини кўрган эдим, энди суҳбат билан ўзини ҳам топадиганга ўхшайман. Халойиқни бу меҳнатдан озод қилай. Бир ишни амалга оширайки, у дostonга айлансин, жаҳон саҳифасида ёдгор бўлиб қолсин:

Ки Фарҳод бичора пур дарду ғам,
 Таваккул қилиб ишқа қўйди қадам.
 Ясаб нача теша била бир метин,
 Ки пинҳон онго сув бериб шоҳи чин.
 Ки юз теша вазни била путти ул,
 Ки метин сўқуб кориға урди қўл.
 Онинг зарбида сочроғон риза тош,
 Чиқиб айлагай чарх жисмин харош.
 Ёғиб санг ҳаводин, тутулди қуёш,
 Икки минг киши тошубон реза тош.
 Чиқар зарбидин раъд янглиғ садо,
 Мунинг кориға ал қилиб жон фидо.
 Ёиқин муддат ичра бир ариқ,
 Ясаб ойна янглиғ онча силлиқ¹.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан хабардор бўлган ҳар бир ўқувчи учун юқоридаги лавҳанинг ўзида Низорий асарининг анъана билан

¹ Низорий дostonлари.-183-б.

алоқали жиҳатлари ҳам, ундаги ўзига хос янги чизгилар ҳам бутун нозикликлари билан аён бўлади.

Юқорида Низорий достонида Навоий талқинларидан фарқли оинаи Искандарий воқеасидан кейин Фарҳоднинг Юнонга эмас, Яманга боришини эслаган эдик. Низорий Фарҳоднинг Яман сафари вақтида Чиндан йўлга чиқиб Бежин (Пекин) орқали ўтганлигини таъкидлайди. Худди шундай ўзига хослик ва янгиликларни Фарҳоднинг Арманиядаги фаолияти давомида ҳам учратамиз. Низорий Фарҳоди Арманияга келар экан, у ерда Бесутун тоғи этакларида ариқ очиш иши билан машғул одамлар билан учрашади. Шоир шу боб сарлавҳасида «Фарҳод Арман жонибига бошлаб, кўҳи Бесутун қозғон халойиққа етганда ҳолига раҳм қилиб, метинни кўлига олиб, чопиб, халойиқнинг уч йиллик ишин бир лаҳзада қилган хабари Ширинга маълум бўлуб, келиб мусофирдин пурсиши аҳвол қилғони» деб ёзади.

Воқеалар ҳикояси давомида Бесутун тоғи атамаси яна бир неча дафъа қаламга олинади.

Келиб кўрди чун Бесутун тоғни,

Бу тоғ ичра чун кор қилмоғни.

Маълумки, Бесутун тоғи Эронда Техрон билан Кирмон ўртасида жойлашган бўлиб, афсонавий бир тарзда бадиий асарларга сингиб кетган. Тарих асарлари унинг деворларига ёзилган турли битиклар, расмлар ҳақида гувоҳлик берадилар. Шундай битикларидан бири Эрон шоҳларидан Аҳмонийлар даврида ҳукмронлик қилган Доро томонидан ёздирилган эди. Бесутун тоғи, ундаги ёзувлар, расмлар ҳақида Шарқда турли мундарижаларга эга бўлган ривоятлар, афсоналар кенг тарқалган. Шундай афсоналардан бирини Низомий «Хусрав ва Ширин»да эслайди. Айни пайтда, Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида Фарҳоднинг ўша машҳур Бесутун тоғи орқали йўл очиши, шу тоғ деворларига Ширин суратини чизиши лавҳалари тасвирлари ҳам берилади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида воқеалар Чин ва Арманияда кечади. Шунга кўра у ерда Бесутун тасвири йўқ. Фарҳоднинг Арманияга бориши, тоғ этагида ариқ очиши тасвирларида бирор

тоғнинг номи эсланмайди. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Ширинни излаб Арманияга борган Фарҳоднинг у ерда ариқ очаётган меҳнат аҳли билан учрашуви Бесутун тоғи этакларида рўй беради. Шарқ халқлари тарихи, Низомий, Хусрав Дехлавий ва Навоий асарларидан яхши хабардор бўлган Низорийнинг Бесутун тоғининг жуғрофий ўрнидан беҳабар бўлган деб айтиш қийин. Бу ўринда шоирнинг ўз ижодий иши давомида шартли талқинларга ҳам йўл қўйганлигини айтиш керак бўлади.

Низорий Арманияда Фарҳод томонидан қазилган ариқ ва ховуз номларини ҳам ўзича атайди;

Ариқни дебон исми «Наҳрун-нажот»,

Саршорининг отин «Айнул-ҳаёт».

Достонда кейинги ҳикоялар давомида ариқ очиш ишлари якун топиб, Меҳинбону билан Ширин Фарҳоднинг мўъжизакор меҳнати билан муборақбод қилиб турган бир шароитда Армания устида Ширинга уйланиш ниятида йўлга тушган Хусрав Парвез пайдо бўлади ва севишганларнинг ҳам, севишганларни ардоқлаб турган элнинг ҳам осойишталигини бузади.

Шарқ адабиётида биринчи маротаба Навоий достонида ишланган бундай талқин Низорийда катта таассурот қолдирган кўринади. Зотан, шоир Навоий асаридаги Армания устига Хусравнинг босқини, вайронагарчилик, ҳийла-найранглар, гуноҳсиз одамларнинг бемаҳал ўлими каби мудҳиш ҳодисаларни Хитой-Манжур босқинчилари зулми остида эзилаётган ўз юртида ҳар қадамида кўрар, ўз халқи тақдири учун ички бир дард, чет босқинчиларига сўнгсўз бир нафрат билан яшар эди. Чунки босқинчилар, мустамлакачилик сиёсатини юргизаётган зўравонлар Шарқий Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга йўл бермас, уруш-талашлар эса, яна халқнинг тинқасини қуритар эди. Низорий ўз достонида устоз тасвирларига издош бўлиб Хусрав босқини ва унга қарши Фарҳоднинг, бутун Арманистоннинг курашини тасвирлар экан, қалами илдамлайди, тили бурролашади, тасвирларида ўта жонлилик бошланади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида асар воқеаларининг яқин ярмини ташкил қилган Хусрав босқини воқеалари

Низорий асарида шоирнинг ўзи танлаб олган ижодий принцип асосида қисқа, анча содда лавҳалар воситасида берилади. Фарҳоднинг Арманияни қамал қилган Хусрав билан баҳслари, Шириннинг Хусрав таклифини эшитиши билан изтироблари, Меҳинбонунинг бир томондан, Ширин тақдири учун, иккинчи томондан, Армания халқи қисмати учун қайғуришлари, Меҳинбонунинг Фарҳод кадр-қимматини ҳимоя қилиб Хусрав билан элчилар орқали мубоҳасалари Низорий асарида жуда қисқа тасвирлар орқали берилади, улардан айримлари умуман тушириб қолдирилади. Лекин уйғур шоири бу воқеалар тизмалари билан боғлиқ бўлган ғоявий ниятни мухтасар лавҳалар орқали тасвир этиш йўлида жиддий изланади ва кўп ҳолларда ўз олдига қўйган вазифанинг қулай ечимларини топади.

Бир характерли мисолга диққат қаратайлик.

Шарқ адабиётида чуқур илдиз отган Фарҳод, Хусрав ва Ширин афсонасини катта мустақил дoston сифатида ишлаган Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достонидан бошлаб ҳамма асарларда Хусрав билан Фарҳоднинг машҳур диалоглари бор. Низомий, кейинча эса, Хусрав Деҳлавий, Навоий дostonларида бир-бирига шакл жиҳатидан яна яқин бўлган бу диалог икки бир-бирига қарама-қарши бўлган қутблар – Фарҳод билан Хусравнинг руҳий оламларини яққол кўрсатиб беради. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ида асар сюжетининг авж нуқтаси ҳам шу диалогдир.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида ана шу анъанавий Хусрав ва Фарҳод диалогига кўзимиз тушмайди. Достонда худди ўша машҳур диалог ўрнида «савод айлади» ва «жавобин бериб» сўзлари билан бошланувчи иккита байт мавжуд. Шоир тўрт мисрадан иборат шу парчада аввало ўша машҳур диалогни эсга солувчи сўзлар қўллайди, ўшандан келиб чиқадиган хулоса руҳидаги сўзлар тизмаси билан Хусравнинг маънавий мағлубияти манзарасини яратиб беради.

Деди: ай ҳазин, сан ничук одами,

Тушубдур бошинга бировнинг ғами.

Жавобин бериб ишқдин минг калом,

Онго айлади сўз қилурни харом.

Ушбу икки байтнинг дастлабки икки мисраси анъанадан кам фарк қилмади. Бироқ кейинги икки мисрадаги тасвирлар оригиналдир. Унда ишлатилган сўзлар пурмаънолиги, залворлиги, мантиқнинг кучлилиги билан Фарҳоднинг сервиқор ички ва ташқи оламини очиб беради. Байтнинг мазмунига диққат қалайлик. Фарҳод Хусравнинг – Сен ўзинг кимсан, қандай одамсан, қайси гулнинг ғами билан юрибсан, каби гапларига жавоб берар экан, ишқнинг завқи ва сўзиши билан сўз айтиб, Хусравнинг оғзини очирмай қўйди дейилади у ерда. Фарҳод Хусравни мантиқ кучи билан михлаб қўйган эди. Фарҳод тоғда жон таслим этар экан, Ширин унинг жасадини олдириб келади ва видолашиш учун олдига кирмоқчи бўлади. Шунда Шириннинг Меҳинбонудан илтимоси бор.

Навоийда:

Деди Бонуға: Будур илтимосим,

Ки бир дам тутмагайлар халқ посим.

Низорийда:

Деди Бонуға: Эй кўзум равшани,

Ки тафвиз этибман худоға сени.

Киши калмасун қошима бир замон

Халойиқ манго лазҳа берсун амон.

Навоийда:

Вафода ул ўз инсофини олмиш,

Ул айлаб ўз ишин, иш бизга қолмиш.

Низорийда:

Кетибсан фалакдин кўруб сарзаниш,

Ки навбатда қолмиш қолди монго эмди иш.

Юқоридаги бир-бирига яқинлик билан бирга Низорий достонида Шириннинг Фарҳод жасади устидаги йиғиси берилган бўлиб, бу лавҳа Навоий достонида йўқдир. Ҳаётдан бемаҳал кетган энг яқин кишиси шаънига

Шириннинг бу йиғиси халқ оғзаки ижодидаги марсияларнинг энг мукаммал намуналарини эслатади.

Деди: Оҳ меҳнатда ўтган ғариб,
 Мени даб, ки тоғ ичра юрган ғариб.
 Висолим била бўлмодинг баҳраманд,
 Сонго яткузуб чарх турлук газанд.
 Бу янглиғ сени кўрмасам, кошки,
 Ки ҳасрат била ўлмасам, кошки.
 Ки ишқимда қилдинг вафодорлиғ,
 Бажо келтурубсан монго ёрлиғ.
 Мани даб қилиб кўҳни лолазор,
 Санго ҳам қилой ман бу жонни нисор.
 Тириклик керакмас сенингсиз монго.
 Муродим будурким етишсам сонго.
 Қилибсан бақо мулкида шоҳлиқ,
 Қилой эмди сан бирла ҳамроҳлиқ.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ошиқ-маъшукларнинг фожиали ўлимлари ва уларнинг жаннатга тушишилари тасвирлари билан яқунланади. Негадир, Низорий анъанада мавжуд Фарҳод вафотидан кейин Арманистонга етиб келган Баҳром томонидан Меҳинбону авлодидан бўлган бир кишини бу ерга подшо қилиб кўтарилиши, янги шоҳ қилиб кўтарилиши, янги шоҳ даврида мамлакат ўнглана бошлаганлигини тасвирловчи эпизодларни келтиришни лозим топмайди.

Низорий ўз ҳомийси Зухриддинбекнинг ошиқлар ҳикоятини халққа етиб борадиган даражада содда бир тарзда назм қилишдан иборат топшириғини адо этди. Ошиқларнинг соддагина қилиб тасвирланган янги ҳикоятида халқ тақдири, ватан тақдири билан боғлиқ бўлган гуманистик қарашларни ифодалаш ҳам кўзда тутилган эди. Бу ғоявий ният асарнинг мағз-мағзига сингиб кетди.

Низорий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонини ихчам сюжет асосига қураётган, Навоий достонидаги муфасссалликни кўзда тутиб, ўз китобхонининг диққатини устоз асарига тортаборди. Масалан, Низорий Фарҳоднинг ариқ очиши ва шу восита билан Ширин билан илк дафъа кўришуви эпизодларига бағишланган бобнинг якунида ўз китобхонига мурожаат қилиб ёзади;

Ориқнинг сифотин қилиб ихтисор,
Ки қаср айламоқни қилиб ихтиёр.
Узун истаган «Хамса»дин топғуси,
Ки сўз юзидин пардани очқуси.

Армания қамали кунларида Фарҳоднинг тоғдаги Хусрав соқчилари назорати остидаги ҳаёти, ҳийла билан ўлдирилиши, Шириннинг Фарҳод жасади устида жон бериши, Арманияга Баҳромнинг етиб келиши, Чин арбобларининг Фарҳод билан Шириннинг туш кўришлари воқеаларининг тасвирларидан кейин Низорий яна китобхонга қарата сўз очади;

Булар васфи татвил эрур «Хамса»да,
Ҳама сўзи тафсил эрур «Хамса»да.

Уйғур адабиётшуноси Ю.Мухлисов Низорий достонида Фарҳод ва Ширин ҳикоятининг асосий йўналиши эътибори билан мухтасар бир ҳолда берилишини «янги бир адабий услуб»¹ сифатида характерлайди. Биз ҳам Ю.Мухлисовнинг фикрини қувватлаганимиз ҳолда, Низорийнинг ўз асарини Фарҳод ҳикоятининг асосий нуқталарини ижодий янгидан қуриш заминида яратиб, воқеаларнинг муфасссал тафсилоти билан танишишни Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига ҳавола этиш принципини «янги бир адабий услуб» сифатида қабул қилиш тарафдоримиз.

Адабиёт тарихида ворисийлик табиий бир ҳол бўлгани каби ворислар томонидан ўз устозларининг номларини ҳурмат билан эслаш, уларнинг хизматларини муносиб баҳолаш ҳам шараф саналган. Низомий Ганжавий ўзининг «Хусрав ва Ширин» достонида икки ўринда Фирдавсий ва унинг

¹ Мухлисов Ю. Сирлар ва эсэрлэр.-Алмута: Наука, 1973.-84-б.

«Шоҳнома»сини эслайди. Низомий бир ўринда Фирдавсийни устоз сифатида эслаб, «Шоҳнома»даги «Хусрав ва Ширин» ҳикоятини қаламга олади. Лекин устод Фирдавсий у ҳикоятнинг ишқий мағзини ташлаб кетган. Мен эса уни янгидан ишқнома сифатида ёзмокдаман деб таъкидлайди. Низомий иккинчи бир ўринда эса, Фирдавсийни эслаганда «Мен «Хусрав ва Ширин» асарида ҳаким Фирдавсий «Шоҳнома»сида айтилганларни такрорламадим, агар у ёзганларни мен ҳам такрорласам, унинг каддини синдирсам, менинг ҳам кадримни синдирадиганлар топилиб қолади» деб айтади¹. Шу ўринда «Фарҳод ва Ширин»да устоз Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар катта ҳурмат ва эъзоз билан эслангани ҳолда Навоийнинг анъаналарга талабчанлик билан қараши, ўтганлар юрган йўлдан юриш, улар кезиб чиққан гулзорга қайтадан кириш мақбул эмас деб айтганлари хотирга келади². Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ига мурожаат қилиши батамом ўзгача мазмунга эга. Бу ўринда Низорий «мен Навоийнинг катта достони ёнида ўзимнинг кичик достонимни яратдим. Фарҳод ва Ширинлар саргузаштини муфассал билмоқ истаганлар Навоий «Фарҳод ва Ширин»ига мурожаат этсинлар деб таъкидламокда.

Чу сўзни қилиб мундо мужмал баён,

Навоий қилибдур мутававал баён.

Киши истаса нақл татвилини,

Топор «Хамса»да кулли тафсилини³.

Бундай ҳавола йўли Низорий адабиётга олиб кирган янги бир услубдир. Низорий «Фарҳод ва Ширин» достонини яратишда бундай йўл тутиши унинг ўз асарининг ғоявий-бадний мундарижа жиҳатидан тугаллигига ишорадир. Айти пайтда, бу муаллифнинг «Фарҳод ва Ширин» мавзуидаги достонларни асардан асарга йўл бор, адабий алоқалар самараси сифатида яратилган бу асарлар бири иккинчисини тўлдиради деган эътиқоди ҳам эди. Яна бир

¹ Низомий Ганжавий. Куллиёт. Чилди I. «Хусрав ва Ширин». -Душанбе, Ирфон, 1981.-с.59.

² Алишер Навоий. МАТ. УП том.-44-б.

³ Низорий достонлари.-142-б.

муҳим жиҳати, Низорий туркий тилда яратилган ҳамма асарлар, жумладан Навоий «Хамса»си уйғурларга ҳам таниш, ҳам яқин деб таъкидламоқда.

Уйғур Фарҳодномасининг шакл хусусиятларида Низорийнинг моҳир сўз санъаткори эканлиги намойиш топган. Шоир ўз асарида дастлаб уйғур халқининг ҳаётига доир энг юксак идеаллар куйчиси сифатида танилади. Шоир ўз халқининг ўтмиш тарихини, яшаш тарзини, урф одатларини, фольклорини яхши билади. «Фарҳод ва Ширин» орқали давр муаммоларига жавоб кидирган шоир дoston воқеаларини ўзи яшаётган ҳаётга яқинлаштириш йўлини тутди. Шу жиҳатдан Д.Рўзиева «Низорий афсонавий воқеаларни ҳаётга яқинлаштиради. Навоийдаги реалистик тамойил Низорийда давр, шароит тақозоси билан бир мунча шаклланган ҳолда учрайди»¹ деганда ҳақдир.

Низорий асар тилида пухта ташбеҳлар, муболағалар, сифатлашлар кўллайди. Уларнинг айримлари муайян ўринларда салафлар дostonларида кўлланган санъатларни эсга солади. Масалан, Низомий ўзининг «Хусрав ва Ширин» дostonида Фарҳод тоққа ҳамла қилганида унинг кўлида тошлар мумдек эририди» деб тасвирласа, Навоий Қорун тош кесиш санъатини таъриф этиб

Итик тешалариға ҳар қаро тоғ,

Пичоқ олинда андоқким сариғ ёғ,

Деб ажойиб муболаға яратади. Низорий шунга яқин турган тасвирларида «тошнинг ҳамирдек осонлик билан кесилиши» мафҳумини кўллайди;

Чу асбоб олида тошдур ҳамир,

Ёғочдек шажарни ясаб дилпазир.

Низорий Фарҳоднинг беқиёс куч-қудратини тасвирлаш мақсадида бир ўринда «унинг кўзи ўнгида тоғ бир тол дарахтидек» ўрнидан осон кўзғаладиган нарсa бўлиб кўринади, деб ёзади;

Чу ким зўр бозулук айлап падида,

Келиб ларзига куҳ ондоғки бед.

¹ Рўзиева Д. Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи.-Адабий мерос.1972. 2-қ.-77-б.

Низорий ўз асарида Навоий «Фарҳод ва Ширин»ида бўлганидек, ҳар бир бобнинг муқаддимасида шу бобда ҳикоя этилажак воқеалар тизмасига ишора қилувчи бароати истихлол байтини қўллайди. Навоий Фарҳоднинг Юнонга сафари вақтида Искандар тилсимини очиш йўлидаги саъи ҳаракатларни тасвирлашга бағишланган боб муқаддимасида ажойиб бир бароати истихлол яратган эди;

Чу зулмат раъяти бўлди нигунсор,
Куёш Искандари кўргузди рухсор.

Фарҳод тилсим очиш йўлида экан, Аҳраманни бартараф этгач, бир чашма ёнига боради ва у ерда Шарқ адабиётида раҳнамо тимсоли сифатида талкин этиб келинган Ҳизрга йўлиқади. Ҳизр Фарҳодга оқ фотиҳа беради. Энди унинг йўлидаги жумбоқлар ечила бошлаган, дев ва аждар каби қоронғулик шарпалари чекина бошлаган эди. Шунга кўра ҳам Навоий янги боб олдида қўллаган юқоридаги бароати истихлолида «қоронғулик қўшинининг байроғи оёқ ости бўлиб, куёш Искандари юз кўрсатди» деб айтади. Низорий достонида ҳам бу тахлитдаги санъаткорона қўлланган бароати истихлоллар талайгинадир. Фарҳод Яман сафари вақтида аждаҳо ва Аҳраманни музаффарона енгиб йўлда давом этар экан, янги боб олдида қўлланган бароати истихлолда Низорий сўз аждари ишга тушиб дамига торта бошлаган эди, нафс лашкари йўқликка юз тутди», деб айтади. Бу Навоийга яқин ва ўз навбатида гўзал бир бароати истихлолдир.

Чу сўз аждари ул замон чекди дам,
Нақулот хайлини қилди адам¹.

Шу йўсиндаги ҳамоҳанглик ва айни пайтда сўз санъатининг нозик жиолари билан зийнат топган ўзига хосликнинг Навоий ва Низорийларнинг дostonларида ҳар боб хотимасида қўлланган соқийга хитобда ҳам кузатамиз.

Фарҳоднинг Жамшид жомини қўлга киргизиб, Искандар тилсимини очиб, Ширин ватанини излаб йўлга тушиши олдидаги боб хотимасида Навоий соқийга мурожаат қилиб айтади:

¹ Низорий дostonлари. -150-б.

Кетур соқий, менга ишрат оёғин,
 Ки даврон берди мақсудим сўроғин.
 Мени чун қилди шоҳи Армани зор,
 Чекай бир неча соғар арманивор¹.

Низорий достонида қўлланган соқиёна қуйидагичадир:

Тут, эй соқиё, жоми Жамшидни,
 Кўргай аксида акси хуршидни.
 Шу ойдин ўлсун муродим аён,
 Чу ёримдин Арманда топғум нишон.

Фарҳод қиссасини кенг китобхонлар давраларини кўзда тутган ҳолда содда бир услубда яратишни мақсад қилиб олган шоир афсоналар, халқ китоблари учун характерли бўлган тасвир воситаларига кўп мурожаат этади. Фарҳод Яманга бориб Суҳайло ҳаким билан мулоқотда бўлар экан, ундан кўп ўғитлар эшитади. Суҳайло ҳаким Фарҳоднинг отасига ҳам алоҳида эътибор қилади. Кейинча Жомоспдан мерос бўлиб қолган ҳамма ишларни Фарҳодга топширган ҳаким жон таслим қилади. Шоир шу мотам муносабати билан ҳоқоннинг ҳолатини тасвирлар экан, айна халқона сўзлар қўллайди;

Чу ҳоқони Чин йиғлоди зор-зор,
 Вазир бошлиғин бўлдилар ашкбор.

Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и вазн маслаласида анъанадан чекинади. Маълумки, Шарқ адабиётида X-XI асрлардан бошлабқ достоннинг турига кўра, уларнинг вазнлари ҳам аниқ бир қиёфа касб этган эди. Қаҳрамонлик достонларининг мутақорибда, ишқий достонларнинг ҳазажда ёзилиши анъана тусини олган эди². Юсуф Хос Ҳожибнинг дидактик характердаги «Қутадғу билиг» достони мутақориб баҳрида ёзилган. Ушбу асарнинг ўлчови юзасидан илмий адабиётлардан ўрин олиб келган баҳсларга хулоса ясаб филология фанлари номзоди Қ.Каримов «Қутадғу билиг»нинг нашрига ёзган муқаддимада қуйидагиларни айтади; «Қутадғу билиг» аруз

¹ Алишер Навоий. МАТ. УШ том.-222-б.

² Бертельс Е. Низами и Фузули.-М., 1962.-С.219.

вазнининг мутақориб баҳрида ёзилган. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, асарнинг ўзида мутақориби мусаммани махзуф ва мутақориби мусаммани мақсур вазнлари бир-бири билан ўрин алмаштириб ишлатилаверади. «Қутадғу билиг»да ҳам бу икки фаръий вазн тез-тез бир-бири билан алмашилиб туради»¹. Низорий достони йирик эпик асарлар учун қабул қилинган ва Шарқ назми арузининг энг оҳангдори ҳисобланиб, «жанговор ўлчов» деб ном олган мумтоз баҳрларидан мутақориби мусаммани мақсур баҳрида яратилди.

Суруб сўзни мундоғ фасона тузуб,

Хирад гулшанида тарона тузуб.

- - - - -

фаувлун фаувлун фаувлун фаул.

Шу ўринда «Уйғур классиклари ижодиётида дoston жанри» монографиясининг муаллифи Б.Аршиддиновнинг Низорий дostonларининг вазни хусусида йўл қўйилган бир ноқис хулосасига тўхтаб ўтиш керак бўлади. Олим ўз асарида Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и ҳазаж баҳрида ёзилган деб кўрсатади². Бу фикрнинг асоссизлиги ҳақида қаноат ҳосил қилиш учун Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин»и билан Навоийнинг ҳазаж асосидаги «Фарҳод ва Ширин»идан қуйидаги мисолларни муқояса учун келтирамиз.

Навоийда:

Деди; Қайдин сен, эй мажнуни гумроҳ,

Деди; Мажнун ватандин қайда огоҳ.

Ҳазажи мусаммани мақсур.

Низорийда;

Хирад тавсани барди сўздин хабар,

Тақаллум била сочти ширин шакар.

Мутақориби мусаммани мақсур.

¹ Каримов Қ. «Қутадғу билиг» асари ҳақида. «Қутадғу билиг». -Т., Фан, 1971.-24-б.

² Эршиддинов Б. Уйғур классиклари ижадийида дастан жанри. –Алмута, 1988.-63-б.

Шунга карамай, асарда қаҳрамонларнинг ишқий саргузаштлари ҳам, қаҳрамонлик лавҳалари ҳам мутақориб асосида ўзининг гўзал поэтик ифодасини топган деб айтиш мумкин.

2. «Лайли ва Мажнун» туркуми

Уйғур адабиётида Шарқ назмийатида катта ўрин тутган «Лайли ва Мажнун» мавзуи асосида ҳам талайгина асарлар яратилган. Улар ўртасида XIX аср муаллифларидан Мулла Фозил қаламига мансуб «Лайли ва Мажнун» асари мундарижа жиҳатидан кўпгина ўзига хосликларга эга. Бизнинг кунларимизда Мулла Фозил асарларининг қўлёзмаларини аниқлаш ва нашр этиш бўйича бир мунча ишлар қилинди. Жумладан, Урумчида чоп этиладиган «Булоқ» мажмуасида муаллифнинг «Лайли ва Мажнун» достони босилиб чиқди¹. Д.Райхонов юқорида эслаб ўтганимиз илмий ишида асарлари ҳали кам ўрганилган Маҳмуд қори, Мир Ҳусайн Сабурийлар билан бир қаторда Мулла Фозил меросига ҳам диққат қилиб, унинг Навоийга муносабат масаласини илк дафъа қаламга олган эди². Бу мавзу ҳали яна кенгрок режа асосидаги тадқиқотларни кутади.

Дастлаб Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достонининг ҳам Навоий анъаналарига яқинлигини айтиш керак бўлади. Лекин уйғур шоирининг бу достони билан танишган китобхон муаллифнинг уйғур адабиёти, ўз навбатида ундан ҳам ташқарида мавжуд бўлган кўшимча манбалардан фойдаланганлигини кўради. Бу шундан ҳам билинадики, ўз достони устидаги ишида кўпроқ Навоий асарига таянган шоирнинг достон сюжетини ҳикоя қилиш асносида четга чиқишларга йўл қўйганлиги, асар қаҳрамонларининг ўзаро муносабатларида ҳам янгича талқинлар кўзга ташланиб туради.

Достоннинг дастлабки саҳифаларидаги Лайли ва Мажнун ҳикоясининг бошланиши ва ривожланиб бориши лавҳаларига диққат қилайлик. Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достони муфассал муқаддима билан бошланади. У ерда ҳамд, наът боблари билан бир қаторда чаҳорёрлар васфи,

¹ Қаранг; Мулла Фозил. «Лайли ва Мажнун». «Булоқ» мажмуаси. 1988. 1-2-сонлар.

² Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературной жизни уйгура. -Алма-Ата, 1992.-С.5.

Ҳасан ва Ҳусанлар сифатларига алоҳида боблар бағишланган. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасида шоирнинг қаламга мурожаати мавжуддир. «Қалам васфида бир неча қалам сурмак...» деб бошланувчи бу бобда «назм кишвари саводин якқалама қилган» Низомий ва унинг «Панж ва ганж» ҳақида сўз боради. Китобхон Мулла Фозил «Лайли ва Мажнун»и муқаддимасида ҳам «Арздоши қалам», «Қаламнинг қоғозга саволи», «Қоғоз қаламга жавоб бергани» каби бобларга дуч келади. Шу муқаддима Мулла Фозил «Дар хасби ҳоли худ гўянд» бобида ўз ҳаёти лавҳаларига ҳам диққатни тортади.

Асар бевосита ХУ бобдан – Оғози достони «Лайли ва Мажнун» боби билан бошланади. Шоир ҳикояни араб қабилалари, уларда одамларнинг ҳаёти ҳақидаги тасвирларни ўз ичига олган «Аҳли арабнинг сифатининг баёни» боби билан бошлайди. Шу «аҳли арабнинг» ичида Хожа Нўъмон исмли аъёнлардан бир киши яшар эди. У фарзандга бениҳоя ҳожатманд эди. Хожа Нўъмон кунларнинг бирида овга чиқади, йўлда тақво билан ҳаёт кечираётган кароматлар, башоратлар эгаси бўлган бир шайх билан учрашади. Хожа Нўъмоннинг гапларидан унинг фарзанд кўриш иштиёқи билан юрганлигини фаҳм этган шайх унга зурриёт ато этишни сўраб аллоҳга муножот қилади. Дуо-фотиҳалардан кейин уйга қайтган Хожа Нўъмон шайх билан бўлиб ўтган гапларни хотини Хўжастага сўзлаб беради. Хўжаста ҳам ўз навбатида муножотга тутинади. Кунларнинг бирида у тушида Хизрни кўради ва ундан уммидбахш сўзлар эшитади. Орадан ойлар ўтиб оилада ўғил туғилади. Уни Қайс деб атайдилар.

Хожа Нўъмоннинг Хожа Сарока исмли бир таниши бўлар эди. У ҳам фарзандсиз эди. Хожа Нўъмоннинг овга чиққани, йўлда дуогўй шайхга учраб, унинг оллога муножотини тинглаб, дуосини олиб, қайтгач, вақтлар ўтиб ўғил кўрганлигини эшитган Сарока унинг мададини сўраб келади. Улар икковлон бўлиб Хожа Нўъмонга оқ фотиҳа берган шайхнинг олдига борадилар. Шайх муножоту дуоларни Хожа Сарокага ҳам бажо келтиради. Кўп ўтмай у ҳам қиз кўради. Унга Лайли деб ном берадилар.

Кўрамизки, кексайиб бораётган отанинг фарзанд кутиши, тангрига муножотлар ва ниҳоят боланинг дунёга келиши мотивлари Навоий талқинларини эслатиб турса-да, Мулла Фозил достонида ҳикоя бир мунча ўзгача йўналишга эга. Аввало Мулла Фозил достонида оталарни аниқ номлар билан аташ характерлидир. Яна бир муҳим детал – бу Қайс билан Лайлининг оталарининг бир-бирини билиши, улардаги орзу ва тилак бирлигидадир. Лекин воқеаларнинг ривожланиб бориши жараёнида бу «яқинлик» бузилади ва икки ўртада жиддий қарама-қаршилик юзага келади. Бунинг боиси – Мажнун билан Лайли ўртасида пайдо бўлган муҳаббат эди. Улар бир мактабда, бир муаллим қўлида ўқир эдилар. Ҳаммактаблик, бора-бора шавқомез муҳаббатнинг ёлқини билан уларнинг тез-тез учрашиб туришлари оғизга тушади. Кунларнинг бирида Лайлининг йиғлаб туриб Мажнунга рози дил айтаётганлигини эшитиб турган мактаб муаллими бу «шаккокликдан» ғазабга келади. У бу хабарни Лайлининг онасига етказди.

Мулла Фозил бу воқеаларнинг ҳаммасини алоҳида кичик бобларда гўзал бир шаклда ифодалаб беради. Лайлига онаси томонидан таъналар, эътирозлар ёғила боради. Лекин Мажнун билан Лайлининг мулоқотлар давом этаверади. Чунки икки дил муҳаббат риштаси билан маҳкам боғланган эди. Улар фурсат топиб, бир-бири билан учрашиб туришар экан, кунларнинг бирида Лайли бу муҳаббатга онасининг эътироз билан қаратаётганлигини англайди. Шу кундан бошлаб Мажнуннинг тинчи-оромини бузилади. У Лайлининг йўлини пойлаб беқарор ҳолда кўчаларда юрар, уйга кеч қайтар эди. Ўғлининг бундай ҳолати Ҳожа Нўъмонни ҳам ўйлантириб қўяди. Ота паришонликка тушади. Хусусан, Мажнунни Лайлини кўриш иштиёқида юриб қаерда кеч бўлса, шу ерда қолиб кетиш воқеалари келажакдаги мушкул аҳволлардан дарак берар эди. Бу дostonда «ул бечора Мажнун Лайлининг ишқида на ерда кеч бўлса, онда кўнгони», «Мажнун ўзини аввалгидин зиёда расво қилгони», «Ҳожа Нўъмон ўғлини сўров келгони» каби бобларда тасвирланган воқеалар жараёнида жонланади.

Достоннинг дастлабки саҳифаларида кўрганимиз каби бутун воқеалар давомидаги Навоий анъаналарига яқинлик ва янгича талқинлар шу руҳда давом қилади. Гарчи Мулла Фозил достони ғоявий-бадий мундарижа эътибори билан Навоий асаридан баҳрамандлик йўли билан яратилган бўлса-да, юқорида кўриб ўтганимиздек, бир қатор янгича, ўзгача талқинлар натижасида марказий қаҳрамонларнинг характерида ўзгаришлар рўй берган.

Хулоса қилиб айтганда, Мулла Фозилнинг «Лайли ва Мажнун» достони анъаналарини давом эттирган янги бир асар сифатида таассурот қолдиради. Уйғур адабиётида «Лайли ва Мажнун» туркумида яратилган асарлар ўртасида Низорийнинг 1841|42 йилларда юзага келган достони алоҳида ўрин тутади.

Уйғур адабиётшуносларининг ёзишича, «Лайли ва Мажнун» мавзуида Низорийгача ҳам афсоналар, қиссалар мавжуд эди. Низорий улардан баракали равишда баҳраманд бўлган. Бундан ташқари эпик қисса таркибида қаҳрамонлар тилидан ғазаллар қўллашда Низорий Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»идан ҳам озиқ олган деб айтиш мумкин. Низорийга биринчи навбатда устод Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони илҳом берди¹. Низорий Навоийдан анъанадаги «либоси мавзун»дан ижодий фойдаланиб, «ўз дардини» айтишни ўрганди. Низорий ўзи яратаётган асар олдида устознинг «Лайли ва Мажнун»идек азамат бир адабий асар турганини, бу бир тмондан, унга мадад берса, иккинчи томондан, катта масъулият юклашини яхши тасаввур этар эди. Шунга кўра, Низорий асар воқеаларини тасвирлаш давомида Навоий «Лайли ва Мажнун»идек бўй чўзиб турган ижод дарахтини кўз ўнгида тутди. Бир қатор ҳолларда қиссанинг муфассал мазмунидан хабардор бўлиш учун китобхоннинг диққатини Навоий «Лайли ва Мажнун»ига қаратди.

Бу сўз «Хамса»да онча татвил эрур,

Маротиб била онча тафсил эрур.

¹ Рызиева Д. «Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида». Ном.дисс. Қылёзма. ЫЗРФА асосий кутубхонаси. Шифр. РД-3572.-Т., 1974.

Кифоят қилиб бунда таксирға,
 Ҳавола қилиб Мир Алишерға,
 Ҳавола қилиб Мир Алишерға.
 Оё, толиби дардманди фироқ,
 Навоий каломига солгил қулоқ¹.

Низорийнинг Навоий ва унинг асарига катта эътиқод билан билдирган фикрлари асносида устоз Навоий олдида ижодий имтиҳондан ўтаётган Низорийнинг бутун истеъдодини ишга солиб қалам тебратганлигининг гувоҳи бўламиз. Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»ларида ифода этилган фожиавий ишқий саргузаштни ўз янгиликлари билан қаламга олиб бир қисса яратиш уйғур шоирининг чиндан ҳам катта ижодий муваффақияти эди.

Достон воқеаларнинг бошланишидаёқ Навоий ва Низорий талқинларидаги ҳамоҳанглик кўзга ташланади. Мажнуннинг дунёга келиши воқеаларига бағишланган бобда Навоийнинг сарлавҳада қўллаган сўзлари мана бундай: «Қайснинг адам мажлисидан қутулиб, вужуд маҳдига туғулғони ва қон ютмоқдин хўриш ва ишқ доясидин парвариш топқони ва ишқ зоти чошнисидин эл кўзига ширин ва дарди азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиг кўрингони»². Энди Низорийга қулоқ тутамиз: «Қайснинг адам шомидин қутулиб, вужуд маҳдига тутулғони ва ошиқлар жумласидин вафодорлиқ оламида мажнунлуқ бирла шуҳрат топғони»³ «Мажнуннинг адам мажлисидин қутулуб» (Навоий), «Қайснинг адам шомидин қутулуб» (Низорий), «Дарди азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиг кўрунгани» (Навоий), «Вафодорлиқ оламида мажнунлиқ бирла шуҳрат топқони. (Низорий).

Юқоридаги сатрларда ҳар икки муаллиф асарлари ўртасидаги мазнундаги, ҳатто айрим ифодалардаги яқинлик кўзга ташланиб турибди. Муқоясада давом этамиз. Навоий ўз асарини Шарқнинг катта эпосларига хос

¹ Низорий достонлари.-309-310-б.

² Алишер Навоий. МАТ. IX том.-Т., 1992.-57-б.

³ Низорий достонлари.-267-б.

воқеаларнинг муфассал тасвирлари воситасида олиб боради. Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларига кенг ўрин беради. Навоий учун ҳикоядаги ҳар бир лавҳа, қаҳрамонларнинг ҳатти-ҳаракати, ички кечинмаларидаги ҳар бир лаҳза аҳамиятлидир. Низорий ҳам анъанада мавжуд сюжет бўлакларини сақлаб қолишга, ўзига хос қамровга эга бўлган воқеалар тизмасини сиқик мисраларда беришга ҳаракат қилади. Қаҳрамонларнинг ҳис-туйғу ва кечинмалари тасвирида ғазаллар қўллайди. Натижада, кўзимиз ўнгида Низорийнинг ўз ижодхонаси пайдо бўлди. Шу йўналиш билан дostonда «Низорийнинг ўзи яшаган давр воқеаларини акс эттириш йўлидан бораётганлиги ҳам аён бўлади»¹.

Арабда Ҳай қабиласининг нуфузли сардори яшар эди. Унинг молу мулки беҳисоб, олийжаноблигу адолатпарварлик касби-кори эди. Лекин фарзандсиз бу одамнинг умри ўтиб борар, умр дарахти ҳам кексаликдан нишона берар эди. Ниҳоят унинг орзуси ушалади. Оилада ўғил туғилиб шодиёналарга сабаб бўлади. Болани Қайс деб атайдилар. Ҳикоя давомида Қайснинг жуда тез улғайиб бориши, илму-одобдан баҳравар бўлсин деб мактабга берилиши воқеалари тасвири давомида Низорий боладаги муҳим бир ҳолатга диққатни тортади. Боланинг юзида ишқ ва вафо нишонаси барқ уриб турар эди. Биз бундай талқинга «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод образи муносабати билан ҳам дуч келамиз. Лекин адабиётшуносликда Фарҳод образи, қолаверса, ўз навбатида Мажнун образи учун характерли бўлган жуда муҳим белгининг заминлари деярли изоҳланмай ўтиб кетилаверади. Ҳолбуки, Мажнун образига хос бу аломатнинг сабаблари асосланмас экан, Мажнун образини, умуман бутун ҳикоянинг руҳини тўғри тушуниш қийин бўлади. Бу хусусда қисман юқорида «Фарҳод ва Ширин» достони муносабати билан ҳам тўхтаб ўтилди. Ҳамма гап шундаки, Низорий бадиий ижодда тасаввуф адабиётининг йирик намояндалари бўлган Навоий, Жомий каби устозлари йўлидан борди. Ўз асарлари марказига инсоннинг маънавий камолоти масаласини қўйди. Тасаввуф фалсафасига кўра, инсон руҳи илоҳий моҳиятга эга. Инсоннинг

¹ Рызиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида. -Т., 1974. -91-б.

туғилиши шу илоҳий руҳнинг тана билан пайванд бўлишидир. У ўзининг маншаига қайтгунгача шу ҳолатда яшайди ва бу қайтиш маънавий такомил йўли билангина воқеъ бўлади. Китобхон тасаввуф ва унинг адабиётдаги ифодасига оид шу бошланғич маълумотга эга бўлмагунча, Мажнуннинг юзида ишқ нишонаси билан туғилиши ва унинг кейинча отаси билан Каъбага борган вақтида Каъба эшикларигача тавоф қилиши воқеаларининг маъносини тушунолмай қолади.

Мажнун ўз хонадонига дастлабки машғулотларидан кейин Лайлининг отаси томонидан очилган мактабга қатнай бошлайди, шу ерда гўзал ва ифбатли Лайли билан учрашади. Икки ўртада юракнинг тах-тахтидан сизиб чиққан покиза бир туйғу билан йўғрилган муҳаббат пайдо бўлади. Мактаб боғчасида икки ёш севишганлар учрашар эканлар, Мажнун ҳаяжон ичида ўзидан кетади. Шу пайт унинг устига етиб келган Лайлининг унсиз, овозсиз ишқ изҳори шоир томонидан катта санъаткорлик билан тасвирга олинган;

Чу ул боғ эди мисли ҳулди барин,
Кириб ҳур янглиғ неча гулжабин.
Ки нўш айлабон ондо гулранг мул,
Сабих оразин айлади онда гул.
Ки Лайли тамошоға машғул эди,
Бу бечора Қайс онда маъзул эди.
Кириб гулшан ичра йўқ эрди шикоф
Етиб бош қўйиб қилди они тавоф.
Нигориға боқмоқға йўқ тоқати,
Ола олмойин кўзни бир соати.
Ҳилоли била ҳар замон тўкди қон,
Масихо супат лаъли бахш этди жон.

Достондаги кейинги эпизодларда Мажнун билан Лайли ўртасидаги ишқнинг ёлқин уриб бориши, икки ёшнинг учрашувлари, дардлашиб туришларининг эл ўртасида овоза бўлиб бориши, ўғлининг ишқ туйғусидан хабардор бўлган ота-онасининг изтиробдаги ҳолатлари тасвирлари берилади.

Йигит ва қизнинг ота-оналарининг ахдлашувлари билан висол онларига умид боғлаш мумкин эди. Навоий достонида тасвирланишича, Мажнуннинг отаси ўз ўғлининг ахду-паймони қатъий эканлигини англагач, Лайли хонадонига никоҳ мақсадини изҳор этиш учун кишилар юборади. Лайлининг отаси эса – мен қизимни телбага бермайман, деб қаттиқ туриб олади. Шундан бошлаб Мажнуннинг биёбонгардлиги кучаяди. У ҳатто занжирбанд қилинади. Ўз ўғлига шифо тилаб ота уни кўтариб Каъбага олиб боради. Низорий достонида воқеаларнинг оқимида бир қадар ўзига хосликлар кўзга ташланади. Лайлининг отаси икки ёш ўртасидаги муҳаббатдан хабар топгач, бу ҳолни ўзига ҳақорат деб билади. Мажнуннинг отасидан уни ишқ йўлидан қайтариб насихат қилишини, агар панд қилмаса, бу телбага зандир лозимлигини таҳдид солиш билан эълон этади;

Бировға деди; «Ондо бормоқ керак,

Отасиға бу сўзни қилмоқ керак.

Бу ишларда ўғлиға панд айласун,

Қабул этмаса сўнгра банд айласун.

Ўзи чоғласун оқибат корини,

Йиғиштурса хўбдур бу гуфторини.

Йўқ эрса, на қилсам қилурман они,

Қўлумда гумонсиз тўкулгай қони¹.

Мажнунга энди ҳар томондан панд-насихатлар ёғила бошлайди. Лекин буларнинг ҳаммаси фойдасиз эди. Шоирнинг тасвирлашича, панд-насихатлар ўт устига ёғ қуйилгани каби Мажнуннинг ғам-аламларини ошириб боради;

Насихат ўтиға бўлуб ёғ каби,

Бу сўздин бўлубон ғами тоғ каби.

Ниҳоят иложсиз ота-она ўз ўғлини банд қилади, ташқарига йўлатмай, уйда сақлай бошлайди. Лекин унинг қалбидаги ишқ оташи тобора туғён урар эди. Ниҳоят унинг ҳадсиз-ҳисобсиз азоб-укубатлар, ҳижрондаги озурдаликлар туфайли чеккан нолалари худога етиб боради. Кунлардан

¹ Низорий дostonлари.-305-306-б.

бирида тун кўйнида унинг занжирлари бирма-бир тўкилади ва Мажнун даштга қараб йўлга чиқади. Шундан бошлаб дашт унинг ҳамишалик манзили маъвосига айланиб қолади. Мажнун бу ерда қушлар, кийиклар, ваҳший ҳайвонлар қуршовида ишқ ўти ёлқинини паноҳ қилиб, умид билан яшаб қолади. Шоирнинг тасвирлашича, дашт қушлари, ҳайвонлари Мажнунга шунчалар ўрганиб қолган эдиларки, Мажнундан бир нафас айрилишса, ейиш-ичишни тарк этар эдилар, кўздан ёш чиқариб ёйғлар эдилар;

Қоён борса ҳамроҳ эди ваҳшилар,

Бу бедилдин огоҳ эди ваҳшилар.

Юрупдурки атрофида охулар,

Ки йиғлаб, қолди ўт, судин булар.

Низорий чиройли бир тасвир яратиб, Мажнун кийикларга чўпон эди, кийиклар ҳам ўз навбатида Мажнуннинг посбониға айланган эдилар, деб тасвирлайди:

Кийиклар оросида бўлмиш шўбон,

Шўбонга бу ваҳши бўлуп посбон.

Низорий дostonда ота-оналарнинг мумтоз образларини яратади. Булар биринчи навбатда Мажнуннинг ота-онасидир. Ота Мажнуннинг туғилишидан бошлаб, унинг меҳри ва жафолари ичида яшайди. Отанинг ўз ўғлини ўзи занжирбанд қилиб уйда, кўзи ўнгида сақлашини тасаввур қилиб кўринг. Отани жаҳолат эгалари, жаҳолат эгаларининг ҳимоячиси бўлган муҳит, замон шу куйга туширди. Хусусан, Лайлининг отаси тмонидан келиб турган тазйикловчи гаплар, дағдағалар уни қаттиқ ўйлантириб қўйган эди. Лайлининг отаси ҳатто Мажнуннинг жонига қасд қилишгача боражагини айтган эди.

Мажнуннинг Лайли билан яқин муносабати, икки ўртадаги муҳаббатнинг эъзози юзасидан Мажнуннинг отаси ҳар тмонга олиб-югуради, атрофдагилардан нажот кутади. Лекин икки ўртадаги вазият жиддий эди. Ақллилик балоси рўй берган эди. Донишманд ва шоир Қайс телба деб эълон қилинади.

Достон воқеаларининг кейинги ривожини вазиятнинг янада мураккаблашиб бораётганлигини кўрсатар эди. Мажнунни кўриш, у билан севги афсоналарини куйлашдан маҳрум бўлган Лайлининг изтироблари чексиз эди. Кунлардан бирида Лайли боғда сайр қилиб юрар экан, уни узоқдан қабила зодагонларидан Ибн Салом кўриб қолади. У дарҳол катта тухфалар билан Лайлининг отаси олдида совчилар юборади. Мажнунни тезроқ бартараф қилиш, ундан батамом қутилиш ниятида бўлган Лайлининг отаси Ибн Салом совчиларини очик чехра билан кутиб олади ва тўйга фотиҳа бериб юборади. Бу хабарни эшитган Лайли беморлик тўшагига йиқилади.

Бу сўзни эшитган замон чекти ох,
 Бўлуб чехраси ул замон мисли коҳ.
 Кетиб хушидин ярга ҳамрах ўлуб,
 Бу сўзлар кўнгул ичра озор ўлуб.
 Етиб жисмига онча бетоблиғ,
 Етиб кони кўнглуга ноёблиғ.
 Кетиб ақлидин гоҳи ўзга келиб,
 Гоҳи гунг бўлуб гоҳи сўзга келиб.
 Бўлуб зафъи ҳар кун зиёда онго,
 Бу ранж ичра тушмак ирода онго.

Мажнуннинг отаси билан Каъбага бориши ва муножот билан ишқ дардини янада ёлқинлантириши воқеаси яратилиш ўрни ва муаллифидан қатъий назар дунёда мавжуд ҳамма «Лайли ва Мажнун»ларда муқаррар равишда қаламга олиниб келинган энг ҳаяжонли эпизодлардандир. Низорий ҳам ўз асарида бу лавҳани ҳаяжонли ҳиссиётлар замзамаси сифатида тасвирлайди. Мажнуннинг отаси қабила оқсоқолларининг маслаҳатлари билан Каъбага йўл олади. Мажнунни туяга ортилган кажавада ҳажга элтади. (Баъзи «Лайли ва Мажнун»ларда ота ўз ўғлини Каъбага кўтариб олиб боради.) Мажнун Каъбага яқинлашиши билан унинг эшикларига ёпишиб олади.

Ҳарам даврида чарх уриб доир ул,

Ки мудҳиш саргаштаи соир ул.
 Эшикни супурдики рухсор ила,
 Бошин урди ул нолаи зор ила.
 Онго тагру турдики, кач бўлди кун,
 Етиб шоми дайжур оро кирди тун.
 Муножот айлаб, қилиб зорлиғ,
 Қилиб домани ашк хунборлиғ.
 Кўнгул ичраки, арзу холини даф,
 Ки ул ёри маҳваш хиёлини даф.

Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг Каъба эшигига юзлангач, ўқиган ажойиб ғазали мавжуд. Ғазалнинг матлаи куйидагичадир:

Ё раб, балои ишқ ила қил ошно мани,
 Бир дам балои ишқдин этма жудо мани.

Китобхон Низорий достонида ҳам худди шу Каъба зиёрати тасвирларида гўзал бир ғазал билан танишади. Ғазал куйидаги муқаддима билан бошланади: «Мажнун хонаи Каъбанинг куллобига осилип, муножот ба даргоҳи қозиюл ҳожот айлап, ишқ изтиробидин оҳ уруп, беҳуш бўлғони» Низорий достонида Мажнун тилидан ўқилган ғазал мазмун жиҳатидан Фузулий Мажнунининг ғазалига монанд. Лекин бу ерда ҳам ижодий мусобақа мавжуд. Бир-бирига оҳангдош мазмунни бадий сўз воситасида қалбнинг туб-тубига етиб борувчи тасвирлар орқали жонлантиришда Низорий устод Фузулий олдида ҳам имтиҳондан ўтгандек бўлади.

Икки шоирнинг ғазалларидаги бир-бирига уйғун турган оҳангдош тасвирларга диққат қилайлик; Балои ишқ ила қил ошно мани (Фузулий), Ишқ куллобига кўнглумни гирифтор эт (Низорий), Бир дам балои ишқдин этма жудо мани (Фузулий). Анинг йўлидаги меҳнатларим кам қилма, бисёр эт. (Низорий). Тамкинимни балои муҳаббатда қилма суст (Фузулий). Зиёда айлагил ишқимни ёраб, қилма ҳаргиз оз (Низорий). Қил қабули саодати

фақру фано мени (Фузулий). Фано водийсида ул тошдин қабрим намудор ат (Низорий).

Достонда тасвирланишича, Мажнун Каъбадан ишқ ўти янада зиёда бўлиб қайтади. Ота ва қабила аъёнлари бармоқ тишлаб қоладилар. Мажнун эса қабилага қайтиш йўлида яна тўппа-тўғри биёбон қўйнига кириб кўздан ғойиб бўлади.

Мажнун зиддиятли воқеалар давомида бир вақтлар Лайлининг уйига қараб йўлга тушади. Лекин бу кунлар Лайлининг Ибн Салом билан тўйлари бўлиб, уй жимжитлик эди. Мажнун Лайлининг эшиги остонасида ётган ит билан сўзлаша-сўзлаша саҳрога қайтади. Шу лаҳзаларда Лайли ҳам ўзини Ибн Салом қўлига топширмаслик чораларини кўрар эди. Ногаҳон тўй кечаси беҳад шароб зарбидан эски касали кўзғаб, Ибн Саломнинг ўзидан кетиб қолиши Лайлига нажот йўлини очади. Ибн Саломнинг уйининг орти регистон, регистондан нари биёбон эди. Лайли Мажнунни шу ерда гумон қилиб йўлга чиқади ва кўп юрмай узоқда ҳазин ошиқона бир қўшиқ овозини эшитади. Бу Лайлининг уйига бориб, уни топмагач, яна биёбонга қайтиб фиғон чекаётган Мажнуннинг овози эди;

Жафо таркин тутуп, ай чархи золим, бир тарахҳум қил,

Жаҳон кул бўлгудек бўлди менинг оҳу фиғонимга.

Бўлуб Мажнун жаҳонда ёрнинг ёди била ҳайрон,

Не тонг раҳм айлабон ул ёр ҳамдам келса ёнимга.

Лайли қум утида оғир қадам босиб, оёқ учини қоқиб, ўз бошидан кечирганларини бирма-бир тилга олиб, йиғлаб борар эди. Шу ўринда Низорий унинг тилидан севгуси қалбнинг шодлигу изтиробларини баён этган ажойиб бир ғазал қўллаиди.

Кеча оғушида Лайли Мажнун юрган даштни нола билан ишқ биёбонига айлантиради. «Бу кеча» радифи билан келган ғазал ҳар байтда маъшуқа руҳий оламининг бир шуъласини намоён қилар эди. «Мен ўтлуғ оҳим билан бу кечани шамъи шабистонга айлантириб юбордим, куйларди Лайли, - оҳимдан учган учқун кўкка ўрлаб уни гулистонга айлантириб юборди. Ой

мен нотавоннинг ҳолимға раҳм қилиб бир бурчакка чекинди ва устига пардасини ёпиб олди. Лайлининг аҳволи ёр ҳажрида эртаю кеч забундир. Ёрдан хабар келган эди, янгидан жон топган бўлдим».

Қуйидаги оригинал тасвирлар китобхонни беихтиёр ўзига ром қилади:

Кетти кўнглум ёр учун арзини аён еткали,

Аргашиб кўнглимни чиқти тандаки жон бу кеча.

Маъшуканинг кўнгли тунда ёрга арз изхори учун йўлга чиққанда, унга эргашиб тандаги жон ҳам чиқиб кетган. Лайли буларнинг барчасини фалакнинг кажравлиги, замонанинг ситампарварлигидан деб билади:

Ай фалак, кажрувлугунг қўй, бир замон ҳолимға боқ,

Гунчадек кўнглум бўлуптур таҳ-батаҳ қон бу кеча.

Ниҳоят севишганлар биёбонда бир-бирлари билан кўришадилар.

Назар қилди Мажнун нигори келур,

Доғи Лайли кўрдик, ёри келур.

Иков бўлди ҳайратда андоқки лол,

Дедилар икав тушму ёхуд хиёл.

Тонг отгач, улар яна бир-бирлари билан хайрлашадилар. Лайли Ибн Саломнинг уйига қайтади. Ибн Саломда хасталик давом этар эди. Лайли зудроқ ундан қутулиш йўлини қилади. Ўзини Ибн Салом қўлига топширмасдан нобуд қилиш фикригача боради. Мажнунда эса жунун борган сайин кучаяр эди. У биёбонлар кеза-кеза Наж тоғи томон боради ва ўша ерда макон қуриб қолади. Кунлардан бирида Мажнун тоғ чўққисига кўтарилиб, ўз қабиласи томон назар ташлар эди. Унинг наздида қабиладоларининг мотам йиғилари эшитилади. Мажнуннинг ота ва онаси ўз фарзандлари дарду доғида ўртана-ўртана жон таслим қилган эдилар. Мажнун куну тунларни ота-она қабри устида ўтказади. Шу кунлар унга Лайлининг ҳам ҳаёт билан видолашгани хабарини олаб келадилар. Мажнун учун ҳаёт ўзининг бутун мазмунини йўқотган эди. У Лайли томон ошиқади ва шоирнинг сўзлари билан айтганда;

Лайли ҳаёт гулшанининг гулини ажал тундбоди эсиб

Совурғонда, Мажнун бечора, бехонумон таввораға суруши
 Хабар бериб, беихтиёр Лайли жонибиға пўя уруп ул ёри
 Вафодориға жон нисор қилади¹.

Лайли ўз ўлими олдида онасига васият қилиб, ўзини Мажнун билан бир
 ерга кўмишини илтижо этган эди. Анъанада бўлганидек, ҳаётдан бевақт кўз
 юмган икки ошиқни бирга кўмадилар. Бу ҳолни Низорий куйидагича
 хаяжонли бир тарзда тасвир этади:

Чу Лайли васиятларин ёд этиб,
 Бу афсонадин борчани шод этиб.
 Икки жисмға айлади бир кафан,
 Кириб бир кафанға бу икки бадан.

Низорий ўз достони хотимасида ўзи ўрганган манбалар асосида Лайли ва
 Мажнуннинг ишқий саргузаштларига оид кичик бир ҳикоя келтиради.
 Ҳикояда нақл қилинишича, Мажнун ёр ҳажри, одамлар жаҳолати, замона
 зўравонлигидан бешиб баланд бир кулла устига чиқиб ўзини ҳалок қилиш
 олдида турганда, унга Лайлининг мактубини олиб келадилар. Шундай қилиб,
 мактуб Мажнунни фожиадан сақлаб қолади. Низорий ўз достонининг асосий
 воқеаларини якунлар экан, олам ва одам қисмати ҳақида баҳс қилувчи бир
 мавиза келтирилади. Юқорида эсланган Лайлининг Мажнунга мактуби,
 Мажнуннинг шу мактуб туфайли фожиадан сақланиб қолиши билан боғлиқ
 бўлган ҳикоя шу мавизадан сўнг ўрин олгандир. (Шу ўринда юқоридаги
 ҳикоянинг бир қадар ўзгача ҳолда Навоийнинг «Садди Искандарий» асарида
 учрашини қайд этиш керак).

Низорий яшаган давр уйғур ҳаётида олийжаноб мақсадларнинг оёқ ости
 қилиниши (Мажнуннинг отасига хос улуғворлик, тадбиркорлик, ғамхўрлик
 каби хислатларнинг камситилиши), одамлар ўртасидаги нифоқ, гина-кудурат
 (Лайлининг отаси томонидан Мажнуннинг ҳақорат қилиниши, уни бандга
 солишдек тубанликка борилиши, қатл этилажагини айтиб кўрқитилиши),
 ёшларнинг хоҳиш ва истаклари билан келишмаслик каби иллатлар ҳар

¹ Низорий дostonлари.-364-б.

кадамда учрар эди. Ўша давр амал эгалари, сарой атрофида тамаъ билан юрган одамлар, риёкор диндорлар Низорийга унинг илғор ғоялари учун катла-қатла зарба беришга ҳаракат қилиб кўрганлар. Оқибатда шоир маълум муддат камоқ азобларини ҳам чеккан. Бу таҳдидлар 1813-1824 йиллар орасида бир неча маротаба қайтарилган. Табиийки, бу давр руҳи шоир ижодида из қолдирмаслиги мумкин эмас эди¹. Низорий ҳеч қачон ўз қайғусини эл қайғусидан, эл орзу-армонларини ўз орзу-армонларидан ажратиб қараган эмас. Шоир ўз даврининг донишманди ва тараққийпарвар кишиси сифатида Зухриддинбек билан яшади. Мамлакатда Манжур-Хитой мустамлакачилиги сиёсати давом этиб турган бир даврда уйғур халқини бирлашишга, иттифоққа тарғиб қилди. Одамларни бир-бирларидан йироқлаштирадиган, улуғ мақсадларга раҳна соладиган иллатларни ўз асарларида жиддий равишда қоралади. Замондошларини ўтмишнинг энг улуғ одамлари, энг яхши одатларидан баҳраманд бўлиб яшашга ундади. Уларда эзгу ҳисларни тарбиялашга ҳаракат қилди. Ана шу ғоявий ниятлар мажмуи шоирнинг «Лайли ва Мажнун» достонида ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган деб айтиш мумкин. Низорийнинг ўз адабий идеаллари, ўз ғоявий ниятларини юксак бадиий шаклларда ифодалаш мақсадида ўтмиш адабиётига, унинг энг юксак намуналарига мурожаат этишининг боиси ҳам шундадир. Бу ҳолатнинг муайян даражадаги бадиий ифодаси бўлган манзараларга юқорида «Фарҳод ва Ширин» достони муносабати билан ҳам тўхтаб ўтган эдик. «Лайли ва Мажнун»да ҳам дoston мавзуи доирасида, Мажнун ва Лайли каби қаҳрамонлар характерининг шаклланиши, уларнинг теvarак-атрофда содир бўлиб турган воқеаларга муносабати орқали Низорий ўзининг инсонпарварлик, ватанпарварлик қадриятларини муқаддас тутишга оид юксак ғоявий қарашларини маҳорат билан тасвирлаб беришга эришади.

Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» достони уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида муайян даражада қаламга олинishiга қарамай, ҳали унинг қўл теккизилмаган, очилмай келаётган хусусиятлари талайгинадир.

¹ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». 1-к. 1968.-55-б.

Шулардан бири- юқорида ҳам қисман тўхтаб ўтилганидек, достондан ўрин олган ғазаллар масаласидир. Тўғри, Низорийнинг бу достонида маснавий билан бир қаторда бош қаҳрамонлар тилидан ғазалларнинг ҳам қўлланишини Д.Рўзиева ва Б.Аршидиновлар ҳам эслаб ўтадилар. Бир ҳолатда Низорий достонида ғазаллар қўлланишини асослаш мақсадида Мажнун ҳам, Лайли ҳам шоир эдилар. Низорий уларнинг номларидан ғазаллар қўллашда шу ҳолатни кўзда тутади деган фикр ҳам илгари сурилади. Албатта, бу нисбий бир караш бўлиб, ғазал қўллаш қаҳрамонлар шоир бўлган тақдирдагина мумкин деган хулосага асос бермайди. У ҳолда араб адабиётидаги қадимги «Лайли ва Мажнун» қиссаларини тугал, мустақил достон тарзида ишлаган Низомийнинг воқеалар давомида бирор ерда ҳам маснавийдан чекинмаганлигини тушунтириш қийин бўлиб қолади. Тўғри, Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида «Мажнуннинг Лайли ҳузурида туриб ғазал ўқиши деган боб мавжуд.¹» Мажнун билан Лайли ўртасидаги покиза севги туйғулари тоғ тошларга урилиб, биёбон қумлари каби сурилиб, жаҳолат эгалари оёғи остида топталиб борарди. Севишганларнинг изтироблар, ҳақорат ва дашномлар ичидаги ҳаётлари хазонрезликка юз тутган. Шундай кунларнинг бирида Мажнуннинг яқин қариндошларидан бўлган Салим деган киши қўлида озиқ-овқат ва усти бошлар кўтаргани ҳолда биёбонда пайдо бўлади. Мажнунни кийинтириб олдиға овқат кўяди. Лайли қулай бир фурсат рўй берган куни Салим орқали Мажнунни уйига яқин бир боққа чақиртиради. Учрашув ажойиб бир манзара асносида бўлиб ўтади. Мажнун боққа кириб бир манзилда тўхтар экан, ундан хабар топган Лайли ҳам бог томонга юриб келади ва эл олдида ўз номусини сақлаш ниятида Мажнунга яқинлашмай, бироз нарида дарахтлар панасида жой олади. У Мажнундан шеър ўқиб беришни сўрайди. Достонда худди шу ўринда «Мажнуннинг Лайли ҳузурида туриб ғазал ўқиши» сарлавҳаси келади. Е.Бертельснинг шу муносабат билан билдирган қуйидаги гаплари характерлидир. У ёзади; «Бутун боб маснавий шаклини сақлаб қолган бўлса-да, у ҳам мавзу, ҳам

¹ Низомий Ганжавий. Куллиёт. Чилди II. Лайли ва Мажнун.-Душанбе, Ирфон, 1982.-С.82.

услуг жихатидан ғоят даражадаги интизорлик ва Мажнуннинг ёлқинли норозилиги садоларини ўз ичига олган ғазаллар тизмасини эсга солади»¹.

Низомий шунинг учун ҳам уни «Мажнуннинг ғазал ўқиши» деб айтади. Низомий достонидаги худди шу кабилдаги ўта нозик рухий кечинмалар тасвирларидан иборат лавҳалар, маснавий шаклида ғазалга хос талқинлар ва бевосита ғазал атамасига ишоралар Фузулийнинг ўз «Лайли ва Мажнун»ида қахрамонлар тилидан ғазаллар қўллашга илҳомлантирган бўлиши ҳақиқатдан узоқ эмас. Низорий эса ўз достонида устоз Фузулий анъанасига садоқат билдирди ва воқеалар давомида қахрамонларнинг рухий дунёлари туғёнга келган ўринларда ғазаллар қўллаш йўлини тутди. Бу ғазалларнинг асар воқеалари тизмаси ва қахрамонлар дунёсини очишдаги ўрни ҳақида юқорида ҳам билдирилган фикрларга яна шунини қўшимча қилиш мумкинки, Низорий маснавийда ҳам руҳшунос сифатида катта маҳорат кўрсатади. Мажнун билан Лайли ўртасидаги илк муҳаббат онларининг серҳаяжон тасвирлари, Мажнуннинг бандга солиниши, биёбонгардлик ҳаёти, Лайлининг ота тазъиқида яшаши, Ибн Саломга никоҳ қилиниши кунларидаги изтироблари, Ибн Салом уйдан қочиб Мажнунни излаб саҳрога йўл тутиши, узоқдан Мажнуннинг нолакор қўшиқларини эшитиши билан ўзича дам фалакдан, дам тақдирдан шикоят қилиб бориши, Мажнун билан жуфт қилиб кўмиш ҳақида онасига васиятлари киши руҳиятининг поэтик тарзда юксак даражада тадқиқ этилиши эди.

Маснавий таркибида қахрамонлар тилидан ғазал қўллаш анъанаси устида гап борар экан, Фузулий «Лайли ва Мажнун»идаги бир ўзига хослик ҳақида сўз очиш керак бўлади. Фузулий ўз достонида Лайли ва ўз навбатида Мажнун тилидан ғазаллар билан бирга мураббалар ҳам қўллайди. Достоннинг анъанавий кириш қисмида эса қасида ва соқийномалар ҳам ўрин олган. Низорий эса ўз достонида фақат ғазал қўллайди. Шу муносабат билан бизнинг диққатимизни Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» матнидаги характерли бир нуқта тортади. Шоир ҳар гал ўз қахрамонлари ҳаётидаги

¹ Бертельс Е. Низами и Фузули.-М., 1962.-С.264.

муайян чуқур рухий кечинмалардан уларнинг номалридан айтилган ғазалларга ўтиш олдида ёки ғазал якунлангач, янгидан маснавийга ўтиш вақтида унга ишора қилиб, «бу иншони ўқиди», «бу абётни ўқиди», «бу ўтлуғ навони бошлади» каби ибораларни қўллайди. Бир ўринда Лайли номидан ғазал бошланиши олдида бевосита

Забониға жори бўлуб бу ғазал,
Қилип ғам тунин шодликға бадал,
мисраларига кўзимиз тушади.

Характерли бир ҳол шундаки, Низорий маснавийдан ғазалларга ўтиш олдида айрим ҳолларда «қитъа», «қасида» каби жанр номларини қўллайди. Масалан, дoston воқеалари бошланиб, Мажнуннинг мактабга бориши, у ерда гўзал ва ифбатли Лайли билан учрашиб, оташин севгининг бошланиши ҳикоя қилинар экан, Мажнун номидан «Фалак» радифли ғазал берилади. Ғазал сўнггида одатдагича бошланган маснавийда қуйидаги сўзларга кўзимиз тушади;

Чу бу қитъани ўқуп ўз ҳолига,
Ётар эрди ўзини солип ҳолига.

Кўринадики, ушбу ўринда «бу қитъа» деб юқорида «Фалак» радифи билан келган ғазалга ишора қилинмоқда. Шеър аа, ба, ва шаклида бўлиб, ғазалга хос матла ва мақтабга эга ва бинобарин у қитъанинг шаклий талабларига мутлақо жавоб бермайди.

Шоир иккинчи бир ўринда Мажнун номидан ғазал келтирар экан, ундан илгариги мисраларда «қасоид» сўзини қўллайди.

Навосозлик айлиди ул замон,
Қасоид била нақше аён.

Ушбу байтдан кейин келган лирик шеър эса «жон била», «армон била», «афғон била» қофияларига эга бўлган ўн олти мисралик ғазалдир. Бинобарин унинг қасидага алоқаси йўқ.

Афтидан, Низорий асар матнида юқорида эсланганидек, «қитъа», «қасоид» атамаларини «бир парча арзи ҳол», «бағишлов» (масалан, Лайлига

бағишлов) маъноларида қўллайди. Зотан, шоирнинг ўзи матнда ҳар гал шеърларни «Ғазали Мажнун», «Ғазали Лайли» каби аниқ сарлавҳалар билан номлайди. Бинобарин, матндаги «қитъа», «қасоид» сўзларини шоирнинг ўзи бошқа ҳолларда қўлланган «наво», «иншо» каби киши ҳолати ва кайфиятини ифода этувчи иборалар каторида англаш керак.

Низорий «Лайли ва Мажнун»идаги «Қайдасан» радибли ғазалнинг истеъдодли ўзбек шоири Бобораҳим Машраб ғазалига татаббу эканлиги китобхон диққатини ўзига тортади. Бу ўз умрининг маълум қисмини Кошғарда ўтказган ўзбек шоири асарларининг уйғурлар ўртасида манзур ва машҳурлигини кўрсатувчи ғоят аҳамиятли манбадир. Ғазалнинг матлаъ байтлари Машрабда;

Эй менинг нозик ниҳол ороми жоним, қайдасан,

Бу кўнгул бўстонида ғунча даҳоним, қайдасан.

Низорийда;

Қолди жон, кетти кўнгул ороми жоним, қойдасан,

Ишқ аро бўлдум адам, жону жаҳоним, қойдасан.

Татаббуда мазмундаги уйғунлик, образлардаги яқинлик, шу билан бирга анъанавий образларни янги-янги мазмунлар ифодасига бўйсундириш, янги талқинлар йўлида изланиш Низорий ғазалида равшан кўзга ташланади. Қуйидаги мисраларда Низорийнинг Машраб ғазалидаги мафҳумлардан илҳом олгани яққол англашилиб туради;

Машрабда;

Айрилиб мен ёрдин бир неча кун бўлдум жудо,

Ахтариб келдим сени, сарви равоним, қайдасан.

Низорийда;

Ойрилип гулдак юзунгдин бўлди аҳволим хароп,

Гул оро булбул масаллик ҳамзабоним, қойдасан.

«Лайли ва Мажнун»да ушбу ғазалнинг Лайли тиладин айтилиши унинг руҳидан англашилиб туради. Лайли Мажнунни «жумлаи ушшоқ аро соҳибқироним», «арслоним» деб атайди. Лайли ўз бошига тушган

можароларни ифодалаб, «чархдан бошимга турлук балолар етти», «танамда жон бўлгани билан у оромсиз» деб зорланади. У ўзинигина ўйламайди. Мажнун қисмати учун юрак-юракдан қайғуради. Унинг биёбондаги ҳаётини эслаб изтироб чекади. Маъшуканинг бундай ҳолати қуйидаги мисраларда дард билан, ҳасрат билан йўғрилган ҳолда ифодалаб берилган;

Бир кўруп бечоралик бирла бўлуп Мажнун сифат,

Юрган овора бўлуп бехонумоним, қойдасан.

«Лайли ва Мажнун» достонидан ўрин олган бошқа ғазаллар ҳам ўзининг лирик асарлари билан танилган Низорийнинг катта маҳоратидан дарак бериб туради.

Низорий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида бўлгани каби «Лайли ва Мажнун»да ҳам маснавий устаси эканлигини намойиш этди. «Лайли ва Мажнун»нинг бадиий тасвир қудрати ҳам Низорийнинг устодларнинг маҳорат мактабидан унумли баҳраманд бўлиб, катта ижод йўлида залворли одимлар билан бораётганлигини кўрсатар эди. Достондаги янги-янги мазмунлар билан бойитилган анъанавий поэтик образлар, кашфиёт даражасидаги ўхшатишлар, сифатлашлар, муболағалар шундан гувоҳлик беради. Шоирнинг бундай маҳоратида уйғур халқ поэтик ижодиёти сирларини ўрганиш, Аҳмад Яссавий, Лутфий, айниқса Алишер Навоий асарларидан илҳомланишнинг ўрни каттадир. Зотан, Низорий ўз даври адабий ҳаётининг катта намояндаси, сўз санъаткорларининг пешвоси даражасида камол топган ижодкор эди.

«Лайли ва Мажнун»да Низорий Навоий достонида бўлгани каби боб мундарижасидан хабар берувчи муфассал сарлавҳалар қўллайди. Ҳар бир боб бароати истихлол кўринишига эга бўлган муқаддима билан бошланади. Бу муқаддималарда ҳам бобда баён қилинадиган воқеалар руҳи аён бўлиб туради. Низорий бу хусусда ҳам Навоийга издошдир. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг ота-онаси вафотидан кейинги мотам кунлари ҳақида ҳикоя қилувчи боб қуйидаги бароати истихлол билан бошланади;

Бу базми ғам ичра дардпарвард,

Бу нав чекар суруди пурдард.

Худди шу воқеа, яъни Мажнуннинг ота-онасининг фарзанд фироқида ҳаётдан кўз юмишлари онларини ҳикоя қилувчи боб Низорий достонида Навоий билан оҳангдош, бироқ ўзгача талқинлардаги бароати истихлолга эгадир;

Қалам сарнигунлуқ била тўкди ёш,

Ки ул ёш ила қилди асрор фош.

Шоир ўз бароати истихлолида «қалам бошини қуйи қилиб ёш тўка бошлади ва ўша ёш билан ўзининг сирларини фош қилиб қўяди» деб айтади. Байтга янада яқиндан, замирдан кўз ташлайлик. Мажнуннинг ота-онаси вафоти туфайли мотами чексиз эди. Қалам шу фожиаларни ёзишга киришар экан, бошини қуйи солиб йиғлай бошлайди. Бу қаламнинг уч томонининг қуйига, қоғозга қараб туришига ишора эди. Қалам саҳифага ёзиш учун ўзидан ранг чиқаради, демак у Низорий талқинига мувофиқ айтганда, «йиғлайди». Хат ёзилгач, у ўқилади, демак ёзув уни фош қилиб қўяди. Нақадар чиройли янгилик бор бу ерда. Низорийнинг ҳамма изланишлари шу маънодаги янгиликка интилишдан иборатдир.

Низорий бобларнинг хотимасида, яъни боб давомида баён қилинган воқеа итмомига етгач, ҳар дафа соқийга мурожаат қилиб, мўъжаз соқийномалар яратади ва Навоий анъанасидан маълум даражада чекинади.

«Лайли ва Мажнун» достонини кузатар экансиз, унинг ҳар боби, ҳар бир саҳифасидаги мазмун расолиги ва уни ифодалашга хизмат қилаётган поэтик образларнинг чуқур замирга эгалигини кўриб ҳайратга тушасиз.

Мажнун Лайлини илк дафа кўриб уни севиб қолар экан, кейинча ошиқлар мактаб боғчасида учрашадилар. Лекин Мажнун тезда беҳуш бўлиб йиқилади. Мажнун бир вақт ўзига келиб кўзини очса, тун қоронғу, кўкда ой сузиб юрибди.

Шу ўринда шоир ойдин кеча тасвирини бериш учун кўк гумбазини қандилга, ойни эса, шу қандилда ёниб турган чироққа ўхшатади. Кўк

узоқлигидаги чироқ Мажнун ҳузуридан кетиб қолган Лайлига ҳам ишора эди.

Шаклдош сўзлардан истифода этиб яратилган қуйидаги муболаға уйғур тилининг катта имкониятларидан дарак беради. Мажнун севгининг илк кунларида бир вақт Лайлининг уйи томонга йўл олади. Шу пайт узоқдан унинг кўзига олов кўринади. Мажнун шу томонга қараб юрар экан, узоқдан шуъла сочиб турган чироқни шоир афтодалар йўлига нур ташлаб турувчи шамчироқ деб таъриф этади. Мажнун гўё ўша олов қалбидан ўрин олиб, янгидан жон топгандай бўлади ва унга хитобан айтади:

Бу қилғонларинг шукриға минг тилим,

Агар шукр қилмос бўлур минг тилим.

Муболаға ғулувнинг бир ёрқин мисоли. Мажнуннинг Лайлига бўлган ишқи эл оғзига тушар экан, бундан Лайлининг отаси ҳам хабар топади. Ғазаб устида турган отанинг ҳузурига Мажнун томондан Лайлини сўратиб совчиларнинг келиши вазиятни янада жиддийлаштириб юборади. Мажнунни банд қиладилар. У энди бандда жисми заиф, бироқ меҳнатлари зиёда бўлиб ётар, кечаю кундузи нажот тилаб тангрига муножот қилар эди. Кунлардан бирида банд пора-пора бўлади ва Мажнун биёбонга чиқиб кетади. Худди шу ўринда шоир банднинг очилиши, тўкилишини кузда дарахт тўкилишига ташбиҳ этади ва натижада муболағаи ғулу юзага келади:

Тўкилмушки, банди чу барги шажар,

Эшикни очиптур, кетибтур бадар.

Мажнун билан Лайли узоқ ҳижрондан кейин бир вақт биёбонда учрашадилар. Уларнинг энг бахтиёр соатлари шу эди. Бир-бирига яқинлашиб, бир-бирларининг бағрига ташланган ошиқларнинг ўша лаҳзадаги ҳолатларини шоир ўта жозибали бир тарзда тасвирлайди:

Чу икки гуҳар тушти бир дуржға,

Қуёш бирла ой келди бир буржға.

Чу бир соғар ичра кириб икки мул,

Ки бир ғунча ичра тутуп икки гул.

Низорий достони Низомий, Деҳлавий ва Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»лари каби ҳазажи мусаддаси ахраби макбузи макфуфи солим (Мафъулу мафоилун фаулун)да эмас, балки шоирнинг «Фарҳод ва Ширин»ига оҳангдош мутақориби мусаммани максур (фаулун фаулун фаулун фаул) баҳрида ёзилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, «Лайли ва Мажнун» достони фақат Низорий ижодиётидагина эмас, балки бутун уйғур адабиётининг муҳим ходисаси бўлганлигини қайд этиш керак. Низорий бу достони устидаги ишида қиссанинг узоқ манбаларини, ўзининг она тилидаги адабиётда Мажнун ва Лайли ҳақидаги мавжуд ривоят ва афсоналарни синчиклаб ўрганган. Низомий, Навоий ва Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»ларини мутолаа қилиб қолмай, улардан илҳом олган. Низорий ўз достони устидаги ижодий ишида бошқа манбалар билан бир қаторда кўпроқ Навоий достонига асосланади.

Низорий ўз «Лайли ва Мажнун»ини яратишда анъанага ўзига хос равишда фаол муносабатда бўлишнинг яхши намунасини кўрсатди. Достон ҳикояси тизмаси ва образларнинг талқинида ўзининг ижодий изланишлари, ёрқин янгиликларини намойиш этди. «Лайли ва Мажнун»нинг бадиияти Низорийнинг катта маҳоратидан дарак беради. Шоир ўз достони билан уйғур тилининг чуқур билимдони сифатида майдонга чиқади. «Лайли ва Мажнун»да уйғур тилининг ранг-баранг ички бой имкониятлари, жонли уйғур тилининг қатламлари яққол кўзга ташланиб туради.

Шоир ўзининг «Фарҳод ва Ширин»и билан «Хамса» мавзуларига қўл уриб унинг бир муҳим достонини яратган эди. «Лайли ва Мажнун» унинг иккинчи қадами бўлди. Лекин шоир «Хамса»дан шу икки достон билан чекланди ёки унинг фурсати тақозо этмади. Ҳозир бу мавзуда узил-кесил бир фикр айтиш қийиндир.

Уйғур адабиётида «Хамса» достонлари билан боғлиқ ҳолда ишланган манзумалардан яна бири «Шоҳ Баҳром ва Дилором» асаридир. Ғарибий ижодининг маҳсули бўлган бу асар яратилиш даври, йилига кўра эмас, балки

«Хамса» дostonларининг жойлашиши изчиллигини кўзда тутиб, «Лайли ва Мажнун» дostonларидан кейин таҳлилга тортилмоқда.

Истеъдодли уйғур шоири Турди Ғарибий XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Кошғарда Зухриддинбек ҳокимлик қилган йиллари нашъу намо топган адабий муҳитнинг кўзга кўринган намояндаларидан бири сифатида танилган эди. Маълумки, бу доирада Абдурахим Низорий ва Наврўзхон Зиёийлар ҳам фаолият кўрсатганлар. Зухриддинбек Кошғар адабий муҳитининг равнақини кўзлаб унга Низорий ва Зиёийларни тортар экан, шу сирада Ғарибийга ҳам мурожаат этган. Уйғур адабиётшунослигида айтилишича, Ғарибий Зухриддинбек томонидан даъват этилганга қадар ҳам ўзининг юқори ижодий салоҳияти билан танилган шоир эди. Турди Ғарибий уйғур адабиётида дастлаб «Шоҳ Баҳром ва Дилором» ҳамда «Китоби ғариб» асарлари билан машҳурдир. «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonи Навоий «Хамса»сидан ўрин олган «Сабъаи сайёр» анъанаси асосида яратилган бўлиб, бу ҳол Ғарибийнинг Шарқ адабиёти, Шарқ «Хамса»чилиги сирру-асрорларини яхши билганлигини, ўша услубда асарлар ёзишга ўзида ишонч ҳосил қилган ижодкор эканлигини кўрсатади. Ўз навбатида Ғарибийнинг бу дostonи Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»лари билан бир қаторда уйғур адабиётида хамсачиликка бўлган рағбатнинг нечоғлиқ кучайганлигини ҳам кўрсатар эди.

«Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonининг яратилиш вақти ҳақида уйғур адабиётшунослигида турлича фикрлар мавжуддир. Аввало, ушбу дostonнинг Низорий дostonлари билан бир вақтда, яъни 1741-42 йилларда яратилган деган фикрнинг илмий ишларга сингиб кетганлигини айтиш керак. Шу муносабат билан Б.Аршиддинов «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonининг ёзилган даврини 1741-42 йиллар деб кўрсатган М.Ҳамраевнинг фикрига эътироз билдирган эди. Б.Аршиддинов «Шоҳ Баҳром ва Дилором»нинг хотимасида ўрин олган Ғарибийнинг ҳаётига оид айрим лавҳаларга таяниб, дostonнинг 1941-42 йиллардан анча илгари яратилганлигини иддао қилади. Б.Аршиддиновнинг қайд қилишича, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» дostonинг на

муқаддимасида, на хотимасида шоир дунёнинг бевафолиги, ўз ҳолатининг ночорлиги ҳақидаги айрим қайдларни келтириш билан чекланади. Муаллифнинг «Шоҳ Баҳро ва Дилором»дан кейин ёзилган «Китоби ғариб» асарида эса Зухриддинбекка муносабат яққол қайд қилинган. Демак, «Шоҳ Баҳром ва Дилором» шоирнинг илгариги йиллар ижодининг маҳсулидир. Ғарибий бу достонини ёзиб китобхонлар ўртасида танила бошлаган йилларда шоирнинг истеъдодини пайкаган Зухриддинбек уни ўз ҳимоясига олган ва оқибатда «Китоби ғариб» яратилган эди¹. «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонидан хабардор бўлган Низорийнинг «Хамса»нинг «Сабъаи сайёр»дан олдинги достонларига мурожаат қилишнинг сабабларидан бири шу бўлса керак.

Илмий адабиётларда Ғарибий ва унинг достонларига жуда кам эътибор берилганлиги кўзга ташланади. Уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонига оид тадқиқотлар жуда сийракдир. XIX аср уйғур достонларига бағишланган айрим илмий ишларда «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонига ҳам тўхтаб ўтилган ҳоллар мавжуд албатта. Шу жиҳатдан, Б.Аршиддиновнинг «Уйғур классиклари ижодиётида достон жанри» монографиясидаги фикр-мулоҳазалар, Ғарибий достонининг Навоий «Сабъаи сайёр»и билан дастлабки муқоясалари бўйича хулосалар китобхонни баҳсга тортиш жиҳатидан муҳимдир². «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» асари ва Мухлисовнинг «Асрлар ва асарлар» монографиясида ҳам «Шоҳ Баҳром ва Дилором»га «Муҳаббат достонлари» сирасида тўхтаб ўтилади³. Шундай қилиб, Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достони махсус тадқиқ этилган эмас. Унинг ҳозирги нашрлари ҳам амалга оширилмаган.

Ғарибий ҳам «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонида Навоий «Сабъаи сайёр»ининг сюжети, образларига таянгани ҳолда, қўшимча манбалар юзасидан иш кўриб, талайгина янгича талқинлар беришга эришади.

¹Аршиддинов Б. Уйғур классиклари ижадийитиде дастан жанри. Алмута, Наука, 1988.-44-45-б.

² Ўша ерда.-129, 140-148-б.

³ Мухлисов Ю. Эсирләр ва эсэрләр.-Алмута, Наука. 1973.-77-б.

Маълумки, Навоий достони Баҳром Гўр ва Дилором ўрталаридаги севги саргузаштига бағишланади. Тарихан маълумки, Баҳром Эрон шоҳлари сулолаларидан сосонийларга мансуб бўлиб, унинг подшоликдаги идора усули, қулон овига ниҳоятда ўчлиги ва ниҳоят гўзал Дилором билан ишқий можаролари жуда кўп ривоят ва афсоналарнинг юзага келишига сабаб бўлган. Баҳром Гўр ҳикояти Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си таркибида ҳам мавжуд. Ушбу мундарижа жихатидан ранг-баранг манбаларни Ганжавий илк дафъа катта мустақил дoston сифатида ишлаб чиқди. Баҳром ва Дилоромнинг қолипловчи саргузаштномаси таркибида етти ҳикоянинг берилиши Низомийнинг асар устидаги кашфиётидир.

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони ўзигача бўлган анъаналарни давом эттиради. Айни пайтда, «Сабъаи сайёр» туркий тилидаги биринчи «Баҳромнома»дир. Шунга кўра ҳам у деярли барча туркий халқлар ўртасида жуда кенг тарқалди. Янги-янги асарларга мавзу бўлди. Уйғур адабиётида ҳам Навоий «Хамса»си мавзулари қаламга олинган асарлар пайдо бўла бошлади. Шундай олижаноб ишга қўл урганлардан бири Турди Ғарибий эди. Шу тарзда уйғур «Баҳромнома»сининг илк асари Ғарибий номи билан боғланиб қолди.

«Шоҳ Баҳром ва Дилором» асарининг Навоий достонига асосланганлиги адабиётларда кўп мартаба қайд қилинганлиги маълум. Дарҳақиқат, Ғарибий «Сабъаи сайёр»дек кенг қамровли бир асарни ўзи ўрганган кўшимча манбалардан ҳам истифода этган ҳолда уйғур китобхонига етказиб беришни кўзда тутган. Лекин шу нарсани ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Ғарибий ҳеч қачон асардан асар яратишдек жўн ва осон йўлдан борган эмас. Улуғ Навоийнинг «Сабъаи сайёр»даги ғоявий нияти ва унга мувофиқ талқинларнинг моҳиятини бутун нозикликлари билан идрок этиш ва уларни шарҳлаб беришнинг ўзи катта истеъдод талаб қилади. Турди Ғарибий бу масалага бир ижодкор сифатида ёндошади. Б.Аршидинов тўғри таъкидлаганидек, Навоий ўз достонини яратиш олдида мурожаат этган

манбаларни ҳам Ғарибий ўз имкони доирасида кўздан кечиришга ҳаракат қилади.

Катта салтанат эгаси бўлган Баҳром овга ниҳоятда ўч эди. Кунлардан бирида шоҳ овга чиқар экан, йўл устида Чин манзилидан келаётган сураткаш Моний билан учрашади. Монийнинг кўлида Чинда яшайдиган бир тожирнинг қарамоғида бўлган Дилором исмли гўзалнинг сурати бор эди. Моний шу суратни Баҳромга кўрсатиш ниятида йўлга чиққан эди. Сахродаги учрашув айни муддао бўлиб чиқади. Баҳром сурат билан танишар экан, унда сиймоси акс этган қизга ошиқ бўлиб қолади. Монийнинг айтишича, тожир Дилоромни ҳавас қилган киши Чиннинг бир йиллик хирожини тўлаш билан унга восил бўлиши мумкинлигини эълон этган. Бу хабарни эшитган Баҳром Дилором учун жаҳон молини ҳам беришга тайёрман, деб онт ичади.

Навоий достонидаги кейинги эпизодларда рухий дунёси мусаффо, ташқи латофати ҳаммани ҳайратга солгудек гўзал, айни замонда, катта санъат соҳиби бўлган Дилоромнинг Баҳром билан ҳаёти тасвирларига дуч келамиз. Баҳром ўзининг ов сафарларидан бирига Дилоромни ҳам олиб чиқади. Шу ов вақтида кутилмаган воқеа рўй беради. Баҳром кийик, қулон ови билан машғул экан, Дилоромга ўзининг бу бобдаги маҳоратини намойиш этмоқчи бўлади. Лекин ҳа деганда, Дилоромдан мактов сўзларини эшита олмайди. Шунда Баҳром бирдан ўзгаради ва унда муҳаббат соҳиби Баҳромнинг эмас, балки шоҳ Баҳромнинг қиёфаси пайдо бўлади. У жаҳолат устида Дилоромни ўлимга ҳукм этади. Сахрога чиқариб ташланган Дилором ўзининг тадбиркорлиги билангина ўлимдан қутилиб қолади. Баҳром жаҳлдан тушгандан кейин ўзининг қилмишига пушаймон бўлади. Дилоромдан айрилиқ уни кундан кунга заифлаштириб борар эди. Навоий бу эпизодларда кишидаги севги ҳисларининг нақадар катта қудратга эга бўлишини кенг тасвирлашга ҳаракат қилади.

Шу ўринда Баҳром учун турли ранглардаги қасрларнинг қурилиши, уларда шоҳнинг ҳикоялар тинглаши ва ниҳоят энг сўнгги сайёҳ ҳикояси орқали Дилоромдан хабар топиш воқеалари берилади. Лекин улар ўртасидаги

тотувлик, бахтиёрлик узоқ давом этмайди. Ов сафарларидан бирида Баҳром, Дилором ва уларнинг аъёнлари ботқоқликда ҳалок бўладилар.

Навоийнинг ўз салафларидан фарқли равишда асар устидаги ижодий иши бутун ҳикоя давомида англашилиб туради. Шулардан бири ва айтиш мумкинки, энг муҳими, Навоийнинг «Сабъаи сайёр»ида қолипловчи Баҳром ва Дилором ҳикояти таркибидаги ҳикоятларнинг бир-бири билан ички мазмун жиҳатидан боғланиб бориши ва охирги ҳикоянинг бевосита Баҳром саргузашти билан уйғунлашиб кетишидир¹. Баҳром шу ҳикоя воситасида Дилоромдан хабар топади.

Истеъдодли уйғур шоири Баҳром ва Дилором қолипловчи ҳикоясини, унинг таркибида келган етти саргузаштномани сақлаб қолади ва бутун асар давомида ғоявий нияти асосидаги янги ўрни билан ижодий талқинларни бера боради. Жумладан, Ғарибий ўз достонида Баҳром образида мавжуд салбий хусусиятларни тасвирлашга алоҳида аҳамият берган. Навоий одам кунига бориб ўлимга юз тутди. Шунга кўра ҳам одамзод ўзидан кейин яхши ном қолдиришга одат қилиши керак, деган фикрга урғу беради. Ғарибий ўз достонида Баҳром образи мисолида киши ҳаётда ўзининг ножўя ишлари, ножўя ҳулқ-атвори билан ўзини ўзи ёмон отликка чиқаради. Ҳатто ўлимини яқинлаштиради. Янада аниқроқ қилиб айтганда, ўз ўлимини ўзи таъмин этади деган талқинга диққатини тортади.

Шарқ адабиётида мамлакат тақдири учун жавобгар бўлган шоҳнинг маънавий дунёси масаласи ҳамма вақт биринчи даражали муаммолардан бири бўлиб келди. Низомий «Хамса»си дostonларидан ўрин олган Хусрав Парвез, Баҳром ва Искандар каби қатор образларда шу маънавий масалани кўяди. Навоий «Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳоди билан маънавий баркамолликнинг энг юксак намунасини яратади ва уни беқарор, худбин, жоҳил Хусравга қарама-қарши кўяди. «Сабъаи сайёр»да эса бу масала бутун жиддийлиги билан қўйилган. Навоийнинг эътиқодича, шоҳ оллоҳ томонидан инсоният жамиятига низомшунос сифатида тайин этилган. У адолат

¹ Ҳасанов С. Роман о Баҳраме.-Т., 1988.-С.70.

мезонини маҳкам тутиши керак. Майда-чуйда ишлар билан ўралашиб қолмаслиги даркор. Баҳромда эса бу фазилатларнинг бири мавжуд, яна бири батамом йўқдир. Достонда қолипловчи ҳикоя доирасида келтирилган ҳикоятларнинг ҳаммаси Баҳромнинг кўзини очишга хизмат қилиши керак эди. Ғарибийга Навоий достонида илгари сурилган ана шу ғоявий ният ниҳоятда маъқул тушган эди. У «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонини яратар экан, анъанадан ижодий фойдаланиб, ўта жаҳолатпараст шоҳ образини гавдалантирмоқчи бўлади ва бинобарин Баҳром образидаги салбий хусусиятларни кучайтириб талқин этиш йўлини тутди.

Достонда Баҳром образини кўпроқ салбий сифатлар билан тасвирланиши «Шоҳ Баҳром ва Дилором»нинг Ғарибий томонидан унинг Зухриддинбек саройига келмасидан анча илгари ёзилганлигини тасдиқ этувчи муҳим бир далилдир. «Шоҳ Баҳром ва Дилором» достонида Кошғарда Зухриддинбек ҳокимиятигача бўлган давр подшоларининг мустабид идора усулига қарши норозилик оҳанглари яққол сезилиб туради.

Ғарибий айш ишратга, овга, айниқса, майхўрликка ўч баҳром образини яратар экан, уни одамларнинг, хусусан подшоларнинг ўтмиш ҳаётидан ҳам, бугунидан ҳам ўрнатқолишини истайди. Шу маънода «Шоҳ Баҳром ва Дилором» қолипловчи ҳикоя ичидаги ҳар бир афсона шоҳга қаратилган бир пандномадек вазифани адо этади. Савдогар Аҳи ва Шаҳзода Фарруҳ ҳақидаги биринчи ҳикоя шу маънода катта аҳамият касб этади. Ғарибий бу ҳикоя баёнида Навоийдан айрим чекинишларгагина йўл қўяди. Зайд саргузаштига бағишланган иккинчи ҳикояда эса Ғарибий бу ҳийлагар, товламачи, кўз бойлоғич кишини янада айёрроқ қилиб кўрсатишни мақсад қилиб қўйган. Зайд қилаётган ишларини шундай усталик билан амалга оширадики, подшо ҳақиқат қаердаю қабоҳат қаердалигини ажратолмай қолади. Мезон ҳудудини йўқотган шоҳнинг инқироzi аниқ эди. Ҳикоя якунида Ғарибий шоҳларга, жумладан, Баҳромга теварак-атрофдагилардан ким нажоткору ким хиёнаткорлигини донишмандлик билан ажратиб олиш ҳақида ўғит бермоқчи бўлади. Шу тарзда Ғарибий достоннинг асосини ташкил қилган барча

ҳикояларнинг мавзу ва сюжет чизиғини асосан сақлаб қолгани ҳолда, уларнинг ҳар бирида ўзгача талқинлар беради. Бу ҳолни Меҳр ва Сухайл ҳақидаги бешинчи ҳикояда ҳам, Муқбил ва Мудбир саргузаштномаси ҳақидаги олтинчи ҳикояда ҳам кузатиш мумкин. Б.Аршидинов ўзининг юқорида эслаб ўтилган «Уйғур классиклари ижодида дoston жанри» деб атаган монографиясида Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором»ига ҳам тўхтаб, Навоий ва Ғарибий dostonларини қолипловчи ҳикоядан бошлаб унинг таркибидаги ҳикоятларгача кузатган бўлади ва ўз диққатини уйғур-ўзбек адабий алоқалари самараларини кўрсатишга эмас, балки кўпроқ Ғарибий dostonининг оригиналлик хусусиятларини кўрсатишга қаратади¹. Агар синчков олимимиз катта илмий кузатиш билан олиб борган тадқиқотида Ғарибий dostonининг мавзу ва сюжет жиҳатидан Навоий «Сабъаи сайёр»и билан алоқали нуқталари ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашганда, икки адабиёт, икки адиб ижодлари ўртасидаги алоқалар тарихининг яна бир қатор саҳифалари ёритилган бўлур эди. Зотан, «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» китобида Ғарибий «Навоий асарининг руҳини ўз даврига мослаштириб, ўз замонаси билан боғлаб беради»², деб айтиладики, шу хулосанинг ўзи «Сабъаи сайёр»дан илҳом олган уйғур шоири унга ижодий ёндашгани ҳолда, ўз замонаси орзу-умидларини юксак даражадаги бадиият билан ифодалаб берган янги бир асар яратиб берди, демак эди. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» dostonи 5008 байтдан иборатдир. Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» dostonи эса 3900 байтни ташкил қилади. Шу далилнинг ўзи Ғарибийнинг Навоий dostonига ижодий ёндашганлигини, анъанавий мавзу ва сюжетни ўзича, ўз қарашлари асосида қайта қаламга олганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, Ғарибийнинг «Шоҳ Баҳром ва Дилором» dostonини ҳам кўзда тутганда уйғур адабиётида Шарқда машҳур «Хамса»нинг учта dostonи пайдо бўлди.

¹ Эршиддинов Б. Уйғур классиклари ижадийитидэ дастан жанри.-Алмута, Наука, 1988.-141-б.

² Уйғур эдебиятининг қисқичэ тарихи.-Алмута, Наука, 1983.-148-б.

НАВОИЙНИНГ СЎЗ САНЪАТИ МАҲОРАТИ ИШИДАН**I. Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достони**

Ушбу тадқиқотнинг юқоридаги бобида уйғур шоирларининг бевосита Навоий «Хамса»си достонлари билан алоқадорлик натижасида яратган асарлари хусусида баҳс этилди. Шарқ адабиёти ютуқлари, хусусан, Навоий меросига катта рағбат билан қараган уйғур шоирларининг мумтоз анъаналарни муваффақият билан давом эттириб, янги ғоявий-бадий мундарижага эга бўлган асарлар яратишдаги иқтидорлари хусусидаги кузатишлар баён қилинди. Уйғур адабиёти тарихида шундай асарлар ҳам борки, уларнинг муаллифлари бевосита Навоийнинг бирор асарига мурожаат этмасалар-да, ўзларининг изланишлари давомида устоз шоирнинг мавзу танлаш, образ яратиш ва тасвир услубидан баҳраманд бўлиб, янги-янги асарлар ижод этганлар. Уйғур адабиёти хазинасини катта иқтидорлари самараси бўлган асарлари билан муносиб равишда бойитганлар. Шундай обидалардан бири Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонидир¹.

Муҳаммад Имин Ғужамқули ўғли Ҳирқатий XVII асрнинг ўрталарида яшаб ижод қилган истъдодли уйғур шоирдир. Ҳирқатийдан бизгача унинг 1670 йилда яратилган «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асари етиб келган. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» ўз мундарижаси, композицион қурилиши, образлар системасига кўра ўз даври адабий ҳаётининг муҳим бир ҳодисаси сифатида кўзга ташланади. Достон Оллоҳ, Муҳаммад пайғамбар ва чорёрлар таърифига бағишланган анъанавий муқаддима билан бошланади. Бироқ, муаллиф шу муқаддиманинг ўзига муҳаббат ва меҳнатни ислом дини ва тасаввуф таълимоти заминида туриб, поэтик тарзда кенг шарҳлаб беради. Асарнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олганда, уни маълум маънода «Ҳайрат ул-аброр» услубидаги фалсафий-ахлоқий достон сифатида баҳолаш мумкин.

¹ Ҳирқатий. «Муҳаббатнома ва меҳнатком». Эсирлэр садаси.-Алмута: Қазақстан давлат гозал адабиёт нашриёти. 1963.

Маълумки, ўзбек, форс-тожик ва озарбайжон адабиётларида мавжуд бўлган кўпдан-кўп фалсафий-ахлоқий мундарижадаги асарларда муаллифлар ўзларининг муҳаббат, меҳнат, адолат, қаноат ҳақидаги қарашларини баён қилганларидан кейин шу ижтимоий-ахлоқий мавзунини образлар воситасида гавдалантириб беришга қаратилган ҳикоятлар келтирадилар. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр» достонида «Салтанат бобидаким...» деб бошланувчи учинчи мақолатда подшолар, уларнинг тож-тахт, мулку мамлакат соҳиблари сифатидаги жавобгарликлари, адолат қонунларига риоя қилишлари хусусидаги чуқур мушоҳадалардан кейин шу мақолат таркибида «Шоҳ Ғозий қаҳрининг сарсари бир саркаш хўшани барбод этиб, адлининг суйи ул хўша бутган бузуғ мазраани обод қилғони» ҳикояти келтирилади. «Карам васфи»даги еттинчи мақолат таркибида эса ўз қараму саховати билан халқ оғзига тушган «Ҳотами тойи» ҳикоятига кўзимиз тушади.

Ҳирқатий ўз достонини «Муҳаббатнома ва меҳнатком» деб атади. Шунга кўра, «Ҳайрат ул-аброр»нинг «Ишқ ўти» таърифига бағишланган тўққизинчи мақолатига қиёсан ўрганиш Ҳирқатийнинг устозлар анъаналари билан нақадар мустаҳкам алоқада бўлганлигини яққол кўрсатади.

Ҳирқатий достони ишқ ва ишқ меҳнатига бақишланган муқаддима боби билан бошланади. Шоир ишқ таърифига киришар экан, илоҳий ишқ ҳақида ниҳоятда таъсирчан мисраларни яратади: Ишқ ёниб турган лаҳчадир. Ишқ бўстонининг гулларига эришмоқ мушкул. Ишқ саҳроси поёнсиз. Унга кирган, уни босиб ўтмоқчи бўлганларни минг туман машаққатлар кутади. Унга комиллик йўлига кириш билан, унинг синовларига бардош бериш билангина эришмоқ мумкин. Ҳирқатий ана шу илоҳий ишқнинг лаззати ва муҳаббати меҳнатсиз. Луқма тузсиз бўлса, булар лаззатсиз. Муҳаббат тотлик эрур, меҳнат аччиқ» деб ҳикматона мисралар яратади. Ҳирқатий муҳаббат бор ерда унинг меҳнати ҳам борлигини, меҳнат ва муҳаббатнинг ҳамишалик ҳамдамлигини, демак ҳақиқий ошиқ ишқ заҳматларига бардош берган тақдирдагина яратганнинг васлига восил бўла олишини тасаввуф фалсафасидан келиб чиқиб моҳирлик билан тасвирлаб беради.

«Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» асарида Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонининг ғоявий-бадий аҳамияти хусусида анчагина муҳим кузатишларга кўзимиз тушади. Бизнинг назаримизда, ушбу «Тарих»да кўпроқ Ҳирқатий достонининг зоҳирий мундарижасига диққат қилинади. Биз «Тарих» китобидаги бундай талқинга кўшилганимиз ҳолда, масалани моҳият жиҳатидан очиқ бериш учун тадқиқот доирасини янада кенгайтириш керак деган фикрдамиз. Гап шундаки, Ҳирқатий юқорида ҳам айтиб ўтилганидек, ўз асарида ишқ темасини сўфиёна фалсафа асосида ёритишни мақсад қилиб олади. Шу ғоявий ният заминидан туриб, шоир «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонининг муқаддимасида ишқ темасини махсус бир бўлимда ёритиб, ўзининг бу хусусдаги мушоҳадаларининг бадий тасвири учун «Шам ва парвона» «Гул ва булбул» ҳикоятларини яратади.

Ҳирқатий тасаввуф илмидаги ишқ фалсафасининг моҳиятини ўзига хос йўл билан ойдинлаштириш мақсадида ажойиб талқинлар қўллайди. Ўз навбатида ишқнинг моҳияти ҳақида маълумот бериш ниятида ҳаётий қиёслар қидиради ва топади. «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» асарида достондаги қуйидаги мушоҳадаларга тўғри диққат қилинган: «Муҳаббаттин на ишлар таваллуд қилур. Меҳнат на ишга оид бўлур ва ул сирни аён ва ул сўзни баён қилмоқда билингим, тўрт ҳарфи лафзи муҳаббат, ҳар ҳарф бўлур етти қисмат»¹. Бу ўринда шоир муҳаббат сўзининг араб имлоси билан тўрт ҳарфдан ташкил топишига ишора қилиб, унинг ҳар бир ҳарфида еттитадан қисмат яширинган деб айтади ва уларни бирма-бир шарҳлашга ўтади. Масалан, «муҳаббат» сўзининг «М» ҳарфида мичимок, мубталолик, маломат, мурувват, мувофиқлик, мунислик ва мустасил қисматлари яширинган. Худди шу тарзда шоирнинг талқинларига кўра, муҳаббат сўзининг «ҳ» ҳарфида ҳам ҳаёт, ҳилм, ҳаё, ҳасрат, ҳақирлик каби маънолар яширингандир. Ушбу истилоҳларнинг ҳаммаси мазмун эътибори билан бевосита ёки билвосита тасаввуфий ишқнинг шарт ва талаби билан изоҳланади.

¹ Ыша асар.-74-б.

Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асари юқорида айтилганидек, ўзидаги ишқ ва ишқ меҳнати талқинлари билан Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» асаридаги тўққизинчи мақолат мундарижасига яқинлашиб кетади. Албатта, биз «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарини Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» асари билан тенглаштириш фикридан батамом йироқмиз. Юқорида Ҳирқатий асарида дастлаб фалсафий-ахлоқий дostonлари, жумладан, «Ҳайрат ул-аброр» услубига қиёс қилган эдик. Навоийнинг «Ҳайратул аброр» асарида ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий мавзулар жуда катта бир силсилани ташкил қилгани ҳолда Ҳирқатий ўз асарида Навоий асарида қаламга олинган ишқ мавзуси хусусидагина баҳс этади, холос. Демак, Ҳирқатий дostonи ўзининг шу муҳим бир жиҳати билан Навоий «Ҳайрат ул-аброр»и билан яқинликни ташкил қилади. Шу томондан Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарида ишқ ва комил ошиқликнинг машаққатлари ҳақида баён қилинган фикр-мулоҳазаларни Навоий «Ҳайратул аброр»ининг ишқ таърифига бағишланган тўққизинчи мақолатнинг сарлавҳасига қиёс этиш ўринли бўлади. У ерда ўқиймиз: «Ишқ ўти таърифидаким, шуъласи бало саҳросининг лолалари ва ахгари балокаш кўнгул парголаларидур ва меҳнат қаро шоми анинг тутуни ва бу шомнинг муштарик кавкаблари анинг учқунидурур»¹.

Қуйидаги мисралардаги ҳамоҳангликка диққат қилайлик.

Алишер Навоий:

Ошиқ ани билки эрур дарднок,
 Ҳам тили ҳам кўзию ҳам кўнгил пок.
 Орқасидин ишқни юз ғам ўқуб,
 Ҳар гириҳи бир ғам оёғин тугуб.
 Дард юкидин бўлубон ҳам қади,
 Дарддағи «дол» анинг ҳамқади.
 Чарх киби жисми саросар тугон,
 Меҳнати шомига тонук ҳар тугон.

¹ Навоий А. МАТ. УП т.-187-б.

Кўкси шигофи бўлуб оташ фишон,
Шом балосига сахардин нишон.

Ҳирқатий:

Бадан кондур, анинг лаъли муҳаббат,
Бу тандур кон, олур ким қилса меҳнат.
Муҳаббат одамийнинг дур баҳоси,
Муҳаббат бўлса йўқтур интиҳоси.
На матлубдур агар йўқ бўлса толиб,
Агар ҳусни эрур харчанди ғолиб.

«Ҳайратул аброр»да Навоий «Ишқ таърифи...» мақолатида ишқи ҳақиқийнинг қудратини кўрсатиш учун «Шайхи Ироқий Шомда ҳусн шамъи гулин кўргач, парвонадек туташқони ва шуъласи инкор тиканларин куйдуруб мункирлар бошига ошқони» ҳикоятини келтиради. Ҳирқатий эса ўз асарида ишқи ҳақиқийнинг шавқ ва изтироблари ҳақидаги фалсафий-ахлоқий қарашларининг баёнидан кейин уни қувватловчи «Шам ва парвона» ҳамда «Гул ва булбул» ҳикоятларини келтиради. Ушбу ҳикоятлардан биринчиси, яъни «Шам ва парвона» нисбатан мўъжаз бўлиб, унда анъанавий Шам ва парвона образлари орқали муҳаббатнинг оташнок кучига офаринлар ўқилади.

«Шам ва Парвона» дostonлари Шарқда анча кенг тарқалган анъанавий мавзуларга асосланадилар. Биз XVI аср турк шоири Ломийнинг «Шам ва Парвона» дostonини биламиз. Бу мавзудаги асарлар бошқа адабиётларда ҳам учрайди. Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридаги «Шам ва парвона» ҳикояти эса шоирнинг ўз асарининг марказига қўйган муҳаббат ва меҳнат темасини образли ёритиш мақсадида келтирилган кичик лавҳадан иборатдир. Ҳирқатий «Шам ва Парвона» ҳикояти орқали муҳаббатнинг ёлқинли кучи ва унинг поёнсиз меҳнат, машаққатлари ҳақидаги ўзининг ижтимоий-ахлоқий қарашларига бир мисол келтирган бўлади ва мавзунини тадрижий давом эттира бориб навбатда «Гул ва Булбул» дostonига кўчади.

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридаги «Шам ва Парвона» ҳикояти Ҳирқатийнинг ўзига хос маҳоратидан дарак беради.

Шарқ поэзиясида куйланиб келинишича, шам қоронғу кечани ёритади. Ошиқларнинг суҳбатига оро беради. Шам ғазалларда рақибларнинг базмига нур таратиб ўтирган маъшуқага қиёс қилинади. Бироқ шам ва парвона маъжозан маъшуқа ва ошиқ рамзи сифатида Шарқ адабиётида, шу жумладан, уйғур адабиётида ҳам чуқур илдиз отган образларга айланган. Бунга ҳаётнинг ўзида шамнинг мафтункор ёғдуси, парвонанинг шу ёғдуга ўзини қурбон қилишгача бўлган фидоийлиги материал берган. Ҳирқатий «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарида ана шу анъанавий образларга мурожаат қилар экан, ўзига хос талқинлар яратишга ҳаракат қилади¹.

Кунлардан бирида тунда ташкил қилинган бир суҳбат даврасини шам ёритиб турар эди. Шам ўзини ўзи ўрташи эвазига нур таратиб даврадагиларга ҳушвақтлик бахш этар эди. Лекин унинг «оташу об» ичидаги ҳолатидан даврадагилар бутун ғофил эдилар. Демак, ҳар ким ўз харидорини, дардкашини, ғамгузорини топиши керак эди. Шундай бўлади ҳам. Узоқдан шам шуъласини кўрган Парвона унинг устига етиб келади.

Биногоҳ бўлди бир Парвона пайдо,

У бўлди Шамнинг ҳуснига шайдо.

Шу шайдолик туфайли Парвона ўтга ташланишга, ҳаёт торларини куйдириб юборишга ҳам тайёр турар эди:

Уруп Шам ўтига гоҳи қанотин,

Узой дап дунёдин тори ҳаётин.

Ҳирқатий муҳаббатнинг ана шундай қалбни ўртовчи, жонни куйдирувчи шарори борлигини таъкидлар экан, нафис тасвирлар яратади:

Бўлиб Парвона Шам ўтига восил,

Қучуб маъшук, этиб мақсуд ҳосил.

Парвона оташин ишқ йўлида ўзини нобуд қилади.

Шароридин тушуб Парвонага ўт,

Муҳаббат ўти бирла қўйди совут.

¹ Уйғур эдебиятининг қисқичэ тарихи.-Алмута, Наука, 1983.-75-б.

Ҳирқатий Парвонанинг фидоийлиги тасвирларида ғоят таъсирчан образлар қўллайди:

Киши ошиқ эса, ўтдин ёнарму,
Азиз маъшуқига жонни аёрму.
Унарму дон агар нам бўлмаса яр,
Чўмиб дон бих уруб бас кўрсатар сар.

Ҳирқатий муҳаббат ва меҳнатнинг ҳамдамлиги ҳақидаги қарашларини намойиш этиш мақсадида келтирган юқоридаги жажжи ҳикояти билан ўз китобхонини муҳаббат, шу муҳаббатнинг синовлари, висол онларининг фусункор лаҳзаларини янада кенгроқ режа асосида тасвирлаган янги бир дostonни тинглашга тайёрлайди. Бу «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарининг асосини ташкил қилган «Гул ва Булбул» дostonидир.

Гул ва Булбул васфи Шарқ халқлари оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиётининг энг қадимги мавзуларидандир. Бу икки ном ошиқ ва маъшуқларнинг рамзий образлари сифатида ҳам адабиётда жуда эрта ишлана бошлаган ва даврларнинг ўтиши билан юзага келган кўплаб асарларнинг мавзуи бўлиб қолган. Ўзбек адабиётшуноси проф. В.Валихўжаев ўзининг ўзбек эпик поэзияси тарихига бағишланган тадқиқотида тўғри таъкидлаганидек, «Ҳар бир муаллиф яратган «Гул ва Булбул»да ўзига хос хусусиятлар, образларни талқин этишда оригиналлик кўзга ташланиб туради. Шу жиҳатдан қараганда, бир хил номланган ёки қаҳрамонлари ўхшаш бўлган асарларни таҳлил қилишда, ана шу хусусиятларни асар яратилган давр, автор кўзлаган мақсадни, унинг адабий эстетик принциплари ва умуман дунёқарашини эътиборга олиш шарт»¹.

Туркий халқлар адабиётларининг кўпида «Гул ва Булбул» дostonларини учратиш мумкин. Унга яқин Хайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз» дostonидир. Кейинча туркман адабиётида Шобанданинг (XVIII аср) «Гул ва Булбул», уйғур адабиётида ҳам Ҳирқатийнинг ва Салоҳийларнинг «Гул ва Булбул» манзумалари юзага келди. Бу асарлар сюжет қурилиши,

¹ Валихўжаев В. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. -Т.:Фан, 1974.-57-б.

образларнинг танланиши жиҳатидан бир-бирига маълум даражада яқин турса-да, юқорида таъкидланганидек, уларнинг ҳар бири ўзига хос бир бадиий оламдир. Шу сирада уйғур шоирлари қаламига мансуб «Гул ва Булбул» достонлари, бир томондан, Шарқ адабиётининг гуманистик анъаналари билан яқиндан алоқадорлиги, иккинчи томондан, уйғур халқининг тарихи, адабиётида муҳим бир ҳодиса сифатидаги хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради.

Ўзбек адабиётшунослигида «Гул ва Булбул» достонлари ҳақида гап борганда бу мавзудаги тўнғич асар сифатида «Гул ва Наврўз» достони қаламга олинади. Кейинча юзага келган асарлар, жумладан, Салоҳийнинг «Гул ва Булбул» достони Хайдарнинг «Гул ва Наврўз»и билан муқояса таҳлил этилиб, Салоҳийнинг бу достоннинг тема ва образларидан баҳраманд бўлгани ҳолда ўз асарида мустақил йўл тутганлиги таъкидланади. Б.Валихўжаев юқорида эсланган монографиясида уйғур шоири Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» достонига ҳам қисқа тўхтади. Айни пайтда унинг «Гул ва Наврўз»дан талай тафовутларга эғалигини ҳам қайд этади¹. Дарҳақиқат, Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» достонини кузатганда, унда мажозий образларни қўллаш жиҳатидан «Гул ва Наврўз» билан маълум боғланиш борлиги кўзга ташланади. Илмий адабиётларда Ҳирқатий асарини мавзу ва образлар жиҳатидан Навоий асарларига яқинлиги ҳақида ҳам қайдлар мавжуд. Уйғур адабиётшуноси Р.Қодирий Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асари билан Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ўртасидаги оҳангдошлик ҳақида сўз очиб бу ҳолни уйғур шоирининг устод сўз устасидан илҳомланиши, деб жуда тўғри кўрсатган эди². Лекин бизнинг назаримизда, «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асарини фақат «Фарҳод ва Ширин» анъаналари билан чеклаш икки шоир ижодиёти ўрталаридаги алоқаларни анчайин торайтириб қўяди. Б.Валихўжаев юқорида номлаб ўтилган тадқиқотида «Гул ва Булбул» типигаги асарларни масал-поэма

¹ Ыша асар.-58-б.

² Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос». -Т., 1968. 1-том.-53-б.

сифатида характерлайди ва «Гул ва Наврўз», «Лисонут-тайр», «Хусн ва Дил» каби асарларни масал-поэмага яхши мисол бўла олади» деб ёзади¹. Шундай экан, Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида Навоийнинг бошқа асарлари, жумладан, «Лисонут-тайр» достони анъаналари ҳақида ҳам баҳс этиш мумкин бўлади. Афсуски, «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достони уйғур адабиёти тарихига оид ишларда, айрим уйғур олимларининг мақолаларида қаламга олинган бўлса-да, у ҳали атрофлича тадқиқ этилган эмас. Биз қуйида достонга оид бугунгача мавжуд қарашларни давом эттирганимиз ҳолда, унинг Навоий ижоди билан алоҳали жиҳатларига кенгроқ тўхташни мақсад қилиб олдик. Зеро, ҳар қандай асарнинг таҳлилида мавзу тарихини етарли ёритмаслик шу асарнинг ҳамма ғоявий-бадий фазилатларини, демак, унинг муаллифи маҳоратини атрофлича ўрганишга монилик қилади.

Гул ва Булбул. Буларнинг бири баҳорнинг хусну латофати рамзи, иккинчиси эса, мафтункор табиат мўъжизасининг куйчисидир. Баҳорнинг келиши, баҳор ёмғиридан баҳравар сабзаларнинг ерга алвон гиламлар тўшалгандай товланиши «Девону луғотит турк»дан ўрин олган шеърларда ҳам куйланган эди. Кўклам кўркини Рабғузий ҳам, Лутфий ҳам сертароват мисраларда куйлаганлар.

Баҳор келиши билан турфа гулларнинг очилиши, унга мафтун булбулнинг хонишларини Навоий айниқса сермазмун ва сержило мисраларда маҳорат билан тасвирлаб беради. Жаҳон боғи кўп дилкашдир,-деб ёзади Навоий «Садди Искандарий» достонида- бу боғдаги гиёҳлар Чин табиатини намойиш қилгани каби у ердаги ҳар бир гул гўзалларни эслатади. Оловдай шуъла сочиб турган қизил гулни кўриб булбул бечора самандар каби куйиб-ёнади. У ёниб, шуълаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган ўтдир, йўқ, уясига эмас жонига тушган оташдир². Гул билан булбулнинг бир-бирига вобасталиги ҳақидаги бу тасвирлар бу мавзудаги катта достонларнинг

¹ Валихыжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. -Т.: Фан, 1974. -57-б.

² Навоий. МАТ. XI-том. -405-б.

куртагидай кўзга ташланади. Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Искандар образи талқини давомида махсус «Булбул ҳикояти ким...» деб бошланувчи кичик боб мавжуд. У ерда ҳикоя қилинишича, бир боғда булбул куйиб-ёниб фиғон чекаётганида, булбулни кузатиб турган зоғ яқинлашиб уни эзмаликда, саботсизликда айблайди ва дейди: «Эй булбул, сен боғда бир ой жўш уриб куйлаб, ўн бир ой ғам-андухда юрасан. Бу ишинг учун чаман гулларида уялмайсанми?» Шунда булбул устки либоси каби ички олами ҳам кора бўлган қарғага қарата аччиқ-аччиқ сўзлаб, унинг оғзини тикиб кўйгандек бўлади. Булбул ўзининг кам-андухларининг сабабини изоҳлар экан, чаманда гул бир ойгина юз кўрсатади ва қайта баҳор келгунга қадар мен ўн ой жудоликка маҳкумман. Оҳ-фиғонларимнинг боиси шундандир. Ишқ-муҳаббатдан беҳабар сен нимани ҳам англари эдинг, деб айтади. Бу жавобдан қарға янада қорайиб кетади ва хомуш қолади¹.

Навоийнинг «Садди Искандарий» достонидаги булбул қалбига ўт солган гул ва гул шавқида ҳамиша навҳакор булбул ҳақидаги лавҳалар билан танишганда, хусусан у ердаги булбул ва зоғнинг савол-жавобидан иборат ҳикоятга кулоқ тутганда, Навоийнинг бу тасвирлари билан Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» достони ўртасида мантикий бир боғланиш борлигига қаноат ҳосил қиламиз. Шубҳасиз, Ҳирқатий туркий тилидаги адабиётда, жумладан, ўз она тилидаги адабиётда ўзигача мавжуд анъаналар билан ҳам таниш эди. Шоир халқ оғзаки ижоди асарларидан ҳам ижобий таъсирланган бўлиши муқаррардир. Муҳаммад Имин Ҳирқатийга яқин бир даврда яшаган Ғурбатий таҳаллусли бир шоирнинг ҳам «Гул ва Булбул» номи билан дoston яратганлигини шоир Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» достони муқаддимасида келтирилган маълумотлар орқали биламиз. Салоҳий ана шу шоир асари ҳақида фикр юритаётганда

Бўлиб файз баҳори Кошғардин,
Топиб таълим сафо бу сўзлардин,

¹ Ыша ерда.

Мисраларини кўллайди. Шунга кўра юқорида сўз борган Ғурбатийни кошғарлик уйғур шоири деб ҳисоблашга асос бор. Муҳаммад Имин Ҳирқатийнинг эса, бу шоирга муносабати ҳақида яна қўшимча маълумотлар аниқлангунга қадар бирор фикр айтиш қийиндир.

Шундай қилиб, Ҳирқатий ўз достонида Шарқ муҳаббатномаларининг энг яхши анъаналарини давом эттиргани ҳолда Булбул ва Гул рамзий образларидан фойдаланиб, ўзининг жамият ва табиат ҳаётига оид карашларини поэтик тарзда ифодаланишни мақсад қилиб олади.

Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» ҳикоятидаги мажозий образлар XII аср форс-тожик адабиётининг йирик намояндаси Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут тайр», Навоийнинг «Лисонут-тайр» достонларини ҳам эсга солади. Масалан, Булбул образи Навоийнинг «Лисонут-тайр» достонида ҳам бор. Ўз ўрнида шуни ҳам айтиш жоизки, Ҳирқатийнинг «Гул ва Булбул» ҳикояти, гарчи устодларнинг асарларига туташ ҳолда мажозий образлардан ташкил топган бўлса-да, уйғур шоирининг достонида мажозий образлар «Мантиқут-тайр» ва «Лисонут-тайр»дан фарқли равишда муҳаббат эгалари сифатида ҳаракат қиладилар. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонининг марказий қаҳрамонлари Булбул ва Гул узоқ давом этган мураккаб севги саргузаштини бошдан кечирадилар. Севги, ҳижрон, рашк синовларидан ўтадилар. Асарнинг тасаввуфий ботиний йўналиши ҳам ўзига хосдир.

Достон воқеалари Булбул, Гул ва Сабо образлари ўртасидаги муносабатлар асносида ривожланиб боради.

Сабо-тонгнинг оромбахш шабадаси-Шарқ адабиётида ошиқнинг маъшуқага ва ўз навбатида, маъшуқанинг севгилисига дуою саломларини етказиш йўлида воситачи ролини адо этиб келган фидойи, рамзий бир образ сифатида шуҳрат тутгандир. Сабога хитоб Ҳофиз ва Саъдий, Лутфий ва Навоий ғазалларида кўп учрайди. Фурқатнинг «Сабога хитоб» деб номланган махсус маснавий мактуби мавжуддир. Шундай қилиб, дастлаб лирик асарларга кириб борган Сабо аста-секинлик билан эпик асарларнинг қаҳрамони даражасига кўтарилган. Жумладан, Сабо Гул ва Булбул образлари

асосий ўринни ташкил қилган асарларнинг ҳаммасида иштирок этади. Бу асарлардаги Сабо воқеалар давомидаги ғоявий вазифага кўра кўпинча «Гул ва Наврўз» достонидаги Булбул образига яқин туради. Ушбу асардаги Булбул рамзий образи Навшод шахзодаси Наврўз ва Фархор маликаси Гулнинг муҳаббат саргузашти давомида Наврўз томонида туриб, ошиқ-маъшуклар ўртасида воситачилик қилади.

Жумладан, Наврўз тушида Гулни кўриб, унга кўнгил қўйиб, Фархорга излаб келар экан, қўшиқчи Булбул ўз вазифасини адо этади. У Гулнинг хузурига бориб Наврўз номидан ғазал ўқийди. Наврўзнинг Гулга Булбул орқали йўллаган дуои-саломлари ва севги туйғулари изхориға жавоб қайтариш учун кўпинча Гулнинг энағаси Савсан майдонга чиқади.

Ҳирқатий достонида эса, «Гул ва Наврўз»даги Булбул образи вазифасини Сабо адо этади. Шу ўринда табиий бир савол туғилади. Ҳирқатий асарида Булбулнинг Гулга бўлган муҳаббати можароси ҳикоянинг асосини ташкил этар экан, Булбулдай ҳамишали Гул ошиғи нега ўзи Гулга тўғридан-тўғри мурожаат этавермайди? Бу олифта ошиқнинг гапларини Гулга етказишда Сабо воситачилик қилади. Менимча, Ҳирқатий ўзининг «Муҳаббатнома ва меҳнатком»дан ўрин олган «Гул ва Булбул» ҳикоятида анъанавий ишқий дostonларда мустаҳкам ўрин олиб келган ошиқ-маъшуклар саргузаштларини бир-бирига боғлаб борувчи, бинобарин асар композициясида ҳам муайян ўринга эга бўлган учинчи образ-воситачи образидан чекина олмаган. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридан ўрин олган ва биз юқорида тўхтаб ўтганимиз «Шам ва Парвона» ҳикоятида бундай воситачи образига зарурат йўқ эди. Шопур (Навоий), Булбул (Хайдар) ва Сабо (Ҳирқатий) типидagi образлар кўпинча катта эпик асарларда учрайди. Сабо образининг анъанавий манбалари ҳақида гапирганда, шуни кўзда тутиш керак. Лекин Ҳирқатий уни сюжетда муҳим ўринга эга бўлган катта образ сифатида ишлашга эришган. Шу жиҳатдан қараганда, Ҳирқатий ўзининг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида Сабо образини эпик қаҳрамон даражасида ишлаш билан уйғур адабиётини янги бир образ билан бойитди.

Хирқатийнинг «Гул ва Булбул» ҳикояти таҳлилини бошлашдан олдин Сабо образининг манбалари, унинг дostonдаги ўрни хусусидаги мулоҳазаларга махсус тўхташимизнинг боиси, асар воқеаси сюжетда Сабо образининг пайдо бўлиши билан бошланади.

Сабо яхшилик, эзгулик элчисидир. У субҳи содикдан бошлаб тоғу тошларни, боғу роғларни, гулшанларни кезади. Одамларнинг қалбига ором бағишлайди. Шарқ халқлари оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиёти асарларида куйланганидек, ошиқларнинг қалбини қалбига боғлайди. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида ҳам ана шу анъанага муносиб ўрин берилган. Сабо ўзининг ҳар галги одати бўйича гулшанларни кезиб юрар экан, бир турфа гуллар билан зийнат топган боғнинг устидан чиқиб қолади. Бу Гулшаннинг алвон гуллари шу даражада гўзал ва тароватли эдики, бу ором боғига ҳамма ҳавас қилса арзирди. Сабо бу боғнинг лолалари, гулларини тамошо қилиб, қушларнинг шўхчанг, бийрон хонишларига қулоқ тутишда давом қилар экан, бир дам лотафат, зарофат рамзи бўлган Қизил гулга кўзи тушиб қолади. Ҳамиша ҳаммага яхшиликни, эзгуликни орзу қилиб юрган Сабо Қизил гулга яқинлашиб, унга кузатувчанлик билан назар ташлаб, «бу гулга муҳаббат йўлида бир содиқ керак экан»-деган фикрга келади. У Қизил гулга яқинлашар экан, сенга муносиб ёр топажакман деб сўз беради¹.

Достон сюжетида шу нуқтадан бошлаб Гул образи пайдо бўлади. Мажозан бениҳоя гўзал, айна пайтда беқиёс иффат эгаси бўлган Гул муҳаббат тимсолидир. Гул –гулшанда энг гўзал бўлишига қарамай, ўз кўркини кўз-кўз қилмайди. Гул ўзи билан ўзи машғул. Тонг отиши билан беихтиёр ўзининг ғунча баргларини ёза бошлайди. Кўп ўтмай улар май билан сархуш кишилардек ўзларини ҳар томонга ташлай бошлайдилар. Сабо бу гўзаллик хабарини олиб яна боғу роғлар аро сайр этар экан, бир манзилда тўда гуллар ва уларга парвона бўлган хушхон қушларга кўзи тушади. Сабо шу ерда чаҳ-чаҳ отиб, бирон-бийрон хониш қилаётган Булбулга кўзи тушади. Сабо зийраклик билан кузатиб биладики, Булбул шу яқиндаги Гулиқаҳқаҳга

¹ Уйғур эдебиятининг қисқичэ тарихи.-Алмута:Наука, 1983.-76-б.

майл билдириб, ўзидан беихтиёр бўла бошлаган. Буни сезган Сабо Булбулга яқинлашиб, дунёда нима кўп, гул кўп, чаман кўп. Лекин «махрам» ва «ҳамдам» топиш жуда қийин. Бундай олижаноб жуфт топиш учун заҳмат даштларини учиб ўтиш, вафо ва садоқат синовларига бардош бериш керак деб айтади.

Унга ўзи кўшни бир гулшанда кўриб келган Қизилгулни таъриф ва тавсиф этади.

Эрур бисёр гули раъноу зебо,
 Қизилгулдур бу гуллар ичра якто.
 Яна гулларда бўлса ранг ила рўй,
 Назокатта Қизилгул турфа хушбўй.

Халқда «чаманда гул кўп бўлгани билан булбулнинг севгани кизилгулдир» деган нақл бор. Достонда худди шундай воқеа рўй беради. Булбул Сабодан Қизилгулнинг таърифини эшитар экан, Булбулни Гулга, ёки Гулни Булбулга осонгина етиштирақолмайди. Икки ўртада яъни Булбул билан Гул ўртасида синовлар бошланади. Сабо уларнинг бир-бирларига йўллаган номаларини етказиб туради. Ҳирқатий «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонини маснавийда яратган. Бироқ асарда Булбул ва Гул ўртасидаги номалар ғазал услубида бўлиб, Ҳирқатийнинг ғазалнависликда ҳам яхшигина иқтидор эгаси эканлигини кўрсатади. Достонда воқеаларни ҳикоя қилувчи маснавий қайси баҳрда бўлса, ғазаллар ҳам асосан шу ўлчовда яратилгандир. Шундан келиб чиқиб «Муҳаббатнома ва меҳнатком» маснавийси мусаддаси маҳзуф (мафойилун мафойилун фаулун) вазнида ёзилгани каби ундан ўрин олган ғазаллар ҳам шу ўлчовдадир деб айта оламиз.

Ҳирқатий достонининг асосини ташкил қилган маснавий ва ўрни ўрни билан қўлланган ғазалларнинг шаклий хусусиятлари ҳақидаги масала махсус диққатни талаб қилади. Гап бу ўринда асар воқеаларининг тадрижий равишда ривожланиб боришида Булбул ва Гул образларининг ҳис-ҳаяжонлари, севги ва садоқат кечинмаларини ниҳоятда нафис ифодалаб

берган номалар хусусида боради. Булбул Сабо орқали Гулнинг васфини эшитар экан, унга дил изҳори сифатида ғазал тарзида нома йўллайди:

Сенинг, эй Гул, каломингни ишиттим,
 Қизил ўттак жамолингни ишиттим.
 Адатсиз вазфинг онглап ман Сабодин,
 Жаҳондо йўқ мисолингни ишиттим.
 Сучук бўлди менинг жисмиму жоним,
 Ўшул дам шахду болингни ишиттим.
 Синони ишқ бу жонимға тагди,
 Бу ранг нозук наҳолингни ишиттим.
 Бўлуб қул хизмитинг қилмоққа борсам,
 Гулом истар хаёлингни ишиттим.

Гул Булбулнинг мактубидан ғоят таъсирланиб унга жавоб айтишга тутинади. Гулнинг номаси ҳам бошдан-оёқ ошиқона бўлиб, уйғур адабиётидаги анъанавий ғазаллар тематикаси, образлар системаси асосига қурилгандир. Лекин Ҳирқатийнинг Гул ва Булбул образлари маънавий оламини ёритишга бағишланган ғазаллар ўзида номаларга хос хусусиятларни ифодаб келади. Масалан, Булбулнинг номаси муҳаббатли дил изҳоридан иборат бўлса, гулнинг мактуби шу муҳаббат туғёнига муносиб бир жавоб тарзидадир. Гулнинг Булбулга жавоб номасида шу ҳол яққол кўзга ташаланади:

Деди Гул: Онглидим васфингни Булбул,
 Неча бўлдим муаккал сонго ман қул.
 Эшит номамни, кал, андиша қилмой,
 Умидинг торидин бўйнулдадур гул...
 Мани дап сан келур арсанг бу ярга,
 Фидо айлай дилу жонимни билкул.

Шу ўринда булбул ва Гул ўрталаридаги номаларнинг «Гул ва Наврўз» достонидаги ошиқ ва маъшукларнинг мактубларига яқинлиги ҳақида гапириш мумкин бўлади. Тўғри, Наврўз ва Гулнинг ўзаро номалари ўзига хос

бир тарзда қурилганди. Достонда биз «Булбул Наврӯз тилидин ғазал ўқиғони» каб ифодаларга дуч келсак-да, асарда бирор ўринда маснавийдан чекиниш кўзга ташланмайди. Демак, у ерда «ғазал» ибораси қўйилган бўлса-да, нома маснавий йўли билан берилади. Ҳирқатий достонида эса, ғазаллар ўз мазмуни ва шаклий хусусияти билан ғазалдир. Лекин улар ғоявий йўналиши билан ҳар икки асарда ҳам ошиқлар ўртасидаги ёзишмалар бўлиб қолаверадилар. Бу жиҳатдан уларни XIV-XV асрлар адабиётида кенг ўрин олган «Муҳаббатнома» (Хоразмий), «Даҳнома» (Амирий) асарларига киёс қилиш мумкин. Бу номаларда севишганларнинг бир-бирларидан вафо умиди, васл иштиёқи, жавобсиз қолган севги туйғуси учун таъна-тазаррулар ва бошқа кечинмалар шалоласи ранг-баранг дилкаш тасвирлар воситасида ифода этилади. Достонларда эса, эпиклик етакчи ўрин тутиши билан боғлиқ ҳолда лирик персонажлар одатдаги тадрижий ҳаракатда бўлган шахсларнинг тимсоли сифатида ҳаракат қиладилар. Улар бир-бири билан бевосита тўқнашади. Уларнинг ўрталаридаги номалар эса шу қаҳрамонларнинг саргузаштлари тафсилотлари доирасида бўлади. Ҳирқатий достонида Булбул Сабонинг раҳнамолиги билан Гулнинг қошига келар экан, улар бир-бирларини садоқат бобида синашга тутинадилар. Гулнинг синовчан сўзларига Булбул «Сени деб диёримдин кечибман», «жонизоримдин кечибман», «йўлингда ихтиёримдин кечибман» деб фидоийлик билан жавоб беради. Ҳирқатий достонидаги Булбулнинг бу сўзлари бир қадар «Гул ва Наврӯз» достонидаги Наврӯз ғазалларини эсга солади. Наврӯз Навшоддан Гулни излаб Фархорга келар экан, унга қарата: «Ёнар ўи ичра ўртаб хонлиғимни, қулунг бўлдум қуюб султонлиғимни», «Агарчи шоҳ эдим, эмди гадоман», «ғариблиқ дарди бирла мубталоман», деб айтади. Севишганлар ўрталаридаги мактубларда Ҳирқатий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги ёзишмалардан ҳам баҳраманд бўлгани шубҳасиздир¹.

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида Ҳирқатийнинг Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига катта сўз санъати асари сифатида қараб,

¹ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. «Адабий мерос», 1968. 1-к., 53-б.

ундаги устоз маҳорат мактабидан баҳраманд бўлганлигини дoston ҳикояси давомида яна қатор лавҳаларда кузатиш мумкин. Шулардан бири – Булбул билан Гул ўртасида узоқ давом этган савол-жавоблардан иборат айтишувдир. Сабо ўз саёхатлари давомида гулшанда Қизилгул билан танишар экан, у ердан чиқиб Булбул ошён қурган чаманга боради ва унга Қизилгул ҳақида гапириб беради. Булбул Сабодан эшитган таъриф-тавсифларга маҳлиё бўлиб тезда йўлга чиқа қолмайди. У олдин Гулнинг – хоҳиш иродасини билмоқчи бўлади. Гулнинг самимий гапларини эшитгандан кейингина унинг ҳузурига йўлга чиқади. Ҳирқатийнинг ҳикоя қилишича, Гул ҳам дабдурустдан Булбулга инон-ихтиёрини бериб қўймайди. Уларнинг дастлабки учрашувлари жиддий, лекин самимий савол-жавоблар билан кечади. Шу аснода севишганлар бир-бирларини яқиндан била бошлайдилар. Муҳаббат юксак синовдан ўтади.

Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида савол-жавоб эпизоди Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод ва Хусрав савол-жавобларининг таъсири остида ёзилганлиги равшан англашилади. Ҳирқатий асарида бундай савол-жавоблар икки ўринда учрайди. Улардан бири дастлаб Сабо Булбул яшаётган гулзорга борганда рўй беради. Булбулнинг чамандаги ҳушилҳом, бироқ ошиқона хонишларини эшитган Сабо уни узоқ саволга тутди. Бу манзарани жонлантиришда Ҳирқатий Навоий достонидаги айтишувнинг ташқи монандлигинигина эмас, шу билан бирга мазмун оҳангдошлигини ҳам сақлаб қолишга, айна пайтда оригинал гўзал бир манзара яратишга ҳаракат қилган ва бунга эришган.

Маълумки, Навоий достонида Хусравнинг биринчи саволи Фарҳоднинг ватани, маконини сўрашдан иборат бўлади:

Деди: Қайдинсен, эй мажнуни гумроҳ?

Фарҳод Хусравнинг бу саволига «аҳмоқ бўлмасанг шундай савол берармидинг» дегандай заҳарханда билан жавоб беради:

Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ¹.

¹ Навоий А. МАТ. УШ-Т.-323-б.

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида ҳам Сабонинг Булбулга дастлабки саволи Навоий талқинларига ҳамоҳангдир:

Деди: Қайдин бўлурсан, мурғи хушхон?

Булбулнинг жавоби ҳам Навоийчадир:

Деди Булбул: Маконим армас аён¹.

Қуйидаги муқояса ҳам ҳар икки асар ўртасидаги яқинликни кўрсатувчи муҳим далиллардир.

Навоийда:

Дедиким, ишқ ўтидин де фасона,

Деди: куймай киши топмас нишона².

Ҳирқатийда:

Деди: Шарҳ айлагил ҳолинг хароби,

Деди: Ишқ ўтидин боғрим кабоби³.

Навоийда:

Деди: Бу ишқдин инкор қилғил,

Деди: Бу сўзни истиғфор қилғил⁴.

Ҳирқатийда:

Деди: Бу ишқ ўтин жондин ўчургил,

Деди: Бу сўзни кўнглунгдин кечургил⁵.

Навоийда:

Деди: Қай чоғдин ўлдинг ишқ аро маст,

Деди: Рух эрмас эрди танга пайваст⁶.

Ҳирқатий:

Деди: Шарҳат май паймонасидин,

Деди: Ичтим азал майхонасидин⁷.

¹ Эсирлир садаси.-Алмута, 1963.-70-б.

² Навоий А. МАТ. УШ-т. 323-б.

³ Эсирлир садаси.-72-б.

⁴ Навоий А. МАТ. УШ-т. 323-б.

⁵ Эсирлир садаси.-72-б.

⁶ Навоий А. МАТ. УШ-т. 323-б.

⁷ Эсирлир садаси.-71-б.

Бу лавҳалардаги фарқ шундаки, агар Навоийнинг достонида бир-бири билан ҳар томонлама муҳолифатда бўлган кучлар тўқнашса, улар от устида турган қиличбозлардек бир-бирларига сира ён бермай сўз тиғи билан ҳамлада давом этсалар, Ҳирқатий достонида Сабо савол-жавоб асносида Булбулнинг сирри асроридан яқиндан бохабар бўлади. Шунга кўра, улар ўртасидаги савол-жавоблар ҳам кўпинча назокатли сўзлар билан давом қилади. Масалан, Сабонинг

...На важҳдин айларсан афғон.-

деган сўроғига Булбул

...Бир гул учун боғрим менинг қон,

деб жавоб беради.

Сабо Булбулга қарата:

... Ай қуш, манга васпинг баён эт,

деган сўроғига Булбул:

... Чехримни кўр, сиррим аён эт,-

деб халқнинг «ранг кўр, ҳол сўр» иборасига ишора қилади.

Ҳирқатий достонидаги Булбул билан Сабо ўртасидаги қуйидаги мисралар ошиқларнинг дардлашувидек таассурот қолдиради. Жумладан, Сабонинг булбулга қарата:

-сенинг дардинг оламини ўртайди, тушкин ҳолингни менга тушунтириброк гапиргин,- деган сўроғига- сен билағонлик билан гапирдинг, бағрим ишқ ўти билан кабобдир, - деб жавоб беради.

Ҳирқатий ўз қаҳрамонларининг маънавий оламларини очиб берадиган содда, айнаи вақтда фавқулодда поэтик тафсилотлар топади ва бу билан савол-жавобнинг таъсир кучини ҳам, унинг бадийи залворини ҳам оширади. Шу жиҳатдан қуйидаги мисралар ниҳоятда характерлидир.

Сабо

Деди: Ой хаста, ҳолинг не кечадур.

Булбул

Деди: Ғамдин монго кундуз кечадур.

Сабо ўзини билмасликка солиб яна савол қилади:

Деди: Жонингга бу ўтни на ёқти.

Булбул ҳам вақтни ғанимат билиб муддаога кўчади:

Деди: Бу кўз биногоҳ Гулга бақти.

Сабо Булбулнинг устки кўринишига ишора қилиб айтади:

Деди: На важҳдин кўкдур бу пайкар.

Унга Булбул ҳам ниҳоятда топағонлик билан жавоб қилади:

Деди: Ўтдур ичим, бил, тошим ахгар.

Достонда шу айтишув лавҳаларида қуйидаги характерли мисраларга кўзимиз тушади:

Деди: Жисминг надиндур печ тоби,

Деди: Жонимдадур меҳнат шароби.

Деди: Куйдурди таъсири фиғонинг,

Деди: Ишқ ўтидиндур асли онинг.

Юқоридаги парчада «жисмдаги печу тоб жондаги меҳнат азоби туфайлидир, фиғоннинг куйдирувчи таъсир кучи ишқ ўти сабаблидир» дейилиши Ҳирқатийнинг бутун достон руҳига сингдирилган «Муҳаббатнома ва меҳнатком» сўзларининг мазмунини янада ёрқинроқ очишга хизмат қилади.

«Муҳаббатнома ва меҳнатком» асаридаги иккинчи айтишув бевосита Гул билан Булбул ўртасида бўлиб ўтади. Илгари Гулиқаҳқаҳ ва бошқа гулларга ошиқ бўлиб, уларни васф этиб юрган Булбул чинакам ошиқликнинг кайфиятини эндигина сеза бошлайди.

Қуйидаги мисраларда шу ҳол кўзга ташланади:

Деди: Надин бўлуптур ранги зардинг,

Деди: Жонимни ўртар ишқ дардинг,

Деди: Надин тушукдур жисми зоринг,

Деди: Санчилди ҳар дам танга хоринг.

Савол-жавоб асносидаги:

Деди: Надин паришон бўлди ҳолинг,

Деди: Нўш атмайин ширин зулолинг,-

Дейиилиши ва Гулнинг «нега кўз ёшларинг лаълга ўхшаб қонталаш» деган саволига булбулнинг «чунки жигарим қондур» деб жавоб бериши Булбулнинг ҳаётнинг нафосат гулига ошиқлиги белгиси бўлиб қолган рамзларда шоир ботиний мазмун билан оллоҳга бўлган буюк ишқнинг завқ ва машаққатини куйлайди. Биз бу ҳақда Ҳирқатий достонининг муқаддима бобида муҳаббат меҳнати ҳақида баён қилинган фикрларга таяниб мулоҳаза юритган эдик. Ушбу ўринда яна ўша мулоҳазани ўртага қўямиз. Ҳирқатий достонининг ғоявий мундарижаси ҳақида гапирганда, бу ҳолатларни қайд этмаслик асарга бир томонлама ёндашув бўлади.

Ҳирқатий ўз асари воқеалари давомида бу масалаларга диққат қилишни ҳам устоз Навоийдан ўрганди. Бу хусусда Навоийдаги-

Деди: Қай чоғдин ўлдинг ишқ аро маст,

Деди: руҳ эрмас эрди танга пайваст,

Мисраларининг Ҳирқатийнинг –

Деди: Шарҳ ат май паймонасидин,

Деди: Ичтим азал майхонасидин

Байти билан юқорида ҳам эсланган муқоясаси яхши мисол бўла олади.

Юқоридаги чекинишлардан кейин яна асар воқеалари тизмасининг таҳлилига ўтамиз. Аслини олганда, юқорида Сабо ва Булбул, Гул ва Булбул ўрталаридаги айтишувдан келиб чиқиб ўртага ташланган фикр-мулоҳазалар мавзудан чекиниш эмас, балки дostonда муаллиф томонидан илгари сурилган ғоявий ниятни равшанлаштириш, уни шарҳлашдан иборатдир. Зотан, дoston ҳикоясининг ривожланиб бориши ҳам шу фикрни асослашга хизмат қилади.

Дoston воқеаларининг кейинги оқимидан маълум бўлишича, Булбулнинг чин ошиқлиги, ўз ишқида фидоийлигини англаган Гул унга хайрихоҳлик билан қарай бошлайди. Булбулни «меҳрибоним» деб атайди. Икки ўртада аҳдлашувлар бошланади. Лекин кўп ўтмай Булбулнинг қўнимсизлиги, қийинчиликлар олдида ожизлиги билиниб қолади. У Қизилгулнинг тиконини

баҳона қилиб, унинг ҳузуридан кетиб қолади. «Зимистон кўрмаган булбул қизилгул қадрига етмас» деган мақол мазмунидаги ҳолат рўй беради.

Гулга етишмакнинг ўзи машаққат. Энди унинг тикани замҳматларига бардош бермаган булбул ҳақиқий ошиқ эмас, булҳавасдир. Булбулнинг ўзини бундай тутиши, унинг ҳатти-ҳаракатидаги енгилтаклик Гулни каттик ранжитади. Ўртада гинахонликлар бошланади. Бир-бирини камситадиган гаплар бўлиб ўтади. Мана шу ўта зиддиятли, кўнгилни ўртовчи жудолик дамларида Сабо яна воқеага аралашади. Булбул билан Гулни енгил-елпи ҳаваслардан воз кечишга, фидойи ошиқлик йўлида қийинчиликларга бардош беришга даъват этади. Сабонинг панду насихатлари ва ўрни билан «дўст ачитиб гапиради» мазмунидаги хитобларидан хижолат чеккан Булбул яна Гулнинг олдига қайтиб келади.

Булбулнинг Қизилгул ҳузурига қайтиб келиб арзу ниёзларида севгига эътиқод, муваққат араз ва адашиш учун пушаймон, васл онлари учун жонфидолилик англашилиб турар эди. Булбулнинг шу онлардаги арзномаси бевосита Навоий достонидаги Фарҳод ва Ширин мактубларини эслатиб туради.

Гулнинг юрак хитобларига кулоқ тутайлик:

Деди: Ай булбули зорим, нечуксан,

Фироқ илкида афгорим, нечуксан?

Монго ардинг жаҳонда ёри дилдор,

Жамолим баъига ардинг харидор.

Фироқ ичра сенинг ҳолинг на кечти,

Ғамим бирла маҳу солинг на кечти.

Булбулнинг қуйидаги сўзлари Фарҳодонадир:

Кеча-кундуз қилип ҳажрингда зори,

Кўнгулнинг йўқ эди сабру қарори.

Хиёлинг тиг уруб, жондин эқиб қон,

Назаргоҳимга бўлди ул гулистон.

Монго сандин бўлак жонон керакмас,

Бу кўнглум тахтига султон керакмас.

Оёғинг туприғи гуҳардин ортук,

Ғаминг захри монго кавсардин ортук.

Достон Булбул ва Гулнинг хижрон кунларидан кейинги хушбахт дамлари тасвирлари билан якунланади.

Булбулнинг бутун Шарқ поэзиясида гулнинг фидойи ошиқи сифатида куйланиб келингани, ишқий-романтик достонларнинг қаҳрамонларини булбулга ўхшатиши чуқур томир отган анъанадир. Лекин ўша гулга ошиқ бўлиб, унинг бошида тонгни кутиб олувчи сайроқи булбулга тил ато қилинганида, у ўз маъшуқаси гул ҳузурида қалбини қандай ёзар эди, нималар дер эди, севги ҳасратларини, висол завқларини қандай ифода этар эди? Шарқ адиблари булбулнинг мажозий образини яратиб, унинг қалбига таржимонлик қилдилар. Агар Ҳайдарнинг «Гул ва Наврўз» достонида булбул образи одамийлик шаънини баланд тутиб, хайрли ишларга ўзини бахшида қилган бир фидойи дўст сифатида ҳаракат қилса, кейинча у «Гул ва Булбул» каби асарларда марказий қаҳрамон сифатида гавдалана бошлади. Истеъдодли уйғур шоири Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида маълум маънода тадрижий такомиллашув йўлини босиб ўтади. Китобхон дастлаб уни ўзи макон қурган чамандаги Гулиқаҳқаҳга мафтун бир ҳолда учратади. Булбул Гулиқаҳқаҳни гулларнинг шоҳи деб тушунади, унинг кўркини энг аъло деб билади. У Сабо билан учрашгандан кейингина чаманнинг энг гўзал ва муаттар гули Қизилгул эканлигига қаноат ҳосил қилади. Шунга қарамай, Қизилгул билан дастлабки мулоқот пайтларида унинг қадрига етмайди. Назокатли Қизилгулнинг нозу тағофулларини, янада аниқроқ айтганда, муҳаббатнинг меҳнатини кўтаришга ожизлик қилади. Бироқ, воқеалар давомида Қизилгулга бўлган муҳаббат Булбулни қайта тарбиялайди. Муҳаббатнинг меҳнати уни юксак мақсадлар сари йўналтиради:

Дедиким гулга: Эй рухсори оташ,

Бошингдан ўргулай, эй нутқи дилкаш.

Манинг сан икки олам дилнавозим,

Сенинг учун дурур сўзу гудозим.

Санинг дардинг манга дармондин ортуқ,

Санинг ўлтурганингдур жондин ортуқ.

Ҳирқатий Булбул образини яратар экан, ишқ оташида ўртаниб, ошиқлик тароналарини куйлаш унинг ҳаётининг мазмунидир, деган ғояни бадиий рангин тасвирлар орқали гавдалантиришга ҳаракат қилади. Шоир Булбулнинг кулранг танасига ишора қилиб, унинг ичида олв, чўғ бор, юзаси, танаси шу чўғ устидаги кулдир деб айтади.

Қуръон ва Инжил китобларида айтилишича, Довуд пайғамбар жуда баланд ва ширали овоз эгаси бўлган. У ўзига оллоҳ томонидан юборилган «Забур» китобини ўқиган пайтида учиб кетаётган қушлар ҳам ҳушдан кетиб йиқилар экан. Ҳирқатий бир ўринда Булбул тилидан шу Довуд ва унинг ёқимли овозини эслайди. Булбул Гулга ўз севги ҳисларини баён қилар экан, ишим сени деб куйлаш, нола қилишдир. Мен шу Довуд созим билан жаҳон халқини сув қилиб эритмоқдаману, сенинг кўнглинг юмшамайди, деб зорланади. Достондаги бу тафсилотлар китобхон кўзи ўнгида Булбул образининг ёрқин жонланишига хизмат қилади.

Қизилгул гўзал маъшуқа тимсолидир. Ҳирқатий унинг гўзал ва зеболигини тасвирлашга алоҳида аҳамият берган. Бироқ Қизилгул маънавий олами билан ҳам гўзал, ҳам зебо эди. Юқорида эсланган булбул билан савол-жавобларида унинг иффатни баланд тутиб, ақл ва тадбир билан иш тутиши, Булбулнинг севги ҳисларини қадрлай билиши аён бўлади. Гулнинг ўз қалбини ўзи очиши, яширин ҳис-туйғуларини севгилисига тўкиб солиши уни «Гул ва Наврўз» даги Гул ва «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Ширин образига маълум даражада яқинлаштиради. «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида тасвирланишича, Гул Булбул билан Сабо воситасида учрашиб кейинча ўртада аразлашувлар, кетиб қолишу қайтиб келишлар рўй берган пайтларида чуқур мушоҳада билан иш тутди. Икки ўртада бўлиб ўтган воқеалар учун фақат Булбулнинггина эмас, ўзини ҳам айбдор деб билади. У

Булбулга ёзган номасида «қошимда бўлган вақтларингда қадрингга етмадим, арзимни эшит, менга бўлган гиналарингни унут» деб арз қилади. Давом қилиб, «сен гулшанга келиб май ичмоқчи бўлсанг, мен сенга соқийлик қилай» деб умид сўзларини айтади.

Шу тарзда Ҳирқатий ўз достонида Булбул ва Гул образларини уларнинг руҳий дунёлари тасвирлари орқали гавдалантириш йўлидан боради. Сабо образи ҳақида ҳам шуни айтиш керак бўлади.

Шундай қилиб, Ҳирқатий ўзининг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида Булбул ва Гул образлари ўртасидаги муҳаббат саргузашти тасвири орқали юксак ахлоқий фазилатларни тараннум этди. Севги ва садоқатни, дўстликда фидоийликни улуғлади. Шоир ўз асари марказига муҳаббат оламининг меҳнат ва машаққатлардан иборат синовларига бардош бериш, бу йўлдаги тўсиқ ва девонларни чидам ва сабот билан енгиб ўтиш зарурлиги ғоясини қўяди. Бу ғоявий ният уйғур халқининг ХУII асрдаги ҳаёти шароитида ғоят муҳим эди. Зеро, Булбул ҳам, Гул ҳам ўзларининг юксак мақсадлар йўлидаги сайи-ҳаракатлари билан, яъни эзгуликни қадрлашлари, яхшилик томон, юксак ахлоқ ва фазилатлар томон интилишлари билан китобхонлар учун ибратли эди. Ҳирқатий «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида ана шу ҳаётий ғояларни ранг-баранг образлар воситасида ифодалаб беришда Навоийнинг «Хамса» дostonларидан фойдаланди. Навоий маҳоратидан мадад олди. Аини пайтда, «Муҳаббатнома ва меҳнатком» достонида анъаналарга катта эътиқод билан қараган Ҳирқатийнинг ижодий изланишлари самараси бўлган оригинал қалами қудрати яққол кўзга ташланиб туради. Шоир дoston устидаги иши ва изланишларида Навоий анъаналари билан бир қаторда уйғур халқ оғзаки ижодиёти мотивларидан ҳам унумли фойдаланди. Уйғур адабиётини ўлмас мажозий образлар билан бойитди. Мажозий образлар системасига эга бўлган дostonчиликнинг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

Ҳирқатийнинг «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonи хусусида фикр юритар эканмиз, бу ўринда уйғур адабиётида шу ном билан маълум бўлган

бошқа асарлар ҳам диққатни тортади. Филология фанлари номзоди Р.Қодирий ўзининг «Адабий мерос» мажмуасида чоп этилган «Уйғур адабиётида Навоий анъаналари» мақоласида ХУП асрда яшаб ижод этган уйғур шоири Салоҳийнинг «Гул ва Булбул» достони ҳақида фикр юритади ва китобхон диққатини бу асарда Навоий анъаналирининг давом эттирилиши масаласига тортади¹. Бироқ бугунги кунда фанга уйғур адабиётида ХУП асрда яшаган Салоҳий тахаллусли уйғур шоири номаълум бўлиб қолмоқда. Балки ҳурматли олимимиз 1740 йилда яратилган «Булбул ва Гул» достонининг муаллифи Салоҳийни кўзда тутаётгандир. Зотан, ХУП асрнинг ўрталарида яшаб ижод этган ва ўзидан кейин «Булбул ва Гул» достонини мерос қилиб қолдирган Салоҳий уйғур ва ўзбек адабиётшунослари учун танишдир. Салоҳийнинг «Гул ва Булбул» достони Шарқий Туркистоннинг Урумчи шаҳрида нашр этиладиган «Булоқ» журналининг 1985 йил 15-сони орқали уйғур китобхонларига маълумдир. Асарни Абдурашид Исломий чоп эттирган. Ношир дoston матнига ёзган сўзбошисида «Мен ушбу «Гул ва Булбул» достонини кенг китобхонларимизга таништиришни ва ундан тил ва адабиёт тадқиқоти ишлари билан шуғулланувчи мутахассислар ва ўқитувчиларимизнинг фойдаланишини умид қилиб нашрга тайёрладим», деб ёзади². Уйғур адабиётшунослари В.Ғўпур ва А.Хусайн «Уйғур классик адабиёти тезислари» асарида Салоҳийнинг исми Мулла Аълам бўлиб, унинг Оқсу вилоятининг Шаҳёр ноҳиясидан эканлигини хабар қиладилар³.

Биз шу ўринда илмий жамоатчиликнинг диққатини Салоҳий ва унинг «Булбул ва Гул» достони хусусидаги муҳим бир масалага қаратмоқчимиз. Гап шундаки, Салоҳийни уйғур шоирлари ўз шоирлари қаторида санаб, «Гул ва Булбул»нинг нашрларини амалга оширганлари каби ўзбек адабиётшунослигида Салоҳий ўзбек шоири сифатида ўрганилади. Гарчи уйғур адабиётшунослари В.Ғўпур ва А.Хусайн Салоҳийнинг исми Мулла

¹ Қодирий Р. «Уйғур адабиётида Навоий анъаналари» «Адабий мерос». 1968. 1-к.-53-б.

² Қаранг: «Гул ва Булбул». Муаллиф Салоҳий. Сўзбоши А.Исломий каламига мансуб. «Булоқ» (мажмуа). 1985.-15-сон.

³ Ғўпур В.Хусайн А. Уйғур классиклари адабийити тезислари.-Бежин, 1987.-801-б.

Аълам эканлигини қайд этсалар-да, ўзбек адабиётшуноси Б.Валихўжаев шоирнинг исмининг Салоҳиддин бўлганлигини, унинг тожик тилида ҳам шеърлар, дostonлар яратганлигини тасдиқ этади¹. Уйғур илмий адабиётларида унинг Оксудан эканлиги айтилса, Б.Валихўжаев шоирни Бухорода яшаб ижод этганлигини қайд қилади. Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» достонидан парчалар «Ўзбек адабиёти» хрестоматияси, «Ўзбек адабиёти» мажмуаларидан ўрин олган². Манба масаласига келсак, уйғур ва ўзбек олимлари айри-айри тилга олаётган дoston матни биттадир. Филология фанлари доктори Х.Расулов ўз тадқиқотларида дostonнинг ЎЗР ФА ШИ фондида сақланаётган бир неча қўлёзмалари таснифини берган³. Бу манбалардаги дoston матни Урумчида чиқадиган «Булок» журнали матни билан айнандир. Ана шу маълумотлар асосида уйғур ва ўзбек адабиётларида сўз бораётган Салоҳий бир шахс ва дoston нашрлари ҳам айнан бир матннинг турли манбаларида амалга оширилган нусхалари деб аташга асос беради. Лекин ҳар ҳолда бу кейинча ҳам диққат ва жиддий тадқиқот талаб қиладиган масаладир.

Шарқ халқлари, шу жумладан форслар ва тожикларда, шу сирада туркий халқларда ҳам шундай шоирлар борки, улар таваллуд ва яшаш жойи, қайси бир адабий муҳитга алоҳадорлиги, ижод муҳитининг жуғрофияси жиҳатидан бир вақтнинг ўзида икки халққа, икки халқ адабиётига мансуб бўладилар. Масалан, Фирдавсий, Ҳофиз форсларнинг ҳам, тожикларнинг ҳам шоиридир. Бугунги тил ифодаси билан айтганда, форс-тожик шоирларидир. ХУШ асрда яшаб ижод этган Андалиб эса ўзбекларнинг ҳам, туркманларнинг ҳам шоиридир. Садриддин Айний-чи? У тожик ва ўзбек халқларининг буюк адиби. Бизнингча, ХУШ асрнинг кўзга кўринган туркиғўй шоири Салоҳийга ҳам уйғур ва ўзбек халқларининг адабиётига тенг хизмат қилган шоир сифатида қарашимиз мақбул кўринади.

¹ Валихўжаев Б Ўзбек эпик поэзияси тарихидан.-Т.,Фан, 1974.-63-б.

² Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. 2 том.-Т., 1945.-124-б. Ўзбек адабиёти. 3 т. 1959.-341-б.

³ Расулов Х.Ўзбек эпик шеърлятида халқчиллик.-Т.:Фан, 1973.-11-12-б.

Бизнинг шоир Салоҳий ва унинг «Гул ва Булбул» достонига кўра кизиқиш билан қарашимизнинг боиси, уни ўзбек адабиётидан ажратиб олиш эмас ёки зўрлаб уйғурлаштириш ҳам эмас. Биз уни икки қардош халқнинг, яъни уйғур ва ўзбек халқларининг тенг шоири деб атадик. Яна тарих ўз вақти билан бу хусусда ўз фикрини айтади, албатта. Салоҳий ва у яратган достоннинг бири гул ва бири булбул бўлган икки халқ мероси бўлиб қолиши ниҳоятда фараҳлидир. Ҳамма гап шундаки, биз тадқиқотимиз мавзуи тақозоси билан уйғур адабиётида Навоий анъаналарининг ўрни хусусида сўз юритар эканмиз, Салоҳийнинг достонида ҳам Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лисонут-тайр» достонлари анъаналарига диққат қилинганлигини, уларни ижодий давом эттирганлигини кузатамиз. Жумладан, Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» достонидаги Булбул ва Гул образлари ўртасида узоқ давом этган севги саргузашти, ўзаро хабарлашув, мулоқотлар, савол-жавоблар «Фарҳод ва Ширин» анъаналари таъсирини кўрсатса, Булбулнинг Ҳумоён, Товус, Кабк, Ҳудҳуд каби қушлар билан мубоҳасалари бевосита Навоийнинг «Лисонут-тайр» достони ғоявий мотивлари билан алоқадордир. Хулосада Салоҳийнинг, XII аср форс-тожик адабиётининг атоқли намояндаларидан бири Фиридиддин Атторнинг «Мантикут-тайр», Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарлари билан яқиндан таниш бўлган ва устозларнинг сўфиёна қарашларидан таъсирлангани ҳолда «Булбул ва Гул» достонини яратган дейишга ҳамма асос бор. Зеро, достонда Гул билан Булбулнинг бевосита ҳикоятларидан ташқари Булбулнинг саккиз қуш билан мулоқоти, мунозараси «Лисонут-тайр» йўналишига мувофиқдир. Салоҳийнинг достони «маълум даражада сўфиёна фалсафа билан суғорилган бўлганлиги учун образлардаги аллегория кучли»¹. Салоҳийнинг «Булбул ва Гул» достони ўз мундарижасидаги ана шу хусусиятлари билан Ҳирқатийнинг достонидан фарқ қилади. Бу ҳар бир янги давр ижодкорининг анъанавий сюжет, мавзу ва образлардан ижодий фойдаланиб, янги-янги ғоявий мақсад

¹ Валихыжаев Б. Кырсатилган асар, 66-б.

ифодаси бўлган асарлар яратиш йўлида изланишларини кўрсатар, уларнинг ўзига хос маҳорат даражасидан хабар берар эди.

«РОБИА ВА САЪДИН» ДОСТОНИДА НИЗОРИЙ

МАҲОРАТИ МАСАЛАСИ

Тадқиқотимизнинг олдинги бобида бевосита Навоий «Хамса»си мавзу ва сюжетларидан ижодий баҳраманд бўлиб яратилган асарлар ҳақида фикр юритган эдик. Шу муносабат билан Навоий «Хамса»сининг уйғур адабиётидаги фаол давомчиларидан бўлган Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари атрофлича тадқиқотга тортилди. Илмий ишимизнинг мазкур бобига асос қилиб олинган «Муҳаббатнома ва меҳнатком» дostonидан маълум бўлишича, бир қатор уйғур шоирлари бевосита «Хамса» дostonларига мурожаат этмай, ўзлари танлаган мавзу, сюжет ва образлари асосида Навоийнинг ғоявий-ижодий принципларига амал қилганлари ҳолда яхшигина бадиий асарлар яратганлар. Уйғур адабиётининг кўзга кўринган муҳим ютуқларидан бири бўлган Низорийнинг «Робиа ва Саъдин» дostonини ҳам шундай асарлар сирасидан деб айтиш мумкин.

Ўз навбатида шуни ҳам таъкидлаш керакки, уйғур адабиётида Навоийга издошлик билан яратилган «Робиа ва Саъдин»дан юксакроқ асар кам топилса керак. Шу жиҳатдан «Робиа ва Саъдин» дostonини Низорийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари билан бир қаторга қўйиш мумкин.

«Робиа ва Саъдин» воқеий дostonдир. Низорий унга 1833-1834 йилда Кошғарнинг Кўкча маҳалласида бўлиб ўтган реал воқеани асос қилиб олган.

«Уйғур классик адабиётлари тезислари» китобининг муаллифлари В.Қўпур ва А.Хусайн «Робиа ва Саъдин»да дostonга асос қилиб олинган воқеанинг санасига оид тарих мавжудлигига диққатни тортадилар. В.Қўпур ва А.Хусайн қайд этишларича, дostonда Саъдиннинг вафотидан қалби туғёнга келган Робиа тилидан айтилган қуйидаги мисрадаги «чироғим» сўзи таърихдир.

Дер эрдики титраб чу боди хазон,

Ки: учти чироғим нетай оҳ жон.

«Чироғ» сўздан ҳосил бўладиган ҳарфларнинг сон эътибори билан кўздан кечирганда, Робиа ва Саъдин фожиасининг муддати, яъни хижрий 1254 йил келиб чиқади. Бу мелодийда 1833-1834 йилга тўғри келади¹.

Низорий ўз достонига асос бўлган реал воқеликнинг поэтик тасвирига Шарқ классик достончилиги анъаналари асосида ёндашади. Янада аниқроқ килиб айтганда, Низорий ўзининг замондошлари бўлган Робиа ва Саъдиннинг фожиавий ишқий саргузаштлари талқинига «Лайли ва Мажнун» достони руҳи, услуби билан ёндашади. Асарни ўз замонасининг «Лайли ва Мажнун»и даражасида ишлашга эришади. Бинобарин достонда реалистик тамойил анча кучлидир.

«Робиа ва Саъдин» достони Д.Рўзиева ва С.Муллаудовнинг Низорий меросига бағишланган тадқиқотларида муносиб баҳоланган². Достоннинг дастлабки нашри ҳам шу олиманинг сайи-ҳаракатлари билан амалга ошган эди³. «Робиа ва Саъдин» достонига «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи» китобида ҳам диққат қилинади⁴. Бу асарга бўлган эътиборни Шинжонг автоном райони олимларининг асарларида ҳам кузатиш мумкин⁵. Бироқ, «Робиа ва Саъдин»даги анъана ва кашфиёт масаласи янада кенгроқ режа асосидага тадқиқотга муҳтождир. Биз ўзимизгача бу асар хусусида баҳс юритган олимларимизнинг тажрибаларидан ҳам баҳраманд бўлганимиз ҳолда Низорийнинг «Робиа ва Саъдин»даги маҳорат масаласига диққат қаратмоқчимиз.

Низорий ижодига оид тадқиқотларда «Робиа ва Саъдин» достонига ҳам қисман тўхтаб ўтилганлигини юқорида ҳам эсладик. Уларда «Робиа ва Саъдин» достони бош қаҳрамонлари Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ининг образлари ўртасидаги баъзи ўхшашликлар хусусида сўз боради⁶. Биз бу

¹ Ёлпул В., Ҳусайн А. Уйғур классик эдебийити тезислири.-Бежин, 1987.-921-б.

² Д.Рўзиева Алишер Навоий традициялари Низорий ижодида.-Т., 1974.; С.Муллаудов. Достони «Робиа ва Саъдин» Низорий. Уйғур филологияси масалалари.-Алмута, 1961.

³ Қаранг: Низорий. Достонлар. Нашрга таёрловчи Д.Рўзиева.-Т., 1970.

⁴ Уйғур эдэбийитининг қисқичэ тарихи.-Алмута:Наука, 1983.

⁵ Ёлпул В. Ҳусайн А. Кырсатилган асар, 1987.

⁶ Низорий достонлари. Д.Рўзиеванинг кириш сызи.-Т., 1970.-9-б.

ўринда «Робия ва Саъдин» билан Навоий асарлари муқоясаларидан келиб чиқиб бошқа бир хулосани ўртага ташламоқчимиз. Гап шундаки, «Робия ва Саъдин» достонига асос қилиб олинган воқеа ўз моҳияти жиҳатидан анъанавий «Лайли ва Мажнун» афсоналари, мумтоз адабиёт достонларига анча яқин туради. Бинобарин, Низорий «Робия ва Саъдин» достонини ёзишга киришар экан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони шоирнинг кўз ўнгига бўлган. Робия қисмати Лайли қисматини, Саъдин тақдири Мажнун образи талқинларини эслатиб турган. Бу Низорий ўз достонини яратишда «Лайли ва Мажнун»га тақлид қилиш йўлидан борган деган сўз эмас, албатта. Низорий замондошлари бўлган Робия ва Саъдиннинг аччиқ қисмати шоирни ўз даврининг «Лайлинома» ва «Мажнуннома»сини яратишга рағбатлантирган. Шарқ мумтоз адабиётининг катта донишманди ва биринчи навбатда Навоийнинг мухлиси бўлган Низорий ўз даври ҳаёти воқеасини навоиёна романтик оҳангда тасвирлаб бериш йўлини тутган.

Табиийки, Низорий ўзининг воқеий бу достонида жозибали реал лавҳалар яратишда ҳам алоҳида маҳорат кўрсатади. Биз қуйида «Робия ва Саъдин»нинг ғоявий-бадиий таҳлилига киришар эканмиз, тадқиқотимиз мухлисларини толиқтириб қўймоқчи эмасмиз. Таҳлил давомида «Робия ва Саъдин»нинг «Лайли ва Мажнун» билан туташ нуқталарини таъкидлаб бориш фикридан йироқмиз. Достон воқеаларини кузатиш жараёнида Низорийнинг Навоий «Лайли ва Мажнун»идан қай даражада илҳомланганлиги ва умуман улуғ устоз маҳоратидан қай тарзда баҳраманд бўлганлиги англашилиб боради, деган умиддамиз.

Низорий достон воқеаларини қаламнинг варақ устида жўш уриб икки севишган ёшнинг саргузаштини рақам қилишга киришуви билан бошлайди. Агарда асос қилиб олинган мавзу, яъни фожиавий ишқий саргузаштнинг воқеий ҳодиса эканлигини, уни Кошғарнинг Кўкча маҳалласида рўй берганлигини таъкидлайди:

Басе дард сўзу ажойиб сухан,
Магар Лайли-Мажнун навои сухан.

Вафо маъданининг эрур гавҳари,
 Сапо махзанининг ғариб жавҳари.
 Қўюб ишқ води аро чун қадам,
 Ки нокомликда бўлубдур адам.

Низорий шу тарзда дostonни ишкнинг қудрати, унинг қувонч ва ташвишлари ҳақидаги мукаддима характеридаги дебоча билан бошлайди. Воқеаларнинг оғозидан эътиборан китобхон кўзи ўнгида ошиқлик билан ошуфта Саъдин образи гавдаланади. Саъдин шу ерлик бир шикаста ва художўй Иброҳим деган деҳқоннинг ўғли эди. Саъдин йигитликнинг хушбахт кунларидан бирида Робиа исмлиқ сурат ва сийратда гўзал бир қизни учратиб қолади. Икки ўртада ёш қалбларни тўлқинлантириб, туғёнга келтирувчи покиза бир муҳаббат пайдо бўлади:

Магар бирси Мажнун, бири Лайли ҳам,
 Онинг майли кўпрак, мунинг майли ҳам.

Саъдин дастлаб ўзининг кундан-кун кучайиб бораётган муҳаббатини ота-онасидан сир тутати. Лекин унинг «Робиа» дея чекаётган оҳлари, заъфарий юзи ички сирларини ошкор қила боради. Ота ҳамма сирдан беҳабар, она эса ўз ўғлининг паришон ва айни пайтда безовта ҳолини кўриб, унинг қалбида яширин нималардир борлигини англайди, дафқир-дафқир фурсат топиб сўроққа тутар эди. Ниҳоят ота ва она Робианинг Кошғарнинг Яъқуб исмли номдор бойлардан бирининг қизи эканлигини билгач, чўчиб тушадилар. Уларнинг дилини фарзандларининг тақдири ғами чулғаб олади. Ота хаёлга чўмиб фикрлайди: «Бой билан олди-берди қилишга кўп оқча керак. Бундай пул бизда йўқ. Лекин худойимнинг ўзи қарам қилиб еткурса, ҳеч гап эмас. Қизнинг отасига сўз оча қолайлик. Гапимизни тўғри англаса, никоҳга ҳам ҳаракат қила қолармиз.» Ота шу сўзлар билан тонг отиши билан Яъқубнинг ҳузурига равона бўлади. Лекин бойлик билан кибр отига минган Яъқуб катта умид ва орзу билан қудачилик ниятини изҳор қилган Иброҳимни қуруқ қайтаради. Ана шу дамлардан бошлаб Саъдиннинг покиза муҳаббат ниҳолини авайлаб парвариш этаётган қалбига нола ва афғон уя қуриб олади.

Саъдиннинг бу шикаста ҳолини Низорий ўтмишдаги жафокаш ошиқлар тарихини эслаш билан жуда ҳаяжонли бир ҳолда тасвирлаб беради:

Бу андуҳ сўздин етиб кўп малол,
Дариғ, мумкин эрмас экан ул висол.
Ки Фарҳод янглиғ бўлуб хаста дил,
Париваш фироқи била баста дил.

Шоир Саъдиннинг рухий тушқин ҳолати билан ёнма-ён Робианинг ҳам изтиробларини нозик ҳислар оқими сифатида тасвирлай боради. Демак, Робиа ҳам отасининг рад жавобидан хабардор бўлган эди. Агар шу дамлардаги Саъдин ва Робианинг сертахлика вазияти тасвирларини сахнага кўчирадиган бўлсак, икки ёш севишганлар бир-бирларидан узоқда ўз ёғларига ўзлари қоврулар эдилар. Низорий тасвирлари шундай бир мантикий манзарани жонлантиради:

Ки қиз ҳам йигитга гирифтор эди,
Анинг ишқи бирла йиғи зор эди.
Бу маҳвашни Ширин каби қил хиёл,
Магар бўлмас эрди онго мунча ҳол.
Бўлуб ишқ ўти бўларғо бало,
Бу қисми балога бўлуб мубтало.

Низорий достонининг бошиданоқ ижтимоий муҳим бир масалани ўртага ташлайди. Демак, ёшларнинг покиза муҳаббатларини замона авайлай билмади. Яъқуб каби мол-давлат эгалари бундай ишқни эъзозлаш фикридан йироқ эдилар. Ҳижрон Саъдин юзини заъфаронга айлантира бошлайди. Робианинг аҳволи бундан ҳам оғир эди. У ҳамма дардларини ичига солиб яшашга ҳукм қилинган аёл. Лекин бу ўринда ҳам Лайлининг қисматиға ўхшаш ҳолат рўй беради. Робианинг ишқини одамлар маломат қила бошлайдилар.

Берибдур бу янглиғ аломат анго,
Етиб кўп улусдин маломат онго.

Робиа шунда ҳам ўзини эмас, дастлаб надоматзада Саъдинни ўйлайди. Унинг дарвишваш кишилардек кўча-кўйларда ишқ оташи, хижрон балоси оғушида фиғон чекиб юрганлиги ҳақида хабар топади. Фурсат топиб у билан учрашиш режаларини тузади. Шу ўринларда Робиянинг сурат ва сийратида кум саҳролари қўйнидаги Мажнуннинг ошиқона қўшиқларига жон кулок тутиб юрган Лайли сиймоси гавдалангандай бўлади:

Эшитсаки маҳбуб бу овозни,
 Турор эрди тингшоб қўюб розни.
 Агар вақт топса қилиб жўстижў,
 Бўлуб зор Саъдин била рўбарў.
 Гаҳи мунгдошибу, гаҳи йиғлашуб,
 Оқизғон ёшиники оғирлашуб.
 Ёниб ёна турпа надомат била,
 Неча кунлар ўтти бу одат била.

Ҳикоядан маълум бўлишича, ошиқ-маъшуқларни ҳали бундан ҳам машумроқ кунлар кутар эди. Робиянинг ҳусну жамолини эшитиб юрган Жобир деган одам Яъқубга куёв бўлиш ниятида унинг даргоҳига келади. Яъқуб уни очиқ чехра билан кутиб олади. Тўйга розилик беради.

Шу ўринда Жобир деган ном китобхонни қаттиқ ўйлантириб қўйиши табиий бир ҳолдир. Жобир бу Робиага уйланмоқчи бўлган кишининг ўз номини ёки Низорийнинг ҳаёли маҳсулотими? Чунки биз Жобир деган ном билан Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги бешинчи иқлим йўлидан келтирилган мусофирнинг «Меҳр ва Суҳайл» ҳикояси орқали ҳам танишамиз. У ерда тасвирланишича, бир-бирига катта эътиқод билан кўнгил қўйган Меҳр билан Суҳайлнинг мураккаб саргузаштлари давомида воқеага қароқчи Жобир аралашади. У севишганларнинг бахтига чанг солишни кўзлаб қабих ишларга қўл уради. Лекин у маҳф этилади. Низорий «Робия ва Саъдин» достонидаги Жобир образи устидаги ишида Навоий йўлини тутган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бу ерда ҳам Жобир бахт қароқчиси сифатида ҳаракат қилади. Жобир луғатда ҳам жабр қилувчи, золим маъноларини

англатади. Ҳар ҳолда Низорий бу номга ва унинг соҳибига катта ғоявий вазифа юклайди. «Робия ва Саъдин» асри «Лайли ва Мажнун» сирасидаги киши руҳий ҳолати таҳлили асосига қурилган дostonдир. Бу жиҳатдан Низорий ўз достонининг марказий қаҳрамонлари Саъдин ва Робиа образлари устида жиддий суратда ишлаган. Уларнинг бутун дoston давомида биринчи навбатда руҳий дунёлари билан гавадаланиб туришларига эришган.

Саъдин Жобирнинг Робианинг отаси Яъқуб билан аҳдлашувларини эшитгач, еру кўкни ларзага солгудек фарёдга келади:

Дедиким: Онингсиз жаҳонни нетай,
 Жаҳон йўқки, балки бу жонни нетай.
 Ва гар катса ул ой қошимдин йирок,
 Гудоз атса тонг йўқ, танимни фирок.
 Жудо бўлса моҳи агар наҳридин,
 Ва ё наҳр, балки улуг баҳридин.
 Онга етгусидур самуми мамот,
 Қочон турғусидур насими ҳаёт.

Мажнуннинг Каъбага боришига ўхшаган бир ҳолат рўй беради. Саъдин уйдан, ота-она ҳузуридан чиқиб, шоир таъбири билан айтганда, «жунун отига миниб» Кошғарда яшаб ўтган машҳур шайх Офокхўжанинг мозори томон йўл олади. Мозорга юз-кўзларини суртади. Яратган тангрига ёлбориб, ўзига ўлим тилайди. Саъдиннинг бу ҳолатини кўрган мазор зиёратчилари унинг қисматига афсус чекр эдилар. Ота-она Саъдинни излаб бориб мазордан топадилар ва бошқа бирор манзур қизга уйлантириб қўйиш панд-насихатлари билан уни уйга қайтариб олиб келар эдилар. Саъдин ўз умрининг тугаб бораётганлигини сезар эди. У охириги мартаба Робианинг дийдорини кўриш, у билан арзи ҳол қилиш учун тўғри унинг уйига қараб йўл олади. Бу вақтлар Робиа отасининг жабр-ситаamlари остида Жобирга узатилган ва у мудҳиш зўравонликка чидолмай уйига қочиб келган эди. Робиа ҳам Саъдинни кутар эди:

Етиб калди Саъдин онинг жойига,

Қороб доғи ҳасрат била ойиға.

Вале хойил ўлди ситамгар фалак,

Бўлуб Робианинг дилига аҳак.

Кўрушмакка ул ҳам эди интизор,

Дебон: лаҳза кўрсам агар чикса ёр.

Саъдин уйга қайтар экан, беморлик тўшагида ётиб қолади ва оқибатда хижрон азоби билан ўртана-ўртана тилида, дилида Робиа ёди билан жон беради.

Робиа Жобирни ўзига яқинлаштирмай, ота уйига кетиб қолар, яна ситамлар билан орқага қайтар экан, Саъдиннинг ўлими хабарини эшитиб қолади ва «Саъдиндай ошиқ жаҳондан кетибди, яна ундай одам қайтиб бино бўлармикан. Кўзим нури кетиб, олдимда олам қоронғулашди. Гулшандан булбул учиб кетди. Энди унинг ўрнини зоғу-зағанлар эгаллаши турган гап. Бу хазон ўрнида янгидан сабззор бўлмай туриб, бу ерларга булбул қайтиб келишни ихтиёр қилармики? Танимни ҳам кўшини шунчалар заифлаштирдик, хор-хаслар билан тенг бўлиб қолдим. Кошки, ҳеч бўлмаса, қабрини бориб кўрсам эди. У билан ўлимни қарши олсам эди.» деб зорланади. Бу ният Робианинг дил амрига айланади ва уйдан чиқиб кетиш олдида у онасига васият қилади. Онани даҳшатга солган бу юрак нидоси Навоий Лайлисининг васиятини эслатади. Робиа онасига ўз изтиробларини баён этар экан, ўлсам Саъдин билан ёнма-ён қўйинглар деб айтади. У шиддат билан ёнига синглисини олиб йўлга чиқади ва тўғри бориб ўзини дарёга ташлайди.

Юқорида дoston воқеаларининг баёнларидан Низорийнинг устоз Навоийнинг тасвир услубига нақадар яқинлашиб борганлиги равшан кўзга ташланиб турибди. Ёшларнинг бир-бирига бўлган муҳаббати, омадсиз муҳаббатдан ошиқнинг изтироби, уйдан чиқиб кетган Саъдинга оташин муносабати, Саъдиннинг яратганга илтижоси ва ниҳоят ҳаёт фожеаси, ўз навбатида эса Робианинг севгига содиқлиги, Жобирга эрк бермай унинг уйдан кетиб қолиши, Саъдин билан дийдор кўришишга ошиқиши ва

оқибатда фожиали ўлим лавҳалари, ошиқларнинг ёнма-ён дафн қилиниши – дoston асосини ташкил қилган бу воқеаларнинг ўзи Навоий қуйлаган Лайли ва Мажнуннинг қисмати эслатади.

Низорий реалистик воқеаларни юксак романтик пафос билан тасвирлашда ҳам Навоийнинг ижодий принципларига таянади.

Низорий Саъдин, Робиа ва Иброҳимнинг кечинмаларини тасвирлашда, айниқса, Навоий маҳоратидан унумли фойдаланган деб айтиш мумкин.

Шу маънода Робианинг юзини муз қоплай бошлаган дарё лабида туриб ич-ичидан қилган нолалари ниҳоятда характерлидир:

Фано манзилига хиром атти ёр,
 Тирикликни бизга харом атти ёр.
 Онинг орқисидин тез амди кетай,
 Висол ҳаримига потроқ етай.
 Чу ул ёр бирла бугун бўлди тўй,
 Қилурмизки, ёрим била гуфту-гўй.
 Қани ишқ элидин бурун кечган ал,
 Фано жомини ишқ аро ичган ал.
 Йиғилиб келинг борча ушшоқлар,
 Ки бўлғон бурун зери туфроқлар.
 Тафарруж қилинг тўй ҳангомани,
 Отимга путунг ишқ аро номани.
 Аё Лайли, тўй бошлангиз бу кеча,
 Ки қилсун тамошо жаҳон ўзгача.
 Вафо кони Ширин лиқолар мени,
 Вафодор ёримға бошлонг мени.
 Дебон нақш Узро дангиз ёр-ёр,
 Қўшуқ атибан айтингиз ёр-ёр.
 Йигитлар била келса ул Саъдиним,
 Фидо мақдомига бу жону танним.

Шоирнинг бу оташин мисраларини ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас. Робианинг сўзларидаги чуқур маънога разс солинг. Висол тўйини кўрмай кетаётган қиз хаёлида ўз тўйини жонлантирмоқда. У тўйда ҳамма жафокаш ошиқларнинг иштирок этишларини истади. Низорий Робиа тилидан тўй куни қизни олиб кетиш учун йигитнинг ўз жўралари билан келиши одатини ҳам эсламоқда. Робиа тўй куни худди шундай одатга мувофиқ Саъдиннинг кириб келишини ҳам тасаввурида жонлантиради. Узрони «Ёр-ёр» дейишга даъват этади. Робиа тилидан айтилган шу монологнинг ўзи катта бир дostonга мавзу бўла олади. Келтирилган лавҳага диққат қиладиган бўлсак, у ерда Навоий «Лайли ва Мажнун»идаги қатор иборалардан ҳам истифода этилганини кузатамиз.

Дostonда Робианинг юқорида эсланган ўзини дарёга ташлаш эпизоди тасвирларидан кейин унинг номидан гўзал бир ғазал келтирилади. Бу Робианинг ўз ишқномасига хотимаси эди. Бу мазмун ғазалнинг мақтаида ўз ифодасини топган:

Аё дард аҳли, ҳасратлик сўзумни айлангиз аврод,

Путунг бошимға келган дардни лавҳи мазоримга.

Биз Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларидан она йиғисини яхши биламиз. Низорий ҳам Саъдин вафоти кунларидаги она йиғисининг мумтоз бир намунасини келтиради.

Мисол учун бир қиёс келтирамиз.

Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ида Лайли онасининг йиғиси:

Деб навҳа била бу тортибон вой,

Ким «Не уйқудур бўтам, ҳой.

Сен кеч бориб ул батонг келса,

Истаб сени бедаранг келса.

Сўз айтса не қилай хитобин,

Сўрса сени не берай жавобин.

Ҳам мени, ҳам они зор қилма,

Андин мени шармисор қилма»

Ул бўйла қилиб жаҳонни тийра,

Оҳи била осмонни тийра.

Низорий достонида Робианинг онаси йиғиси:

Оё ай жигарбанд, бошим афсари,

Отонг обрўйи, кўзум гавҳари.

Ки пажмурда бўлгон жамолингга дод,

Хазон боди яткан ниҳолингга дод.

Қилибсанки, ошиқ учун жон фидо,

Қиёматда ажрингни баргай худо.

Нетонг бўлсам энди хазин булбулинг,

Чу девона қилди қоро кокулинг.

Низорий ўз достонининг қурилмаси, боб номларининг берилиши, бароати истихлоллар қўллаш каби қатор жиҳатларда ҳам Навоий маҳоратига таянади.

Навоий «Лайли ва Мажнун»ида дастлабки боблардан бирининг аталиши: «Ул тун маҳобати таърифидаким, савдойи ишқ аждаҳоси доми ўтининг бухори ва анжуми ул оламсўз ўтининг шарори эрди ва мундоқ тунда хаёл мусофири савдо адҳамига миниб, ҳар ён азм этмоқ ва ишқнинг юз офатлик даштига етмоқ ва офат ёғинларидин бало тўфонига қолмоқ ва бало чоқинлари анинг жонига шавқ ва муҳаббат ҳарорати солмоқ ва ишқ дури шабчароғин ул кеча топмоқ ва Лайли хаёли била кўрушмоқ ва Мажнун савдосига тушмоқ.»

Энди Низорийнинг «Робиа ва Саъдин» достонидаги ҳикоятнинг бошланишига оид сарлавҳага диққат қилайлик: «Ул ошиқи зору нотавон Саъдини пурхазин ва маъшуқаи барқарор, бехонумон Робиа бевоё таърифида сўз оғоз қилмоқ ва улар аҳволидин авроқ саҳифасига назм силкида қалам сурмоқ ва Саъдин Робианинг ишқ силсиласига гирифтор бўлганда отоси аҳд жонибидин тақаллум сурмоқ ва Робианинг отоси онинг жавобига тил синони бирла тазаллум айламак.»

Бу ўринда гапнинг услуб ўхшашлиги устида бораётганлигини унутмаслик керак. Низорий мумтоз достончилигимиз, хусусан, Навоий достонларининг ҳамма таркибий қисмларига рағбат билан қарайди. Шуни ҳам айтиш керакки, Низорийнинг ўз достони устидаги ишида бундай йўл тутиши зинҳор-базинҳор ижодкорнинг тақлидчилиги белгиси эмас. Низорий анъанавий достонларнинг мавзу ва сюжетлари асосида ҳам, ўз даври жамиятининг ҳаётидан олинган воқеалар асосида ҳам юксак ғоявий-бадий мундарижага эга бўлган оригинал достонлар яратиб, китобхонларга манзур қила билди.

Юқори даражадаги бадийликка эга бўлган ва бинобарин ўз даврининг муҳим бир воқеасига айланиб қолган асарга жавоб ёзиш, унинг тема ва сюжетини ўзича ишлаб, янги бир ғоявий мақсадлар йўлига йўналтириш осон эмас. Ҳаёт берган реал материални мумтоз адабиётга хос достонлар услубида ишлаш ҳам ундан кам ижодий меҳнат талаб қилмайди. Низорий ўзининг «Робиа ва Саъдин» достони билан шундай ижодий иш тажрибасига қўл уриб ҳам катта муваффақият қозонди. Низорий «Робиа ва Саъдин» достони устидаги изланишида ўзининг бор қобилиятини ишга солиб Навоий маҳоратидан ўринли ва унумли фойдаланишга ҳаракат қилди. Навоий «Лайли ва Мажнун» достони хотимасида ўз достонига асос қилиб олинган Мажнун билан Лайлининг саргузаштини кўзда тутиб «йиғлай-йиғлай тугатдим охир» деб ёзган эди. Бизнинг назаримизда Низорий ҳам «Робиа ва Саъдин» достонини «йиғлай-йиғлай» тугатган бўлиши керак. Шоир ўзига замондош бўлиб яшаган Саъдин ва Робиянинг ишқ йўлидаги фожиаларини шундай ғоявий бадий тасвир юксаклигига кўтара олган. Достон билан танишиш шундай хулосага тўла асос беради.

Биз юқорида «Робиа ва Саъдин» достонининг мавзу, сюжет талқини жиҳатидан Навоий асарларига қай даражада уйғунлашиб кетиши ҳақида гапирдик. Шу сирада биз Низорийни Навоийдан киши руҳий оламининг ҳудудсиз бойликларини маҳорат билан тасвирлаб бериш санъатини ўрганишга алоҳида диққат қилганлиги мисолига диққатни тортмоқчимиз.

«Робиа ва Саъдин» достонининг дастлабки ютуғи ҳам шунда кўзга ташланади.

Низорий достон воқеаларини ҳикоя қилиш жараёнида китобхонни Саъдин ва Робианинг рухий дунёларига маҳорат билан олиб киради. Шу йўл билан уларнинг реал ҳаётдаги фожиаларининг заминларини очиб беришга кенг имкон топади.

Навоий яратган Мажнун ва Лайли каби қаҳрамонларнинг покиза ниятларини, шаффоф ниятларини, инсоний қадриятлар томон интилишларини замона сиғдирмаган эди. Низорий ўзининг «Робиа ва Саъдин» достонида бундай баланд қарашлар ҳамон оёқ ости қилиб келинаётганлигини моҳирона бир тарзда ифодалаб берди. Адолатсизлик ва жаҳолатнинг одамлар тақдиридаги ўта хунук оқибатларини сўз санъати воситасида жонли тасвирлаб беришга эришди.

Саъдин ва Робиа «вафо маъданининг гавҳари, сафо маҳзанининг жавҳари эдилар.» Лекин уларнинг боши риёзатда ўтди. Боиси у замонларда «гулларнинг шохига булбуллар эмас, зоғлар қўнарди». Шу сабабли «Саъдин ва Робианинг ҳаёт сабзалари хазонга айланди».

Достоннинг ғоявий мазмуни Робианинг ўлими олдида айтган қуйидаги сўзларида равшан акс этган:

Тазаллум тири даврондин, қутулмай оҳ-афғондин,

Тўюбман ёр учун жондинки, боқмонг интизоримға.

Тарихдан шу нарса маълумки, замоннинг созлиги ёхуд носозлиги шу замонда яшаётган меҳнаткаш кишиларнинг тақдирига қараб белгиланади. Шундай одамларнинг ҳаётида жилла бўлса ҳам безовталиқ бор экан, демак, замонанинг қонунларида зўравонлик, жаҳолат излари бор. Ҳаётдаги адолатни ҳам, иллатни ҳам шоирлар ҳаммадан аввал пайқайдилар. Яхшига ривож бериб, ёмонни фош қилиш пайида бўладилар. Бу ҳол Навоийдек мутафаккир шоирларгагина насиб бўлган. Низорий ҳам шундай ғоявий вазифани ўз зиммасига олди. «Робиа ва Саъдин» достони билан ёшлар фожиасини замона фожиаси даражасида тасвирлашга эришди.

Хулосада уйғур мумтоз достончилигининг катта тадрижий таракқиёт йўлини босиб ўтганлигини айтиш керак бўлади. Унинг илдизлари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонига бориб тақалади. Шу тадрижий таракқиёт жараёнида уйғур адабиёти Шарқда кенг шухрат тутган «Хамса» анъаналари билан алоқада бўлган достонларга ҳам эга бўлди. Уйғур адабиётига бу анъананинг кириб бориши ва асосдаги янги-янги асарларнинг юзага чиқишида Навоий «Хамса»си достонларининг ўрни каттадир. Уйғур адабиётида XVI-XIX асрлар давомида достончиликнинг Шарқда мавжуд ҳамма типларининг ажойиб намуналари яратилди. Булар ўртасида «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Шоҳ Баҳром ва Дилором», «Муҳаббатнома ва меҳнатком» каби достонлар алоҳида ажралиб туради. Шарқ адабиётида ижодкорнинг ўзи яшаб турган давр ҳаётидан олиб ёзилган асарлари жуда сийрак учрайди. Низорийнинг «Робиа ва Саъдин» достони муосир давр ҳаёти билан алоқаманд бўлган энг мукаммал бир достон сифатида юзага чиқди. Бу Низорийнинг катта истеъдоди маҳсули эди. Демак, уйғур достончилиги ўз таракқиёти давомида Шарқ адабиётида дахлдор катта мавзу ва образлар билан бойиб қолмай, достончиликда мавзу ва образларнинг янгиланиш жараёни юз берди. Улар уйғур адабиёти тарихининг ўзига хос муҳим саҳифаларини ташкил этиб бордилар.

IY-БОБ

НАСРИЙ БАЁН ЖАНР СИФАТИДА

Шарқ адабиётида бадий ва хатто илмий асарларга шарҳ ёзиш, уларнинг оммабоп баёнларини яратиш узоқ даврлар оша давом қилиб, ўзига хос бир анъана тусини олиб келди. Қуръони Каримга форс ва туркий тилларда қатор шарҳлар ёзилгани маълум. Ўрта Осиё олим ва адиблари қадимги юнон файласуфларининг асарларига шарҳлар битганлар. Бадий адабиёт соҳасида эса поэтик асарларнинг оммабоп насрий баёнларини тузиб чиқиш анъанаси анча кенг тарқалган эди. Форс-тожик адабиётининг Фаридиддин Аттор, Саъдий, Шерозий каби буюк намояндаларининг поэтик асарлари юзасидан тузиб чиқилган шарҳ ва насрий баёнлар ижод оламининг ҳамма

мураккабликлари ва нозиклигини, бадий образ даражасига кўтарилган ҳар бир сўзнинг мазмун ва латофатини тадқиқ этиб китобхонга қулай бир шаклда етказиб бериши жиҳатидан ҳайратланарлидир. Ўзбек адабиётида ҳам Навоий асарлари хусусида худди шундай фикрни айтиш мумкин. Навоий асарлари кўлёмаларининг шундай ҳам нусхалари борки, уларнинг ҳошияларида шарҳлар ҳам, қийин сўзлар ҳам луғатлари ҳам учрайди. Уларни катта иқтидорли сўз усталари, билим соҳиблари томонидан амалга оширилгани англашилиб туради. Навоий асарларининг насрий баёнларини яратиш анъанаси ҳам анча кенг йўлга қўйилган эди. XIX асрнинг аввалларида яшаган ўзбек ва уйғур адиби Умар Боқий Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ҳамда «Лайли ва Мажнун»ларининг насрий баёнларини яратди. Ўзбек адабиётида Навоий асарлари насрий баёнларини тузиш анъанасининг бугунги кунгача давом қилиб келаётганлиги характерлидир. Ўзбек адабиётида ўттизинчи йилларнинг охирларидан бошлаб бугунги кунгача Навоий «Хамса»сидан ўрин олган ҳамма дostonларининг насрий баёнлари тузиб чиқилди ва чоп этилди. Шоир ғазалларини мисрама-мисра шарҳлаш тажрибаси кенг кўлам касб эта борди.

Навоий асарларининг насрий баёнлари хусусида сўз борар экан, бу борада уйғур адабиётида жуда катта ва муҳим ишлар қилинганлигини қайд этиш керак бўлади. Шарқий Туркистонда Навоий меросини ўрганиш, тарғиб этиш ва ўз навбатида шоир асарларига хос анъаналарни муваффақиятли равишда давом эттириш хусусида олиб борилган ишлар, бу ишларнинг кўлами, ранг-баранг характери мазкур тадқиқотимизнинг юқоридаги бобларида кўриб ўтилди. Шу сирада уйғур тилида юзага келган Навоий дostonларининг насрий баёнлари алоҳида диққатни тортади. Уйғур адабиётшунослигида насрий баёнларнинг тарихи, уларнинг характери ҳақида дастлабки фикрлар айтилган. Жумладан, Д.Райхонов ўзининг XVIII-XIX асрлар уйғур адабиётида Навоийнинг ўрни масаласига бағишланган тадқиқотида насрий баёнларга ҳам тўхтаган ва ўз темаси доирасида бу

хусусда ҳам аҳамиятга молик мулоҳазаларни айтган. Лекин юқорида ҳам таъкидлаганимиздек, бу дастлабки фикрлар эди.

Насрий баёнлар уйғур адабиётида ўз тарихига эга. ХУШ-ХІХ асрларда эса унинг энг яхши намуналари яратилди. Бу асрларда уйғур адабиётида бир қатор кўзга кўринган адиблар бу ижодий ишга қўл урдилар. Жумладан, ХУШ асрнинг охири, ХІХ аср аввалларида яшаб ижод қилган ва ғазал ҳамда соқийномалари билан танилган уйғур шоири Мулла Сиддиқ Ёркандий Навоийнинг «Хамса»си таркибидан ўрин олган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» ҳамда ўзбек мутафаккир адиби умрининг охирида ёзган «Лисонут-тайр» дostonларининг насрий баёнларини яратди. Мулла Сиддиқ ушбу катта миқёсдаги мураккаб ишнинг юзага келишида Ёркент ҳокими Мирзо Муҳаммад Ҳусайнбекнинг ҳомийлигини кўзда тутиб, ўзининг юқорида эсланган насрий баёнлари мажмуасини «Насри Муҳаммад Ҳусайнбек» номи билан атади.

Навоий дostonларининг шу даврда яратилган насрий баёнларининг яна бир тукуми олим ва адиб Мирза Муҳаммад Сабурий қаламига мансубдир. Сабурий Навоийнинг «Ҳайратул аброр», «Сабаи сайёр» ва «Лисонут тайр» дostonларининг насрий баёнларини тузиб чиқиб, уларга умумий тарзда мақолот деб ном берди.

Юқорида эсланган Ёркандий, Сабурий ва Умар Боқийлар томонидан амалга оширилган ишларни моҳият эътибори билан умумий ном билан насрий баёнлар деб аталса-да, улар характер жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эгадирлар. Д.Райхонов уйғур тилида мавжуд насрий баёнларни мундарижа жиҳатидан икки гуруҳга ажратади. Улардан биринчиси – Навоий дostonларини бобма-боб, мисрама-мисра баён қилиб беришга асосланган ишлар. Бу туркумга Ёркандий томонидан амалга оширилган насрий баёнларни мисол қилиб келтириш мумкин. Иккинчи гуруҳ насрий баёнларда, масалан, Сабурий насрларида боблар таркибидаги алоҳида воқеаларнинг умумий мазмуни мухтасар бир ҳолда баён қилиб берилади.

Умар Боқийнинг насрий баёнлари бир қадар ўзгача характерга эгадир. Уйғур адиби Б.Аршидиновнинг қайд қилишича, Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин»и ҳамда «Лайли ва Мажнун» асарлари шу мавзуда халқ ўртасида мавжуд бўлган афсоналардан ҳам баҳраманддир. Б.Аршиддинов Умар Боқийнинг «Лайли ва Мажнун»и ҳақида сўз юритиб, унга асос бўлган манбаларга ҳам ишора қилади.

Умар Боқий ўз «Фарҳод ва Ширин»ида, биринчи навбатда, Навоий достонига асосланган. Буни Умар Боқий томонидан бажарилган ишдаги ҳикоянинг умумий йўналиши, образлари, ҳатто Навоий достонидан олинган шеърий парчалар унинг дастлаб Навоий достонига асосланганлигини яққол тасдиқ этади. Тўғри, Умар Боқий насрий баёнга анча эркин ёндашади, бу мавзуга оид халқ ўртасида мавжуд ривоятлардан ҳам фойдаланади. Бу ҳолни «Лайли ва Мажнун» насрий баёнида ҳам кузатиш мумкин. Бу билан муаллиф ўз ижодий ишини халқ афсоналари услубига яқинлаштиради. Навоий матнига ёндашувдаги яна бир эркинлик шундаки, муаллиф ҳикоя давомида асар қаҳрамонларининг муайян ҳолатларини қулай ифодалаш мақсадида ўзининг шахсий қаламига мансуб бўлган шеърий парчалар ҳам қўллайди. Бундай услубни Мирза Муҳаммад Сабурий томонидан яратилган насрий баёнлар таркибида ҳам учратиш мумкин.

Насрий баён- адабий ҳодисадир. Унинг турлича кўринишлари, энг муҳими, ички талаб ва принциплари бор. Масалага Шарқ адабиёти манбалари асосида ёндашадиган бўлсак, мисол учун форс ёки туркий тилида ҳодиса даражасида бўлган бирор мумтоз асар яратилди дейлик. Бундай асар ўз мухлисларини оҳанрабодек ўзига тортиб олади. Унда ҳар ким ўз дардини, қувончини, орзу-умидларини кўради. Унда юксак даражадаги бадиийлик билан ифода этилган умумбашарий ғоялар даврлар, замонлар учун ардоқли бўлиб қолади. Шунга кўра ҳам ўша асарга ҳамнафас бўлган замондошлар ёки ҳатто ундан анча узоқ жуғрофий ҳудудларда яшаган ижодкорлар унга намуна бир асари сифатида қараб, ҳол ба қудрат ким унга жавоб ёзади, ким уни таржима қилади. Ёки бу асарда илгари сурилган ҳаётбахш ғояларнинг кенг

халқ оммасига етиб боришини ният қилган ижодкор-адиблар уларнинг насрий баёнларини яратадилар. Навоийнинг асарлари, биринчи навбатда, унинг дostonлари ана шундай шоён қисмат эгалари бўлдилар. «Хамса» dostonларининг насрий баёнлари яратилди. Жумладан, уйғур адабиётида Навоий dostonларининг энг кўп ва хўб насрий баёнлари яратилганлиги уйғур китобхонининг улуғ ўзбек шоири меросига бўлган меҳр-муҳаббати ва чексиз эътиқодини кўрсатиб турар эди. Бу меҳр-муҳаббат ва эътиқоднинг ёрқин ҳосиласи сифатида Навоий dostonлари асосида юқоридаги бобларимизда кўриб ўтганимиз Низорий ва Ғарибийларнинг қатор dostonлари яратилди. Навоий dostonларининг уйғур тилидаги насрий баёнлари ҳам худди шундай бақувват бир замин асосида юзага чиқди.

Насрий баён ҳам ўзига хос ижод жараёнидир. Унга ҳеч қачон асл манбанинг сояси, ўшандан пайдо бўлган иккинчи даражали бир нарса деб қарамаслик керак. Бир муаллиф асарининг насрий баёнини яратишни ният қилиб олган бошқа бир адиб ўша муаллифнинг ижодхонасидан, тасвир услубидан, шунингдек, ўша асар яратилган давр ва муҳитнинг бош белгиларидан хабардор бўлмоғи талаб этилади. Қайси бир асарнинг насрий баёнини тузишга жазм қилган киши шу асар тааллуқли бўлган халқнинг оғзаки ижодидан, мифологиясидан, ёзма адабиётининг тараққий олаmidан воқиф бўлмоғи лозим. Тил бойлигидан хабардор бўлмоғи талаб этилади. Ана шундай шарт-шароит ва заминдан баҳраманд бўлган шахсина насрий баёнга кўл урмоғи жоиз бўлади. Акс ҳолда, насрий баёнда юзакиликка йўл қўйилади. Асл манбада ўз ифодасини топган муаллифнинг ғоявий нияти баёнда равшан акс этмай қолади.

Шу жиҳатдан ёндашганда Ёркандий, Сабурий ва Умар Боқий қаламларига тегишли бўлган насрий баёнларни муаллифларнинг катта тайёргарлиги, изчил ижодий изланишлари ва маҳоратлари ҳосиласи бўлган мукамал асарлар сифатида баҳолаш керак бўлади.

Туркий халқлар адабиёти тарихини кузатиш шуни кўрсатадики, насрий баён дастлаб уйғур адабиётида пайдо бўлган ҳодисадир. Унинг ўзига хос

йўл-йўриқлари ҳам илк дафъа шу адабиётда юзага чиққан насрий баёнлар асоида таркиб топди.

Ёркандий, Сабурий ва Умар Боқий каби адиблар ўзлари амалга оширган ўзига хос ижодий ишлари билан Навоий меросининг тарғиботчилари, мохир насрий баён муаллифлари сифатидагина танилиб қолмадилар, балки Шарк адабиётида ўзига хос ўрин тутиб келаётган баёнчиликнинг назарий ва амалий жиҳатларини ҳам асолаб бердилар. Насрий баён адабиётда сийрак учрайдиган ходисалар доирасидан чиқиб, ижодий жараённинг воқеасига айланди. Ўзига хос жанр қиёфасини олди. Шундан келиб чиқиб биз Шарк адабиёти, жумладан, уйғур адабиётида салмоқлигина ўрин тутиб келган насрий баённи шартли равишда жанр сифатида таърифлаш керак деган хулосага келдик. Бундай хулоса учун уйғур ва ўзбек адабиётларида юзага келган насрий баёнларнинг ўзи етарли асос яратиб берадилар.

Биринчидан – насрий баён Шаркдаги бир қатор адабиётларда бошқа жанрлар қаторида анъанавий тус олиб, ўзининг специфик қонун ва принциплари асосида яшаб келади.

Иккинчидан – насрий баён катта ғоявий-бадий қимматга эга бўлган поэтик асарнинг наср билан ифодалаб берилган нусхаси бўлганлиги сабабли асл манбага хос ҳамма компонентларни сақлаб қолади. У асл манба билан тенглаштириладиган даражада бадий қиммат касб этмаса-да, ўзида образлиликни, демак, бадийликни сақлаб қолади. Ўзи мустақил олинган тақдирда ҳам бадий асар қиёфасига эга бўлади.

Учинчидан – насрий баён у ёки бу даражада унинг муаллифнинг хаёл ва орзуларини ҳам акс эттиради. Насрий баёнлардаги ана шу хусусиятни назарда тутган уйғур адабиётшуноси Д.Райхонов «мулла Сиддиқ Ёркандий «Насри» асл манбанинг жўнгина насрлаштирилган нусхаси бўлмай, балки оригинал асардир», деб ёзган эди¹.

¹ Райханов Д. Место и значение произведений Навои в литературном жизни уйгуров. АКД.-Алма-Ата, 1992.- С.12.

Тўртинчидан – насрий баён унинг муаллифининг ижод жараёнига аралашуви, катта, мураккаб сюжетга, ички ва ташқи олами билан ўзига хослик касб этган образларни ўз услуби билан жонлантириб берганлиги билан ҳам мустақил асар сифатида қарашга лойиқ.

Бешинчидан ва энг муҳим жиҳатларидан бири, у адабиётда прозанинг таракқиётида муҳим омиллардан бири сифатида юзага чиқади. Шу жиҳатдан насрий баёнлар ҳақида сўз очиб, бу асарлар «ўз давридаги ва ундан кейинги даврлардаги уйғур прозасининг тарихий таракқиётига чуқур таъсир кўрсатди», деб айтган уйғур адиби Абдуқаюм Хўжанинг фикри асослидир.

Олтинчидан- насрий баённинг тил хусусиятлари шу баён яратилган тил билан боғлиқ равишда ўрганилиши керак бўлган муҳим соҳа бўлиб қолади. Ана шу хусусиятлар уйғунлашгани ҳолда насрий баённинг жанр табиатини юзага чиқаради.

Шундай қилиб, Шарқ адабиётида, жумладан, уйғур адабиётида насрий баён бошқа жанрлар қаторидаги бир ҳодиса сифатида мустаҳкам ўрин олади. Бу жараёнга уйғур адиблари катта ҳисса қўшдилар. Насрий баённинг қурилмаси, аҳамияти ҳақидаги юқоридаги фикрларни асослаш учун қуйида Ёркандийнинг «Насри Мирза Муҳаммад Ҳусайнбек» мажмуасидан ўрин олган «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Садди Искандарий» насрий баёнларига тўхтаб ўтамиз.

Мулла Сиддиқ ўзининг Навоий дostonлари асоидаги насрий баёнларини «Насри Мирза Муҳаммад Ҳусайнбек» номи остига бир мажмуага уюштирганлигини юқорида ҳам эслаган эдик. Шу насрлар жумласидан бўлган «Садди Искандарий»ни нашрга тайёрлаган Абдуқаюм Хўжа Мулла Сиддиқ меросини мўъжаз тарзда характерлаб беради. Мазкур муаллифнинг «Садди Искандарий» нашрига ёзган кириш сўзидан англашилишича, Ёркандий насрлари бир муқова ичига олинган мажмуа сифатида қўлёзмалар ҳолида анча кенг тарқалган эди. Ношир шундай қўлёзмалардан бирининг Уйғур автоном райони осори атиқалар музейида сақланаётганлигини хабар қилади. Ушбу қўлёзма 1861 йилда Ёркентда кўчирилган бўлиб, чарм

муковага олинган. Насрлар «Хамса» дostonлари қай тартибда келган бўлса, шу изчиллик асосида ўрин олган. Мулла Сиддиқ ўз насрларининг яратилган йили ҳақида ҳам аниқ қайдлар қолдирган. Уйғур адабиётшунослари илмий ишларида ҳам учраганидек, Абдуқаюм Хўжа насрларнинг ёзилган санаси Мулла Сиддиқ томонидан тарих йўли билан ифода этилганлигини таъкидлайди. Бу сана асарнинг бағишлов соҳиби Хусайнбек номидан ҳарфларнинг абжад ҳисоби билан келиб чиқади. Хусайнбек номидан ҳосил бўладиган ҳарфларнинг сон қиймати йиғиндиси ҳижрийда 1228 йилни ҳосил қилади. Мелодий ҳисобида эса бу сана 1813 йилга тўғри келади. Шу асосда Мулла Сиддиқ насрий баёнларини 1813 йилда яратганлиги маълум бўлади. Асарнинг уйғур автоном райони музейида сақланаётган анча мукаммал нусхаси мавжуд қўлёзмалар ўртасида маътабардир.

Уйғуристонда Мулла Сиддиқ насрининг нашрлари хусусида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1984 йилда «Булоқ» адабий мажмуасида «Садди Искандарий» насрининг Абдуқаюм Хўжа томонидан тайёрланган матни босилиб чиқди. Кейинча эса Муҳаммад Турсун Баҳоваддиннинг саёи-кўшиши билан шу адабий мажмуада «Фарҳод ва Ширин» насри матни кенг китобхонларга ҳавола этилди.

I. «Фарҳод ва Ширин» насри

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг Навоий дostonлари асосидаги насрий баёнлари ўртасида «Фарҳод ва Ширин» алоҳида ўрин тутати.

Ёркандий «Фарҳод ва Ширин» дostonини насрга ўгиришга қай мукаммалликдаги қўлёзмадан фойдаланганлиги бизга маълум эмас. Насрий баёндан аён бўлишича, Мулла Сиддиқ ўзи ишга жалб этаётган қўлёзманинг тўлиқлигига ҳам, саводли кўчирилиши масалаларига ҳам талабчанлик билан ёндашган. Биз мулла Сиддиқ баёнини Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг 1962 йилда ЎзРФА Тил ва адабиёт институтида таниқли матншунос Порсохон Шамсиев томонидан амалга оширилган танқидий матни билан қиёс қилганимизда шундай бир хулосага келдик.

Дастлаб шуни айтиш керакки, Мулла Сиддиқ «Хамса» дostonларининг насрий баёни учун пухта ҳозирлик кўрган. Ўзи Шарқ адабиёти матнлари бўйича билимдон бўлган Мулла Сиддиқнинг форсий ва туркий тилларга оид луғатларни муҳайё қилгани ҳолда иш бошлаган бўлиши шубҳасиздир. Зеро, у бажарган иш мисрама-мисра насрлаштиришга асослангани ҳолда матн мураккаблиги ёки бошқа бирор сабаб туфайли бирор ерда асл матндан чекиниш, ташлаб кетиш, ўзи ўзича тўқиб юбориш ҳоллари учрамайди. Муаллиф ўз иши устида мислсиз матонат ва маҳорат кўрсатиб меҳр сарф қилган ҳамда уни китобхонга тўлиқ ишонч билан ҳавола этган. Мулла Сиддиқ насрининг мукамаллиги ва унда Навоийнинг ғоявий-бадий оламининг тўла-тўқис акс эттирилишини муқоясали планда кузатиш учун «Фарҳод ва Ширин»нинг қирқинчи йилларда Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан Ғафур Ғулом томонидан амалга оширилган ва кейинча профессор А.Ҳайитметов томонидан янги таҳрир ва тузатишлар билан чоп этирилган насрий баён матнига мурожаат этдик. Бу кузатиш икки катта давр оралиғида, бир-биридан узоқ масофа ва манзилларда ижод қилган муаллифларнинг услубий яқинлик ва айна пайтда ўзига хосликларни белгилаш жиҳатидан жуда муҳим маълумотлар бериши шубҳасиздир. Бу иш алоҳида тадқиқот манбаи бўлиши мумкин. Ёркандийнинг насрий баёнида «Фарҳод ва Ширин» дostonининг воқеалари Чин ҳоконлигининг таърифи, фарзандсизликнинг изтироби ҳамда оилада Фарҳоднинг дунёга келиш лавҳалари билан бошланади. Мулла Сиддиқ ўзининг Навоий дostonи асосидаги баёнини Арманияда Фарҳод ва Шириннинг вафотларидан кейин бу ерларга Чиндан Баҳромнинг етиб келиши, Фарҳод мазорини ўзининг доимий қўналғасига айлантириб, шу ерда макон тутиб қолиши воқеалари тасвири билан якунлайди. Шу ўринда мазкур воқеалар тизмасига оид баёнлардан кейин Навоийнинг қуйидаги соқийга мурожаати асл матнга мувофиқ тўлиқ келтирилган.

Навоий фони бўл, истар эсанг ком,

Нечукким бўлдилар Фарҳоду Баҳром.

Кетур сокий, манго жоми фано бер,
 Начукким они сипқорсам яно бер.
 Магар қилғай мени бу жом пайваст,
 Улар янглиғ фано тупроғига паст.

Насрий баёнда шундан кейин «тугади» деб ҳам қайд этилган. Демак, муаллиф шу ерда дostonнинг асоий воқеалари тугалланганлигига каноат ҳосил қилган. Демак, матнда боблар деярли даражада мукаммал, воқеалар мисрама-мисра баёнга тортилади. Фикрий, мантикий боғланишлар ҳам ҳикоянинг ўзидан келиб чиқади. Шу ўринда насрий баёнга хос бир муаммо ўртага тушади. Ёркандий насрий баёни бобма-боб давом эттирар экан, Навоий дostonи бобларига қўйилган сарлавҳаларни баён этиб боришни лозим топмаган. Баёнда ҳар бир боб Мулла Сиддиқ томонидан ёзилган мухтасар муқаддима билан бошланиб, кейин матнга мувофиқ бароати истихлол мазмуни ифодаланиб, унга туташ ҳикоянинг ўзи бошланиб кетади. Мулла Сиддиқнинг ўз иши устида бундай йўл тутганлигининг сабабини аста-секин англай бошлаймиз. Мулла Сиддиқ Навоий назми асосида насрий матн яратишга киришар экан, Навоий дostonидаги насрда битилган сарлавҳаларни такрорлаш йўлини тутмайди. Акс ҳолда, бу насрни насрлаштириш бўлар эди. Зотан, бугунги китобхон учун маълум даражада мураккаб ифодаларга эга бўлиб кўринган дostonдаги сарлавҳалар Мулла Сиддиқ замондоши бўлган туркигўй китобхон учун тушунарли эди.

Мулла Сиддиқ Навоий дostonининг баёнига киришар экан, ҳар бир бобнинг сарлавҳаси ўрнида қуйидагича тушунтириш изох бериб ўтади: «Сирлиқ маънилардин ривоят қилғувчилар ва йўшурун белгилардин бишорат барғувчиларнинг бири, ошу ишқ-муҳаббат ҳам меҳр-шапқат саҳипилирининг муаллипи, маънавий дунёнинг ҳукмрони ҳазрати Амир Мирзо Алишер кўнгулларига шодлик бағишлагучи бу ажойиб ёқимлик, ғоройиб таъсирлик қиссидин мундоқ ривоят қилиду». Шундан сўнг бобда тасвирланган воқеаларнинг баёни бошланади. Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш керакки, Мулла Сиддиқ «Фарҳод ва Ширин» насрининг аввалида қўллаган

«муқаддима»ни бутун асар боблари ўрнида такрорлаб боришни лозим кўради. Китобхон дoston воқеаларининг биринчи бобида қўлланган юқоридаги «муқаддима»ни унинг энг охириги боб сарлавҳаси ўрнида ҳам кўради ва ниҳоят бу Мулла Сиддиқ насрий баёни услубидаги анъанавий бир ҳолга айланади.

Ёркандий насрий баённинг мисрама-мисра, байтма-байт характери ҳақида юқорида айтган эдик. Мисрама-мисра баённинг ҳам жуда қулай, ҳам мураккаб томонлари бор. Қулайлик дастлаб шунда кўзга ташланадики, насрий баённинг ижодкори, яъни муаллифи тайёр материал билан иш кўради. Насрий баён муаллифининг ишини садафдан ёқут чиқариш, XIV аср туркий адабиётининг кўзга кўринган намояндаси Қутб иборалари билан айтганда «болдан ҳалво пишириш» билан тенглаштириш мумкин. Агар муаллиф билим, тажриба ва истеъдод эгаси бўлса мисралар, мисралардаги образлар устида тафаккур отига мингани ҳолда илгарилаб бораверади. Сўзларнинг маъзи чақилган сайин, ҳар бир образни ифодалаш учун халқона иборалар топилган сайин сўз майдонининг сатҳи кенгаяверади. Насрий баён устидаги ишнинг мураккаблиги эса муаллиф асл манба доирасидан четга чиқиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан ҳам Мулла Сиддиқнинг иши Мирза Муҳаммад Сабурий ва Умар Боқий баёнларидан фарқ қилади. Масалан, Сабурий ва Умар Боқий Навоий дostonларининг мазмунини ҳикоя қилиб бериш йўлини тутганликлари учун Навоийдаги мураккаб образларни ўзлари маъқул топган янги ибора ёки образли тушунча билан алмаштиришга ўзларини ҳақли деб билганлар.

Маълумки, «Фарҳод ва Ширин»нинг изчил насрий баёнини беришни мақсад қилиб олган Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг бундай йўл тутиши мумкин эмас эди. У ўз матни устида ишлар экан, ҳар бир сўзнинг асл маъноси, кўчма маънолари устида фикр қилади. Албатта, Мулла Сиддиқ ҳам Навоий дostonидаги сўз ўйинлари, қочиримлар, сўздаги шоир кўзда тутган ҳамма маъно товланишларини беками кўст берабилиши мумкин эмас эди. Насрий баёнда бундай йўл тутиш, яъни сўзнинг Навоий кўзда тутган ҳамма

жилоларини бир текисда баёнга тортилиши мумкин эмас эди. Бунини яхши идрок қилган Мулла Сиддиқ баённинг ҳар бир лавҳасида навоий кўзда тутган бош маънони ойдинлаштиришни мақсад қилиб олади. Зеро, баёнда ҳар бир сўз ўз ўрнида, ҳар бир образ ўз поғонасида бўлиши керак. Масалан, Навоий «сахар Сукроти тоғ авжини тутди» дейиш ўрнига оддийгина қилиб, «куёш чиқди» деб айтиш образни пасайтиради. Унинг китобхонга етиб бориш қуввати ўз таъсирчанлигини йўқотади. Жумла бадийликдан маҳрум бўлиб қолади. Бу қабилдаги юзакилик Мулла Сиддиқ баёнига ётдир. У насрий баёнда Навоий матнига хос бутун таъсирчанлик, бутун нафосатни сақлаб қолишга ҳаракат қилади ва кўп ўринларда бунга муваффақиятли равишда эришади. Мисол учун Шириннинг Армания қамали кунларида Хусравнинг асирга айланган Фарҳодга йўллаган мактубининг муқаддимасига мурожаат қилайлик. «Ишқ-муҳаббат хазинасининг нури ва илҳами, меҳр-шапқат конининг нишони ва мўъжизаси, умидсизлик кўчисининг бенаво қаландари, жаҳонни куйдуруб жонни ўртигувчи, жапо ва меҳнат ўтининг бепарво самандари, висолим давлатидин маҳрум бўлуб, ғам-ғусса тоғларнинг сепили ичида тоғ-тоғ дард ва пирокқа мубтало бўлғучи ошу бечора Фарҳодқа маломат қалъасига посбон бўлган мандик заип ва хаста жондин мингларча салом».

Насрий баёни бошдан охиригача ўқиб, унга кулоқ тутиб, воқеаларни кузатар эканмиз, муаллиф бизни Навоийнинг ижодхонаси ғаройиботлари билан таништира боргандай бўлади. Бизни Фарҳоднинг туғилиши, камолоти шодиёналари билан, сирлар олами бўлган Юнонга сафарию Арманиядаги висол ва фирок, меҳнат ва машаққат, севги майдонидаги вафо ва жаҳолат ўрталаридаги курашлар билан бирма-бир таништиради. Қаҳрамонлар ҳаётидаги ҳар бир лаҳзанинг мазмунини асл манбага мувофиқ маҳорат билан очади. Насрий баён шу даражада тузилганки, гарчи воқеалар бобларга бўлингани ҳолда бароати истихлол билан бошланиб хотимада соқийга мурожаатдан иборат ўзига хос қурилма асосида давом этса-да, Мулла Сиддиқ

баёнида ҳикоя бутунлиги, ҳикоянинг изчиллиги китобхонни ўзига ром қилиб олади. Бу насрий баённинг энг муҳим фазилатларидандир.

Эпик шеърятдаги ўзига хос маъно ва шакл уйғунлигининг китобхон ҳиссиётига алоҳида таъсирчанлиги бўлганидек, насрнинг ҳам воқеа ва ходисаларни тасвирлашдаги, айти ҳолда уларнинг марказида турган инсон ҳам сурат, ҳам сийратини жонлантиришдаги имкониятлари каттадир. МуллаСиддиқ Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий талқинини тузар экан, китобхон кўзи ўнгида маҳоратли бир қиссахон намоён бўлганидек бўлади. Навоийдек буюк даҳо назмиятини насрда тўлиғича ифодалаб бериш ва ўша насрнинг китобхонбоп бўлиши учун Шарқ қиссачилиги анъаналарини ишга солиш, баённинг таъсирчанлигини ошириш йўлида изланиш Мулла Сиддиқдан катта ижодий меҳнат талаб қилганлиги шубҳасиздир. Мулла Сиддиқ Навоий сўзларининг луғатга мувофиқ оддийроқ шаклларининг танлоовчиси эмас, балки ҳар бир сўз устида катта масъулият билан мушоҳада қилиб, ҳикояни қисса услубида тасвирловчисидир. Биз насрий баённинг қайси бир саҳифасини варақламайлик, бунга тўлиқ ишонч ҳосил қиламиз. Баён муаллифининг фикрлари тиниқ, услуб равон, тил ширали ва халқонадир.

Бир-икки лавҳаларга диққат қилайлик: Хусрав Шириннинг гўзаллик хабарини элдан эшитиб ошиқлик шиори билан Армания устига келади ва Меҳинбонунинг ҳузурига совчиларини киритади. Кутилмагандаги бу хабар Меҳинбонуни чуқур ўйлантириб қўяди. Навоий Меҳинбонунинг шу лаҳзалардаги ҳолатини тасвирлар экан, бир томондан Армания тақдири учун жавобгар бўлган ҳокимият бошлиғи, иккинчи томондан, ўзи тарбиялаб вояга етказган Шириннинг қисматини ўйлаб танг аҳволга тушган шахснинг ниҳоятда мулоҳаза билан иш юритишини, руҳий ҳолатнинг сокин, бироқ дардли лаҳзаларини моҳирлик билан ифодалаб берган. Мулла Сиддиқ киши руҳий дунёсининг шундай дамлардаги манзарасини Навоий йўлича, бироқ қисса услубида қуйидагича ифодалаб беради. «Меҳинбону тапақкур қилғон сири ҳайронлиқ олимига тушуп қолди. Агар Хусравнинг дувлат асосини

ғанымат билиб, бу ишко розилик билдирай деса, жапокаш Парход ёдиға келиб, кўнгли паришон бўлотти. Мубодо алчининг сўзини рат қилой деса, узро этишлико мувопиқ сўз тополмойти. У Хусрав биздин кам эмас, агар ўзум рози бўлуп алчининг сўзини қубул қилсам, у шўх кулгунчак рози бўлорму-бўлмасму? Мубодо у ойдин зўрлаш йўли билан розилик олинса, унинг охири қондоқ бўлор? Бу ишқа кўнмай тўхтатиб қўйсоқ, у ҳолда гўёки ғазалкор шердин кийикка озор яткай. Юз минг шиша бўлгондинму сандалнинг олдида синмой қолмайду. Шунго алчига кўплиган яхши сўзлар билан узро эткинимиз тузук, дегонга ўхшаш хиёлларнинг уруқини кўнгулининг зиминига чочти. Охири ул ойнинг роёиго боқмоқчи бўлди.»

Асл манбанинг яъни ҳикоянинг моҳияти англанар экан, баёнчи тасвирларида мантиқ кучаяди. Ўзбек адабиётининг атоқли намояндаси Мавлоно Лутфий ғазалларидан бирида ошиқлик ҳолатини ҳис этиш хусусида сўз очиб, «хораға кирмак керак лаъли Бадахшон олмаға» деб ёзган эди. Демак, Бадахшон лаълини олиш учун тошни ёриб унинг ичига кириш керак. Насрий баён муаллифидан ҳам худди шундай меҳнат талаб қилинади. У асл манбани бобма-боб, саҳифама-саҳифа баён қилиб бериш учун лаъл излаган одам тошни ёриб унинг ичига киришдек машаққатли ишни адо этиши керак бўлганидек, носир асл манбанинг моҳиятини чуқур идрок этиши, ҳикоянинг мағзига кириши, қаҳрамонлар билан яшаши, халқ тилидан ўринли ва унумли фойдалана билиши керак бўлади. Ёркандий бундай сермашаққат ишга қўл урар экан, ижобий натижага кўз тутган. Бу ишга бутун дониши ва ижодкорлик маҳоратини сарф этган. Шунинг натижасида у қадам-бақадам Навоий матни изидан бориб, воқеалар ичига сингиб кетади.

Арманияда Хусрав босқини давом этар экан, худбин шоҳнинг шафқатсизлиги, мунофиқлиги орқасида бутун Арман заминнинг, шунингдек, бу муқаддас юрт фидоийлари бўлган Меҳинбону, Ширин ва Фарҳоднинг ҳаёти оғирлашиб борар эди. Жаҳолат Фарҳоддек ишқ қалъаси, ирода устиворлиги биносини ҳам кемира бошлаган эди. Навоий «Фарҳод ва Ширин»да ўз севимли қаҳрамонининг шу кунлардаги оғир ҳолатини

«Фарҳод умри шомининг қаролиги» сифати билан атайди. Достондаги шу саҳифалар баёнида Мулла Сиддиқ алоҳида бир санъаткорлик кўрсатган деб айтиш мумкин. «Фарҳоднинг беши мушаққат тошларидин жароҳатланиши, балки у тошлорғиму унинг бошлоридин шикоста етип туротти. Ғам-ғусса тоғлиридин унинг оёғлири қонап, балки унинг оёғлиридинму у тоғлар қонап кетатти. Ҳижрон чанғалида унинг қўллири синип, ҳатто боштин-ойиғиғича захмдор бўлотти. Бу озоплар унинг заип тениғо емак-ичмак учун йўл бермиғого, унинг терисидин сўнғаклари оён бўлўп қолғонди. Унинг жисми ичида шамдек ёниб турғон маъюс жени, тера ва сўнғаклири қўшулуп гўёки шуъла чечип турғон понуска ўхшаш кўринатти. Жопокор палак унинг жисмиға тош ва ўқлорни ёғдурғанида, унинг жисми понуси тушук-тушук, балки чул-чул бўлотти».

Мулла Сиддиқ ўз насрий баёнига туркий халқлар қиссалари баён услубига хос бир мунча элементларни киритганлиги кўзга ташланади. Жумладан, у юқорида насрий баёндан келтирилган лавҳалар мисолида кўриб ўтганимиздек, ўз матнида асл манбага хос бадий латофатни сақлаб қолишга, ҳикояда қиссалар учун характерли ҳамма имкониятлардан унумли фойдаланишга азм қилганлигини кўздан кечирдик. Муаллиф қиссалар баён услубига хос элементлардан ҳам истифода этиш билан китобхоннинг диққатини ҳикоя этилаётган воқеалар йўналишида тутиб туришга, уни асар қаҳрамонлари тақдирида рўй беражак галдаги воқеалар оламига тайёрлаб боришга эришади. Шу жиҳатдан Мулла Сиддиқнинг ҳикоя давомида китобхон диққатини тортиб, ўрни-ўрни билан «Алқисса» иборасининг қўллаши характерлидир.

Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг тилида бирор ерда воқеаларни бир-бирига боғлаб боровчи «Алқисса» иборасининг истифода этилганлигини учратмаймиз. Насрий баёнда эса юқорида кўриб ўтилганидек, воқеалар баёни давомида бу ибора тез-тез кўзга ташланиб туради.

«Фарҳод ва Ширин» достонида Хусравнинг Армания устига ёпирилиб келиши сабаблари тасвирлари давомида шоҳнинг бундан илғари ҳам

уйланганлиги, ўғил ҳам кўрганлиги, лекин бу никоҳдан кўнгли тўлмай «дона сочқоли ёхши ёр» қидириб юрганлиги қайд этилади.

Агарчи аҳди завж айлаб муқаррар,
 Бўлуб эрди анга гавҳар муяссар.
 Валекин эрмас лойиқи тож,
 Ки бўлғайлар анга тож аҳли муҳтож.
 Никоҳ ичра тилар эрди тақаррур,
 Ки топқай тожга шойииста бир дур.
 Хирад деҳқони мундоғ нуктае дер,
 «Ки дона сочқоли яхши керак ёр»

навоий Хусравнинг оилавий ҳолатини шу тарзда китобхонга англагандан кейин унинг кейинги режалари ҳақида яна ёзади:

Бу маъни кўнглида чун топти ором,
 Бўлуб бу комнинг кейинча ноком.
 Мамолик ичра мунқилар узотиб,
 Анингдек бир самин гавҳар сўротиб.

Мулла Сиддиқ юқорида кўриб ўтганимиздек, Навоий матнига мувофиқ Хусравнинг олдинги никоҳи ва ундан топган фарзандидан кўнгли тўлмай келаётганлигининг баёнларидан кейин «аҳвол шундай экан, Хусрав янгидан уйланиш режасини туза бошлади», деган фикрга ўтишда «Алқисса» иборасини ўз баёнига ҳикояни бошловчи бир элемент сифатида қўшади: «Алқисса, Хусравнинг кўнглига бу мазмунлар чуқур урилишип олғон бўлсиму, мақсад хазинасидин баҳра оломиди. Охири бир қиммат боҳолик гуҳарни излап тапиб, хуплук ипиго тизиш учун отропитики юртлорғо кишиларни эватти».

Китобхон кейинча ҳам баённинг турлича саҳифаларида «Алқисса» иборасининг қўлланилишига дуч келади. Масалан, Хусравнинг вазири Бузрук Уммид образи хусусида сўз борганда Навоий тасвирларига қистирма сифатида «Алқисса» бошланмасига кўзимиз тушади: «Алқисса Хусравнинг Бузрук Уммид отлиқ бир вазири бор эди.» Кейинги воқеалар давомида яна:

«Алқисса Хусравни ғазап лашкири мағлуп қилди». «Алқисса ман даврларнинг ҳадди-ҳисопсиз вороқлирини эхтуруп мундоқ бир ривоятни топтим.»

Мулла Сиддиқ ўз насрий баёнида қиссахон сифатида бундай йўл тутиб хато қилмаган. Қиссахоннинг ўз тингловчиси билан жонли мулоқотини таъминлаб борувчи бундай чекиниш қиссалар учун анъанавий бир ҳол бўлиб, баённинг зарурий бир мафҳумига айланиб қолган эди.

Мулла Сиддиқ Ёркандий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» шеърий ҳикоятини насрга ўғирар экан, айрим мифологик номлар, жўғрофий, астрономик атамаларни баён давомида қандай тушунтириб бериш устида кўп ўйланган, изланган бўлиши табиийдир. Зотан, «Фарҳод ва Ширин» достонида Шарқ адабиётининг катта билимдони, «Хамса»га муваффақиятли равишда жавоб қайтариб устозлар олқишига сазовор бўлган катта истеъдод эгасининг қалами ўзини кўрсатиб туради. Б.Бафоевнинг тадқиқотларидан англашилишича, «Навоий ижодида қайдланган сўзларнинг 35,7 процентини умумтуркий, 64, 59 процентини ўзлаштирилган сўзлар ташкил қилади.» улуғ мутафаккир асарларида қадимги ёзма манбаларда қўлланган кўплаб сўзлар ҳам мавжуддир.

Булардан ташқари шоир асарларида турли фан соҳалари касб-ҳунар ва маиший ҳаёт характеридаги изоҳталаб луғатталаб қанчалар сўзларни ҳам учратамиз. Насрий баёнга азм қилган кишининг қанча катта ҳажмдаги сўз ва атамалар тизмаси билан тўқнашиши, уларни шарҳлаш, баён қилиш йўлидаги машаққатини тасаввур қилиб кўрайлик.

Мулла сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насри матнини чопга тайёрлаган Муҳаммад Турсун Баҳоваддин йўл-йўлакай айрим атамаларни изоҳлаб боради. Биз бу изоҳларнинг муаллиф қаламига эмас, балки ношир таҳририга оид деб китобхонга тушунтириб боришимиз керак. Матнда изоҳларга ҳам муаян ўрин бериш табиий бир ҳол бўлиб, насрий баён талабларига жавоб беради. Янада аниқроқ қилиб айтганда, баён талабларидан келиб чиқади. Фикримизни асослаш учун қуйидаги мисолга диққат қилайлик. Фарҳод

Салосил кўрғонида экан, оромини йўқотган киши ҳолига тушади. Бутун борлиқдан Шириннинг нишонини сўрайди. Шунда у кажрав фалакка, тоғ-тошларга, кўкдаги юлдузларга мурожаат қилиб ногаҳон кўзи Тир юлдузига тушиб қолади:

Солур эрди назар кўкларга бир-бир,

Ки ногоҳ кўзларига ўчради Тир.

Мулла Сиддиқ шу мисралар баёнида «Фарҳод иккинчи осмонга кўз тикди. Унинг кўзига бир ўқ кўринди», деб ёзади. Ношир эса шу ернинг ўзида ўқ сўзидан кейин унга қавс ичида «бир юлдузнинг номи» деб изоҳ беради. Муаллиф Тийр юлдузини Уторуд дуб ҳам ўгириши мумкин эди. Лекин у ўз китобхонига уни бир Ўқ кўринди деб изоҳлай қолади. Айтайлик, шу ерда Тийр юлдузи маъносини ўқ сўзи билан ифодалаганча баёнда давом этавериши мумкинмиди? Йўқ, албатта. У ҳолда китобхон матндан «Фарҳод кўкка қараган экан, кўзига ўқ кўринибди» деб тушуниши мумкин эди. Демак, ўқ сўзи ўз ўрнида изоҳлангандагина китобхон чалғимайди. Ношир шундай қилади ва тўғри қилади. Яна шуни ҳам айтиш керакки, наср муаллифи ўз баёни давомида «Фарҳод ўқ деб номланувчи бир юлдузни кўрди» дейиши ҳам мумкин эмас эди. Агар у шундай йўл тутса, мисрама-мисра, сўзма-сўз баён чегарасидан чиқиб кетган бўлар эди. Демак, баён давомида ношир томонидан берилган изоҳ тўғридир. Матнни кузатиш давомида яна шундай изоҳларга дуч келамиз. Шулардан бири «чанг» сўзига берилган изоҳдир.

Фарҳод юлдузларга мурожаат этишда давом қилар экан, кўзи Зухро юлдузига тушади. Қадимги тушунчада Зухра юлдузи чангчи қиз сиймосини акс эттиради:

Кўрунғоч Зухра ун тортиб дамо-дам,

Қадин афғондин айлаб чангдек ҳам.

Мулла Сиддиқ мазкур мисраларни насрга ўгирар экан, «Фарҳод учинчи осмонга назар ташлаб Зухра юлдузини кўрди», деб ёзади. Шу ерда Зухра юлдузига баён давомида изоҳ бериб ўтилади ва «Зухра юлдузи бўлса палакнинг созандиси эди», деб талқин этилади. Шоир Фарҳоднинг кўзи

Зухра юлдузига тушди дер экан, айти пайтда, унинг сифатлари таърифига кўчиб, уни «овозинг жонбахшу, нағманг кайф бергувчидир», деб айтади. Ношир «Зухра юлдузи палакнинг созандаси дер экан, шундан келиб чиққан эди. Навоий Фарход Зухра юлдузини кўриши билан оҳ чекиб қаддини чандек букти», дер экан, Фарходнинг букилган қаддини чанг, яъни музика асбобига ташбиҳ этиш билан ифодалайди. Насрий баёнда чанг сўзига изох бермаслик мумкин эмас эди. Масалан, бугунги китобхон чанг-музика асбобини бир хил тасаввур этади. Авоий даврида чанг қандай кўринишда бўлган? Ношир чангни ўз ўрнида изохлаш йўлини тутиб ғоят тўғри иш қилган. Насрий матнда Навоий достонидаги «Қадин афғондин айлаб чангдек ҳам» мисраси «Нола-пиғондин унинг қадди чонгдак игилганди» тарзида ўгирилар экан, чанг сўзига келгач қавс ичида «чанг боши тарпи ағри бир хил чолғу асбоби» деб изох берилади.

Насрий баёнда Миррих юлдузининг номи қавс ичида изох тарзида келтирилган бўлиб «фалак қаҳрамони» деб аталади. Навоий эса уни «қўрғон қаҳрамони» сифати билан атаган. Навоий достонда фалакни қўрғонга ўхшатар экан, Миррихни шу қўрғон қаҳрамони дейди. Ношир эса қўрғоннинг кўчма маъноси фалак эканлигини китобхонга осонроқ тушунтириш йўлидан боради. Қўрғон қаҳрамони бўлган Миррих уруш, қон тўкиш юлдузи деб тасаввур этиб келингани маълум. Шунга кўра изохда «фалак қаҳрамони» бирикмасини қавс ичида Миррих сайёраси кўзда тутилади, деб характерланиши ўринлидир. Шу ерда бизни изохлар хусусида ўйлантриб келаётган бир масалага аниқлик киритилиши зарурга ўхшайди деб биламиз. Зеро, наср ичидаги айрим изохларда ҳаддан ташқари замонавийлаштириш ҳоллари учрайди. Бироқ ҳамма гап китобхонга Навоий матнини баён, баён ичида изохлар билан мукамал ҳолда етказиб берилишида, тингловчига қулайлик туғдирилишидадир.

«Фарход ва Ширин» насридаги кўзга ташланиб турувчи яна бир саҳифа унда Навоий қаҳрамонлари тақдирида ислом дини ва тасаввуфнинг ўрни масаласидир. Биз бу ўринда мазкур мавзунини махсус муҳокама этмоқчи

эмасмиз. Зотан Мулла Сиддиқ Навоий матни асосида иш тутар экан, улуг устознинг дин ва тасаввуфга муносабатини ёрқин акс эттирувчи лавҳаларни ҳам худди асл манбада бўлганидек баён этиб беради. Бу ерда гап Навоийнинг шу масалага оид талқинлари оммабоп тарзда тўлиқ акс этганми, шу хусусда бориши керак.

«Фарҳод ва Ширин» достонида асар бош қаҳрамонларининг фожиаси, вафотларидан кейин қирқ аёнинг бир вақтда туш кўриши эпизоди мавжуд. Тушга кўра улар жаннатнишин эдилар. Бунинг мажоз орқали ҳақиқий ишқ йўлини тутган Фарҳод ва Шириннинг шоҳликдан, ҳою-ҳавасдан кечиб топган мақомлари туфайли рўй бергани ҳикоя қилинади. Туш оина бўлиб қаҳрамонларнинг тақдирларини акс эттириб беради.

Навоий шу муносабат билан ёзади:

Эшиттиким, ҳамул ақшом гуруҳе,

Риёзат бирла қўзғолғон шукуҳа.

Ададда қирқ ул хайли кироми,

Бу янглиғ туш кўрубтурлар тамоми.

Мулла Сиддиқ Навоий асарида Фарҳод, Ширин ва уларнинг қавм-қариндошларининг қирқ аён томонидан туш кўриш воқеасини эслар экан, у ерда достондаги юқорида мисол сифатида келтирилган парчадаги «риёзат бирла қозғолғон шукуҳе» мисрасини «тақводорлик билан шуҳрат тутган кишилар» тарзида беради. «Шу кечаси тақводорлардан қирқ киши мундоғ чуш кўрди». «Ҳолиги тоқводорлар бу чушни кўруп уйғонди». Мулла Сиддиқ Фарҳоднинг мажозий ишқ босқичини ўтиб, ҳақиқат билан уйғунлашиб боровини Навоий иборалари асосида анча оммабоп образлар воситасида «У тангрининг зотида шундоқ йўқолдики, у йўқлик кўкининг порлоқ юлдузига айланди.» «Фарҳоднинг пок жони ваҳдатта тангри даргоҳига улошти» иборалари билан ифодалаб берган.

Баҳром билан Шопур Фарҳоднинг қабри устида макон тутиб қолар эканлар, улар ҳам тангри висолига муқорин бўла бошлайдилар. Носир бу воқеаларга якун ясар экан, шундай тасвир яратади. «Қачонки улар йўқлик

туприғи билан ўзини танг қилди- борлиқнинг пайзини услуксиз суришга бошлиди. У шоҳлиқни ташлап, камтарлиқни қабул қилди, ёхшилоп кориғонда шунинг ўзи шоҳлиқ эди.»

Эй Навоий, агар сен Фарҳод билан Баҳромнинг йўлидан монғмоқчи бўлсанг йўқлиқни изла.

Эй соқий, сан монго йўқлуқ қадаҳини сўнгин. Уни қанча тез ичиб тугатсам, яна баргин, токи бу қадаҳлар мани туприқ билан тенглаштиради.

Матн хотимасида шундан кейин достондан юқоридаги баёнга асос бўлган мисраларнинг ўзи ҳам келтирилади.

Насрда юқоридаги соқийномадан олдин келувчи жумлада Баҳром «шоҳлиқни ташлап, камтарлиқни қабул қилди» жумласи бор. Шу баёндаги «шоҳлиқни ташлап, камтарлиқ сўзи асл матндаги маънони тўлиқ ифода этмайди.»

Навоий достонида ўқиймиз:

Қўюб шаҳлиқ, чу қилди хоки роҳлиқ,

Чу яхши боқти худ ул эрди шоҳлиқ.

Демак, Навоий матнига мувофиқ фикр юритадиган бўлсак, у ҳолда «шоҳлиқни ташлаб оёқ остидаги тупроқ бўлди» деган мазмун келиб чиқади. Бинобарин, Мулла Сиддиқ матнидаги «камтарлиқ» асл нусхадаги оёқ остида тупроқ бўлиш мафҳумини ифодаламайди.

Бизга илгаридан маълум бўлган баёнларда насрнинг вақти-вақти билан шеър билан алмашилиб бориши характерли бир ҳолга айланиб қолганлиги кўзга ташланади. Масалан, Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» насрий асарларида Навоий достонидан катта, кичик шеърый парчалар ҳам учрайди. Мазкур насрлардан ўрин олган шеърлар ўртасида халқ термалари, шунингдек, Умар Боқийнинг қаламига мансуб бўлган шеърларни ҳам учратиш мумкин.

Наср ўртасида асл манбага оид шеърлардан ҳам истифода этиш Мулла Сиддиқ «Фарҳод ва Ширин»и учун ҳам характерлидир. Умар Боқий фарқли равишда Мулла Сиддиқ насри ўртасида учрайдиган шеърый парчалар (улар

баъзан катта-катта бўлақлардан ҳам иборатдир.) фақат Навоий достонининг ўзидан олингандир. Муаллиф баён ўртасида Навоий шеърларига мурожаат этишда қандай принципни кўзда тутди? Масалан, Мулла Сиддиқ Навоий достони боблари хотимасида келадиган соқийнома (соқийга мурожаат)ларни ўз ҳолича истисносиз равишда баёнга кўчиришга қарор қилади. Бундан ташқари, Мулла Сиддиқ Навоий достонини насрлаштиришда давом этар экан, воқеаларнинг серҳаяжон нуқталари, қаҳрамонлар ҳаётининг кескин бурилишлар ўринларида ҳам асл манбадан парчалар келтиради.

Масалан, Хусравнинг Ширинни сўратиб Арманияга келиши воқеалари, Хусрав совчиларининг Меҳинбону ҳузурига келиб-кетишлари можаролари тасвирларидан иборат бобни олиб кўрайлик.

Ушбу боб насрнинг бошқа боблари каби асл манбага мувофиқ бароати истихлол билан бошланади. Шу ҳол характери, Мулла Сиддиқ баённинг ҳар бир боби хотимасидаги соқийномаларни асл манба бўйича қолдиргани ҳолда бирор ерда бароати истихлолнинг бобнинг насрий баёни изоҳи учун кўп материал бермаслигини англагани ҳолда иш тутди. Соқийнома эса, шоирга у ёки бу бобда ҳикоя қилинган воқеа ҳақида ўз лирик кечинмасини ифода этишга восита бўлади. Насрда қаҳрамонлар тақдиридаги воқеалар тизмаси билан танишиб келаётган китобхон ёки эшитувчи шу ўринга келиб бир нафас бўлса-да тин олади. Янги бобдаги ҳикоя тинглашга ҳозирланади. Шунга кўра баён муаллифи соқийномани Навоий матни бўйича айнан келтиради. Жумладан, Хусравнинг Арманияга келиши боби хотимасида қуйидаги соқийнома билан танишамиз:

Кетур соқий, қадаҳ огоҳлиқдин,
Ки андин журъа хушроқ шоҳлиқдин.
Ичиб май, салтанат илмай кўзумга,
Қилай зулм, элга қилғунча, ўзумга.

Маълумки, юқоридаги боб ҳикояси давомида шоҳлиқ ва ишқ бир-бири билан тўқнашди. Фарҳоддек юксак даражадаги муҳаббат эгасининг йўлидан чиқиб қолган шоҳ қаҳрамонлар тақдири тасвирларидан иборат бўлган

воқеалар йўналишини бошқа томонга буриб юборади. Соқийноманинг тасаввуфий мазмунига диққат қиладиган бўлсак, ишқ йўлида шоҳлигини ҳам йиғиштириб қўйган Фарҳод ҳою ҳавас эгаси Хусрав билан тўқнашмоқда. Соқийномада Навоийнинг шу воқеалар муносабати билан афсуси ҳам, ички изтироби ҳам мавжуддир. Мулла Сиддиқ насрида Навоий соқийномасининг келтирилиши шу фалсафий хулосани юзага чиқаришга хизмат қилади. Юқорида таҳлилга тортилган бобнинг баёни давомида Навоий достонидан олинган яна бир шеърӣй парчага дуч келамиз. Маълумки, Хусрав Ширинга уйланиш режасини эълон қилиш билан Меҳинбону, Ширин ва Фарҳодни чигал жумбоқлар гирдобига тортди. Шу ўринда Шириннинг Меҳинбонуга қарата айтган пурмағз, аммо дардчил сўзлари мавжуд. Бу хусусда қисман юқорида ҳам қайд этиб ўтилди. Мулла Сиддиқ ҳикояга жонлилиқ бахш этиш учун Шириннинг шу лаҳзадаги сўзларидан қуйидаги парчани келтиради.

Ки эй наълайнинг ўрни қиблагоҳим,
Ҳарими нузҳатинг ғамдин паноҳим.

Нача яткай санго мандин малолат,
Нача қалғай манго ондин хижолат.

Ширин бу таҳликали дамларда бир нафас бўлса ҳам Фарҳодни унутмайди. У икки ўртадаги ҳижрон етмаганидек, Хусравдек офат қаердан пайдо бўлди, деб фарёд чекади. Шу ўринда баён муаллифи яна достоннинг ўзига мурожаат қилади:

Қолибман ҳам йироқ ул нотавондин,
Нечукким мандин ул, ул доғи мандин.

Мулла Сиддиқ Ёркандий ўз насри давомида Фарҳод билан Хусрав ўртасида бўлиб ўтган машҳур айтишувни тўлиғича келтиради. Фарҳоднинг Салосил қўрғонига ташланиши воқеалари кунида Ширинга ундан хабар олиб келган Шопурга Шириннинг хитобномаси ҳам каттагина шеърӣй парчани ташкил қилади. Шириннинг Фарҳодга ёзган биринчи мактубидан олинган катта парча ўттиз икки мисрадан иборатдир. Мулла Сиддиқ мактублардан

мисралар танлашда бир хил қоидага амал қилган бўлса керак. Чунки Фарҳоднинг Ширин мактубига жавобномасидан ҳам ўттиз икки мисра сайлаб олинган. Маълумки, Арманиядаги Фарҳод фожиасидан хабар топган Баҳромнинг бу ерга етиб келиши, Фарҳод дафн этилган макбарага кириб фиғон билан айтиб-айтиб йиғлаши дostonнинг энг серҳаяжон лавҳалари ҳисобланади. Шунга кўра ҳам наср муаллифи ўша мисраларни тўлиғича келтира қолган.

Насрий баённинг дoston хотимасидаги Навоийнинг ўзига-ўзи мурожаат этиб айтган гаплари билан якунланиши ҳам характерлидир.

Демак, ўзи ижодкор бўлган Мулла Сиддиқ Ёркандий киши рухий ҳолатини акс эттиришда шеърятнинг ўрнига катта баҳо беради. Бинобарин, «Фарҳод ва Ширин» насрида баён қилинган воқеаларнинг тўлқинланиш нуқталарида сўз навбатини Навоийнинг ўзига беради.

Фикримизни шундай бир мисол билан қувватлашимиз мумкин. Хусрав Шириннинг ватанига муҳаббат соҳиби, ҳусну жамол ошиғи, ўзига муносиб вориснинг бўлажак онасини қидириб келади. Лекин у Меҳинбону билан муносабатда, айниқса, Фарҳод билан бир неча мартаба рўй берган юзма-юз мулоқотда ўзининг тубан рухий дунёсини ошкор қилиб қўяди. Фарҳод сўз қиличи кучи билан унинг юзидаги ясама «ошиқлик» ниқобини чилпарчин қилади. Хусрав Армания устига бостириб келиб, шаҳар қўрғонини ўраб олиб, ҳаммани, биринчи навбатда, Ширин ва Меҳинбонунинг адабини бериб қўйиш нияти билан жар сола бошлаганда, Фарҳоднинг қаттиқ зарбасига учрайди. Фарҳод унга қарата, - агар Ширинни севадиган бўлсанг, севгилинингнинг юрти устига бостириб кириб талон-тарож ва хунрезликка йўл тутасанми, таъмизингга, ниятингга, адолатингга «баллие» деб истехзо қилади. Мулла Сиддиқ ўз насрида асл манбадаги шу фикрларнинг ниҳоятда жозибали бир манзарасини чизиб берган. Лекин муаллиф китобхонга кучли таъсир кўрсатиш учун шу ернинг ўзида дostonдаги ўта қамчиловчи мисраларни ҳам келтиришни зарур деб билади.

Одолат ушбу бўлғой лавлашalloҳ,

Шижоат мунча бўлғой боракаллоҳ.

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони асосидаги насрий матни таркибидан ўрин олган шеърий парчалар хусусида сўз борар экан, баёнда муаллиф қўллаган яна бир хил усул китобхон диққатини тортмай қўймайди. Гап шундаки, насрий матн муаллифи бутун ҳикоя давомида Навоий достонидан истифода этилган шеърий парчалар билан уларнинг айнан баёнини ҳам бериб боради. Бу нарса истисносиз ҳолда изчил давом этади. Бу ҳолни шундай изоҳлаш мумкин. Мулла Сиддиқ Навоий достонининг насрий матнини яратишга қўл урган экан, юқорида айтиб ўтилган сабабларга кўра, ора-сира шеърий парчалар ҳам қўллайди. Бироқ, муаллиф Навоий достонидан олинган шу шеърий парчаларнинг баёнини бермай ўтиб кетишни насрий матннинг нуқсони деб ҳисоблайди. Аксинча йўл тутилганда эса, насрий баён билан қадамба-қадам танишиб бораётган китобхон шеърий парчаларни тушунишда қийинчиликка учраши мумкин эди.

Китобхон Мулла Сиддиқ матни билан таниша борар экан, муаллифнинг ижодхонаси сирларидан яқиндан хабардор бўлади. Бу ҳолни муаллифнинг насрий матнида Навоий достонида шеърлар ҳам берилиши ва бу парчалар ўзининг баёни билан ёнма-ён ўрин олганлиги билан изоҳлаш мумкин. Юқорида Мулла Сиддиқ Ёркандий ижодхонасига дахл қилганимизнинг боиси шуки, муаллифнинг насрий матнида ҳам баённинг, ҳам шу баёнга асос қилиб олинган шеърий парчаларнинг ўрин олиши китобхон учун уларни қиёсий ўрганиш имконини ҳам беради. Китобхон шу восита билан Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг маҳоратига баҳо бериш имкониятига ҳам эга бўлади.

Бир-икки мисолларга диққат қилайлик. Мулла Сиддиқ Навоий достонини насрлаштиришда давом этар экан, шеърий парча қўллаш зарур бўлган ўринда ўзидан шунга ишора қилувчи сўзлар қўшади ва ҳар гал «Назма» сўзидан кейин шеърга кўчади.

Ширин Шопурга қороп бу бойтларни ўқиди. Назма:

Ки эй Шопур, қондин бўйла яттинг,

Калипсан фард, ҳамроҳингни наттинг?

Ҳамулким, меҳр кўсин урмиш эрдим,

Борур чоғдо санго топшургон эрдим.

Рафиқу ёрлик мундоқ бўлурму?

Амонатдорлик мундоқ бўлурму?

Монго ўз ғойибимдин бир нишон ат,

Десангким, ҳажридин ўлмай, равон ат.

Гар атсанг макис, ногаҳ чикса жоним,

Ёкин билким, эрур бўйнунгга қоним.

Шу мисралардан кейин юқоридаги воқеаларнинг давоми сифатида яна насрий матн келаверади. Лекин бу гал баён далил учун олинган шеърий парча асосида давом қилади.

-ҳой Шопур, деди Ширин зор-зор йиғлиғон ҳолдо, - сан қаёқлардин бундоқ капқолдинг. Ўзунг ёлғуз капсан, ҳамройингга қондоқ қилдинг? Ман меҳру муҳаббат ноғирисини чолғон ошу куни қойтор чоғда уни сонга топшургондим. Дўстлук, қариндошлиқ деган мушукдоқ бўломду? Агар унинг ҳижронидин мани ўлмай ёшисун десанг, ўзумнинг йўқотган у одамимдин бир учур баргин. Агар сан янило мушундоқ жим туриверип, мубодо жоним чиқип кетидиғонг бўлсо, бунинг қон даъвоси санинг бўйнунгго чушидиғонлиғини ўйло.

Юқоридаги баёнда дастлабки сатрлардан бошлабоқ услубга оид бир нуқта яққол кўзга ташланади. Бу ҳам бўлса халқ китоблари ва халқ афсоналари учун хос бўлган ҳолатлардир. Агар Навоий достонидан келтирилган парчанинг биринчи мисраси билан Мулла Сиддиқ баёнини қиёс қиладиган бўлсак, бу ҳол кўзга яққол ташлана қолади. Юқоридаги парчадан кўринадики, у ерда Шириннинг Шопурга тўғридан-тўғри мурожаати акс этган. Мулла Сиддиқ Шириннинг Шопурга мурожаатини ифодалашда унинг Шопур билан кўришмасдан илгариги фиғонли ҳолатини ҳисобга олади ва юқоридаги мисра баёнига «зор-зор йиғлаш» мафҳумини кўшади. Бу баёнга хонлилик бағишлаган. Китобхон у орқали кўзи ўнгида Фарҳоднинг тақдири

учун куйиниб, нола чекиб, кўз ёши қилиб ўтирган Ширин тимсолини гавдалантиради.

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг насри билан танишар эканмиз, фақат «Фарҳод ва Ширин» баёнининг фазилатлари ва бу бобда муаллифнинг маҳорати билангина танишиб қолмаймиз. Айтиш керакки, Мулла Сиддиқ Ёркандий «Хамса» дostonлари насрини амалга ошириш билан шеърий асарларнинг насрдаги баёнини яратишнинг назарий асосларининг ишланишига ҳам муносиб ҳисса қўшди, унинг айрим масалаларига асосли йўналиш яратиб берди. Бу ҳар қандай шеърий асарни насрга ўгирганда унинг ғоя ва образларини мукаммал сақлаб қолиш, бироқ матнга турғун ҳолда ёндашмаслик, баёнда асл манбада қўлланган тасвир воситаларининг етакчи маъносини илғаб олиб, имкон борича уларнинг замирида ётган қўшимча маъноларини ҳам очиб бериш ва ҳоказолардан иборат. Аслини олганда, насрий баён олдига қўйиладиган талаблар ҳам шулардан иборат. Яна шу нарсани аниқки, муаллиф асл манбада тасвирланаётган лавҳалар, образларни имкон доирасида тўлдириб бориши ҳам баёни мукаммаллаштиради. Баҳром Фарҳоднинг вафотини эшитар экан, Арманияга етиб келиб тўғри ўз кўкалдошининг мақбараси томон йўл олади. Шу ўринда Баҳромнинг серҳаяжон айтиб йиғлаш лавҳаси бор. Баҳром Фарҳоднинг баҳодирлиги, диловарлигини эслаб, зорланиб йиғлайди. Шундай паҳлавон бир кишининг маккор ёв қўлида ҳалок бўлишидан афсусланади.

Асл манбадаги қуйидаги байтларга диққат қилайлик:

Қани ул аждаҳога сурмак охир,

Қани ул Аҳрамон ўлтурмак охир.

Наср муаллифи бу байтдаги «аждаҳога сурмак» иборасини «от сурмак» ва «Аҳраман» иборасини «Аҳраман дев» деб тўлдирилиши ўринлидир.

Наср муаллифи учун баён давомида ўринли, ўз ўрнига ярашадиган иш тутиш эркинлиги вожибдир.

Баҳром йиғидан тинар экан, мақбарадан ташқарига чиқади:

Чу бу ошуби бир дам топти ором,

Ўпуб ер, қўйди уйдин ташқари гом.

Наср муаллифи юқоридаги байтнинг иккинчи мисрасидаги «ер ўпуб» бирикмасини «таъзим бажо келтириб» сўзлари билан алмаштиради. «Ер ўпуб» ибораси Навоий матнидаги Баҳромнинг Фарҳод макбарасидан чиқиб кетиш ҳолатида жуда ўринли ишлатилган. Уни насрда ҳам шундай қолдириш мумкин бўлар эди. Бироқ, оммабоп насрий матн устида ишлаётган Мулла Сиддиқ «ер ўпиш» иборасининг жонли сўзлашув тилига яқин бир ифодасини топиш йўлида изланган ва «таъзим бажо келтириб» бирикмасини яхши топган. Баҳром Фарҳод макбарасидан ташқари чиқиш олдида ўз дўсти руҳига яна бир марта таъзим этган, яъни қабрни тарк этиш олдидаги одатни адо этган.

Мулла Сиддиқ Ёркандий матнида насрий асарларнинг талабларидан келиб чиқиб, сўз орттирилган ҳолатлар ҳам учрайди. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида боблар охирида келиб, муаллифнинг ўша бобда тасвирга олинган воқеаларга муносабатини лирик хотима тарзида ифода этувчи соқийномалар ҳамма вақт байт бошланишида «Кетур соқий» «Кетургил соқий» тарзида берилган бўлса, Мулла Сиддиқ насрида кўпинча «Хай соқий» бирикмаси қўшалок ундов билан келади. Масалан, «Хай соқи, манго шороп келтуруп, ғам қўшинини янггин, чунки муҳаббат олдида шоҳ билан гадой тангдур. Ишқ-муҳаббат олдида шоҳликнинг нима лаззити бўлсун...»

Насрий баённинг аҳамиятга молик томонларидан яна бири шундаки, у ёки бу шеърий асарнинг мағзини чақиб бериш кенгроқ доирадаги китобхонларнинг эстетик манфаатларига хизмат қилиб қолмай, юқорида ҳам қайд этиб ўтилганидек, асл манба муаллифи бўлмиш атоқли сўз усталарининг асарларини янги жўғрофий ҳудудларга ёяди, адабиётлар ўртасидаги алоқаларни мутаҳкамлашга ҳисса бўлиб қўшилади. Бироқ насрий баённинг яна бир жуда муҳим жиҳатини унутмаслигимиз керак. Зеро, насрий баён бизни асл манба муаллифи бўлган шоирнинг ижодхонасига олиб киради. Гарчи тўлиқ бўлмаса-да, асл манба соҳиби бўлмиш шоирнинг истеъдодини намоиш қилиб беради. Ўша шоир асарининг бизга номаълум

бўлган, сирли бўлиб туюлган, калити топилмай турган хазинадай бўлиб келаётган томонларини кенг китобхонга кўрсатиб боради. Асл манба соҳиби бўлган улуғ устоз билан китобхон ўртасида адабий ходим бўлган таржимон вазифасини ўтайди.

Биз Навоийни севамиз. Асарларини ардоқлаб ўқиймиз. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонини кўлига олиб, варақлаб, ундаги теран мазмун, сержило шакл ва тасвир гўзаллигидан баҳраманд бўлмаган одам туркий халқлар ўртасида деярли учрамаса керак. Бироқ, шоир асарини ўқиш билан ундаги ғоялар олами, образлар силсиласи, тасвир воситалари мукамаллигини ҳамма вақт ҳам ўқиб олишга муваффақ бўлавермайди. Навоий асарларини ўқиган сайин уларнинг ҳудудсиз олами китобхонни кўпроқ ўзига торта боради. Бинобарин, насрий баёнга кўл урган муаллиф Навоийни яқиндан тушунишга ёрдам беради. Навоий қаҳрамонлари билан қандай сирлашиш йўллари кўрсатади.

Айтиш мумкинки, Мулла Сиддиқ ўз насри билан шундай ғоят шарафли бўлган вазифани адо этди. Ўзи бажарган насрий асарлари билан Навоий ижодхонасининг адабий эмакдошига айланди.

Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насрий баёни мисолида Навоийни тушуниш ва тушунтиришдаги салоҳиятига оид бир-икки мисолга мурожаат этайлик.

Биз қатор ўзбек ва уйғур навоийшуносларининг шоирнинг лирикаси ва «Хамса» достонларига бағишланган тадқиқотларини биламиз. Уларнинг ҳар бири ўзи танлаб олган мавзу доирасида Навоий меросини бизга яқинлаштиради. Бизни устоз шоирнинг ижодхонасидаги ҳайратомуз образлар билан таништиради. Шу жиҳатдан ёндашганда Мулла Сиддиқ насрини адабий баён сифатида ҳам, илмий тадқиқот сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Бу фикрни шарҳлашга ўрин ҳам бўлмаса керак. Бизга мазкур уйғур шоири – Навоий достонидаги ҳар бир лавҳа, ҳар бир тасвир мана бундай ғаройиб сирларга, ҳайратомуз тасвирларга эга деб айтиб беради.

Фарҳод Хусрав қўшинлари томонига шундай зарб билан тош отар эдики, у «агар минг ғулоч йироқликтики бир тол кўкнор уруқини нишонго олса, унинг теши шу нишонго дал тегатти. Техиму ожапланарлики шуки, унинг отқон теши Илбирис тағига топса, тоғ кўкнор уруқидек чечилип кетатти»¹. Қанчалар чиройли ва хайратланарли муболаға бор бу ерда. Яна бир мисол: «Хусрав ва Фарҳоднинг марвойит чочқандек посоҳатлик сўзлирини онгладида, ичига бир ўт чушуп хушини йўкутушко оз қолди. Ўтхонидин чиққон ёлқундек тили билан деди». «Унинг ожиз жисмида куйдургучи хорорат шу қадар кучайдики, унинг қизитмиси ўтининг хароратидин таскин топотти. Унинг заип жисми тупроқ устига чушуш билолнло, унинг хороротидин тупроқ шу ҳомонла кулга айлиноtti». Достондаги Фарҳод ҳаётининг қоралиги ҳақида ҳикоя қилувчи бобда Навоий одам бахтининг қоралигини тун қоралиги биланёнма-ён қўйиб, такрори йўқ бир пейзаж яратади. Мулла Сиддиқ ўз насрида асл манзарасини тиклашда жиддий маҳорат кўрсатган. Ўша лавҳалардан бирида шундай ўқувчи қалбини ларзага солувчи тасвир бор. «Бу маккор палак бечора Парҳодни куйдуриб, унинг кули билан ҳовони қаро қипту. Йўқ уни қора дема, у ғам тунлири ёндурғон чироғнинг куюндиси бўлуп, уни эзиб оламини қорайтипту». Қуйидаги юксак даражадаги одамийлик, одамга хос ор-номусни сақлаш хусусида Ширин тилидан айтилган ҳикматона гапга қулоқ тутайлик: «Ошиқ маъшуқлар ҳар қончо мушкул аҳволга қолсиму шарми-ҳоё, ор-номус мизонига риоя қилиду. Уларни оҳ-зорлири ятти қот осмоннинг пардилирини йиртип ташлишиму, лекин улор ўз юзлиридин шарм-ҳаё пардисини очмайду.» бу Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг бутун туркий адабиёт олдидаги ғоят катта хизмати эди.

Биз «Фарҳод ва Ширин» насрининг характери, муаллифининг услубига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритар эканмиз, Мулла Сиддиқ қаламига мансуб баённи баҳолашда меъёрдан ошириб юбориш ёки уни Навоий билан ёнма-ён қўйиш фикридан йироқмиз. Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг ўзи ҳам ҳеч қачон бундай даъвода бўлган эмас. Бинобарин, биз ўз нақтаи назаримиз

¹ Ёша мажмуа. –20-б.

бўйича, мазкур муаллиф насрий баёнининг фазилатлари хақида фикр юритиш билан бирга, унга кўзга ташланиб турувчи етишмовчиликлар, киёмига етмаган ўгирмаган, асл манба руҳини тўлиқ ифодалай олмаган ўринлар борлигини ҳам қайд этиб ўтишни лозим деб биламиз.

Мисолларга диққат қилайлик. «Фарҳод ва Ширин» достонида Арманда Хусрав қамалида бўлган Фарҳодга Шириннинг йўллаган мактуби мавжуд. Номада Ширин Салосил қўрғонида ҳижронзада бўлиб кун кечираётган Фарҳод тақдири учун ич-ичидан ачинади. Маъшуқа ўзининг самимий севган ошиғига меҳр-муҳаббат туфайли нима дейиш керак бўлса, шуларни айтади. Шу сирада Шириннинг қуйидаги гаплари ҳам бор.

Кўруб хору хас ўрнунгда ниҳони,

Сочим бирла супурсам эрди они.

Бу ерда Ширин ўз севгилиси Фарҳодга камоли муҳаббатдан, агар сен ўтирган ерни хору-хас босганлигини кўрсам, уни сочим билан супурсам, - деб халқона иборалар воситасида вафодор қалб нидосини баён қилади. Мулла Сиддиқ насрида худди шу ўрин дағаллаштирилиб ўгирилган. Баён муаллифи жумладан шундай деб ёзади: «Агар ётқон ўрнингдо йўшурун ахлатларни кўруб қолсам, уни чечим билан супурсам». Насрда муаллиф томонидан «хору хас»ни «ахлат» деб олиниши мақбул эмас, албатта. У ерда Навоий халқ қўшиқларидаги «Ёра юрган кўчаларни супурай сочим билан» мисралардан истифода этиб, Фарҳоднинг ўтирган ерини хору-хас босган бўлса сочим билан супурсам деб айтмоқда.

Баҳром Фарҳоднинг фожеъ вафотини эшитиб Арманга келар экан, унинг қабри устида дод солиб йиғлайди. Унинг Хусравга ғазаби чексиз эди. Шу ўринда у Фарҳодга ишора қилиб, сенинг қонинингни талаб қилиб нималарга қўл урсам руҳинг шод бўлади деб айтади.

«Фарҳод ва Ширин» матнида шундай мисралар мавжуд:

Сенинг қонингга тортиб тиғи кинни,

Тенг этсам ер била Марғаб заминни.

Бу ерда «сенинг гуноҳсиз тўкилган қонинг эвазига нималар қилсам», деган гап бор. Унинг баёнида Мулла Сиддиқ матнида «сенинг хунингни талаб қилип эдовот қиличини тортсам» деб ёзилади. Насрий баён яратаётган Мулла Сиддиқнинг асл нусхадаги «қон сўзи» ўрнида форсий «хун» иборасини қўллаши номуносибдир.

Ххх

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг «Хамса» дostonлари баёнларини XIX аср уйғур насрининг энг яхши намуналари қаторига қўшиш мумкин. Шу ҳол характерлики, туркий халқлар адабиётининг ҳеч бирида наср уйғур адабиётида бўлганидек раvнақ топган эмас. Илмий тадқиқот ишларида эса, Шарқ адабиётида ва ўз навбатида уйғур ва ўзбек адабиётлари тарихида насрнинг кам ривожлангани ва ҳатто мутлақо тараққий этмагани, том маънодаги насрни эса Ўрта Осиёни Россия томонидан босиб олиниши натижасида маданият ва адабиётда рўй берган янгиликлардан бири сифатида юзага чиққанлигини зўр бериб таъкидланар эди. Кейинги йилларда ўзбек олимлари наср тарихига оид махсус тадқиқот ишлари олиб бориб, ўзбек насрининг илдизлари, юксалиш йўллари масалаларини анча кенг ёритиб бердилар. Тақдири бир ва даврлар оша тарихи бир-бирига туташ бўлиб келган туркий халқлар адабиётлари ўртасида уйғур адабиёти ўзига хос бой насрга эгадир.

Уйғур насри тарихи ҳали ҳар томонлама ўрганилган эмас. Мозийдан ўзига хос йўл билан бизгача етиб келган уйғур халқ эртак ва афсоналари, мумтоз адабиёт бисоти ичида илдиз отиб келган уйғур насрий асарлари китобхонларнинг севиб ўқийдиган асарларидир. Ҳеч муболағасиз айтиш керакки, уйғур насрининг раvнақида насрий баён асарлари алоҳида ўрин тутадилар. Биз тадқиқотимизга асос қилиб олинган мавзу муносабати билан юқорида қайд этилган Навоий дostonлари асосидаги насрий баёнлар бу фикрнинг ёрқин далиллари бўла оладилар. Зотан, Мулла Сиддиқ Ёркандий, Мирзо Муҳаммад Сабурий ва Умар Боқийлар яратган баёнларнинг ҳар бири ўзларининг насрга хос хусусиятлари билан алоҳида кўзга ташланади.

Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» баёнида уйғур насрининг энг яхши жиҳатлари акс этган деб айтиш мумкин. Гарчи муаллиф Навоий достонининг мисрама-мисра баёнини тузган бўлсада, юқорида мазкур бобнинг муқаддимасида қайд этилганидек, улар у мисраларнинг бир-бирига мантиқангина боғланадиган баёни эмас, балки бир бутун қисса кўринишига эгадир. Мулла Сиддиқ талкинида достон ҳикояси қиссалар, афсоналарга хос баён услуби билан бир-бирига боғланиб боради. Зотан, бунга Навоий достонининг ўзида мустаҳкам замин яратиб берилган. Навоий «Фарҳод ва Ширин»ини шеърый роман деб баҳоланиши бежиз эмас, албатта. Бу мавзу ўзбек романлари тарихига оид тадқиқотларда ҳам қайд этилади. Мулла Сиддиқ ҳали XIX асрдаёқ Навоий достонларининг ана шу хусусиятларидан моҳирона истифода этгани ҳолда, уларни ўша даврнинг уйғур маҳаллий романига айлантирди. «Наср роман тили хусусиятларига эга», «Садди Искандарий» насрининг ношири Абдуқаюм Хўжанинг асар тили муносабати билан айтган бу гапларини тўлиғича «Фарҳод ва Ширин»га ҳам тааллуқли деб таъкидлаш мумкин.

Мулла Сиддиқ Навоий достонини нарлаштиришга бошлар экан, ҳар бир бобнинг муқаддимасида «... Амир Мирзо Алишер қиссадин мундоқ ривоят қилиду» деб ёзади. Муаллиф кейинча ҳикояга изчиллик бахш этиш ниятида Навоий матнидан жилла чекинишга йўл қўйиб, «ҳикояни давомлаштурди», «шу билан сўзини тугатти», «Меҳинбону Шопурга қараб тувандагидек сўзларни бошлади.», «Ондин кейин Ширин яна насрий ибораларга қалам суруп, тувандикилирни ёзди» каби боғловчи жумлалар қўллайди.

«Фарҳод ва Ширин» насри XVIII-XIX асрлар уйғур тилининг бутун ранг-баранглиги ва латофатини ўзида намоиш қилган асардир. Шубҳасиз, Навоийдек даҳонининг достонини назмга ўгираётган Мулла Сиддиқ улуг ўзбек шоири достони тилида қўлланган араб ва форс сўзларидан ҳам фойдаланади. Муосир мумтоз уйғур адабиёти тажрибалари асосида иш тутади. Лекин муаллиф ўз насрий асарининг вазифаси оммабоп талқинлардан иборатлигини чуқур идрок этган ҳолда иш тутиб, кўпроқ халқ жонли тили

бойликларига таянади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» насрий баёнида персонажлар «таъзим ва миннатдорчилик» маъносида «салламно» сўзини қўллайдилар. Муаллифнинг ўзи форсий тилидаги «кажрав фалак» сўзини «терс айланувчи фалак», «тезрав чарх» сўзини «тез айлангувчи чарх» тарзида муваффақиятли равишда туркий тилга ўгириб ишлатади.

Халқона билимдон зиёлига ҳам, оддий адабиёт мухсига ҳам манзур тушадиган бу баён Мулла Сиддиқ ижодининг ҳам халқчил йўналишидан дарак беради.

Д.Райҳонов уйғур шоири Мирза Муҳаммад Сабурий томонидан Навоий дostonлари асосида амалга оширилган насрий баёнлар ҳақида гапирганда, уларнинг тилида муваффақиятли равишда ишланган саж усулини ҳам эслатиб ўтган эди. Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг «Фарҳод ва Ширин» насрида ҳам саж намуналари учрайди. Муаллиф Фарҳод ва Шириннинг вафотлари онлари ҳақида ёзади: «Уларнинг ҳаёт кучити синди, улардин замоннинг кўнглиму тинди».

Хулоса қилиб айтганда, Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насри қадимги маданият ўлкаси бўлган Шарқий Туркистонда гуманист ўзбек шоири Алишер Навоий меросига бўлган жуда катта эътиборни кўрсатибгина қолмай, Навоийдек улуғ ижодкор дostonини насрга ўгирган Мулла Сиддиқнинг ҳам катта ижодий муваффақияти эди. Мулла Сиддиқ ўз насри билан уйғур китобхонига ўз даврида Шарқ алломалари билан «Хамса» бобида беллашган ўзбек шоирининг даҳосини намоиш этди. Шу даҳо асарининг бутун ғоялари, образлари, тасвир дунёси ранг-барангликлари билан оммабоп бир тилда сўзлаб бериш Мулла Сиддиқнинг катта маҳорати сифатида баҳоланиши керак.

Мулла Сиддиқ ўз насри билан шеърый асарнинг насрий баёнларини яратишнинг назарий ва амалий асосларини кўрсатди. Уйғур адабиётида Навоий меросининг фаол тарғиботчисигина бўлмай, унинг ўзи уйғур насрини етук вакили сифатида танилди. Натижада, уйғур насри бошқа туркий халқлар адабиётлари ўртасида ўз даврига кўра янги бир поғонага кўтарилганлигини

намойиш этди. «Фарҳод ва Ширин» насрининг айрим камчиликларига карамай, Мулла Сиддиқ мазкур асари билан ўзининг Шарқ адабиётининг катта донишманди, Навоий ижодий олмаининг муносиб тадқиқотчиси эканлигини кўрсатади. «Фарҳод ва Ширин» насри уйғур-ўзбек адабий алоқалари равнақиға муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

II. «САДДИ ИСКАНДАРИЙ» НАСРИ

Мулла Сиддиқ Ёркандий қаламиға мансуб бўлган Навоий «Хамса»си дostonлари асосидаги насрий баёнлар ўртасида «Садди Искандарий» кўпгина ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Дoston насрий баёнининг ана шу хусусиятлари назарда тутилгани ҳолда, тадқиқот учун «Фарҳод ва Ширин» насридан кейин «Садди Искандарий» танлаб олинди.

Навоийнинг Искандарға бағишланган дostonи асосида яратилган насрий баённинг «Булоқ» мажмуасидаги нашрларида бир англашилмовчилик кўзға ташланади. Насрий баённинг «Булоқ» журналининг 1984 йил 12-сонида чоп этилган дастлабки қисмида у «Садди Искандарий» деб тўғри номлангани ҳолда унинг шу журналнинг ўша йил 14-сонидаги матнида у «Искандарнома» деб кўрсатилган. Бу «ғалати машҳур» Навоий дostonининг кўпгина қўлёзмаларида учрайди. Биз Санкт-Петербургдаги Шарқ қўлёзмалари фондида сақланаётган Навоийнинг замондоши машҳур хаттот Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган «Хамса» қўлёзмасида ҳам «Садди Искандарий» дostonини «Искандарнома»сидан бошлаб Искандар образи яратилган кўпчилик асарларни умумий ном билан «Искандарнома» деб юритиб келинганлигининг оқибатида рўй берган ҳодиса бўлиши керак. Бинобарин, Мулла Сиддиқ Ёркандий насрининг «Булоқ» нашрида унинг «Искандарнома» деб юритилиши одатий бир ҳол деб қаралиши керак. Биз асарни тадқиқот давомида бундан кейин ўз номи билан «Садди Искандарий» тарзида аташға қарор қилдик.

«Фарҳод ва Ширин» насри Мулла Сиддиқ томонидан «Насри Мирзо Муҳаммад Ҳусайнбек» мажмуасиға киритилган «Хамса» дostonларининг биринчиси бўлса, «Садди Искандарий» унинг охиригисидир. Жанр

хусусиятлари жиҳатидан эса, «Фарҳод ва Ширин» ишқий саргузашт дoston бўлса, «Садди Искандарий» қаҳрамонлик-саргузашт асаридир. Маълумки, дostonнинг бу ҳар икки кўриниши бир жанрга тааллуқли бўлса-да, уларнинг бири арузнинг анъанавий ишқномалар баҳрида иккинчиси эса, қаҳрамонлик дostonлари ўлчовли бўлган мутақорибда ёзилган. Дастлабки қарашда наср учун асос бўлган асарнинг қайси жанрда, қайси ўлчовда ёзилганлиги фарқсиздай кўринади. Лекин ишқномаларнинг руҳий ҳолатлари тасвирларида ўзига хос томонлар мавжуд бўлганидек, жангномалар ҳам насрда тасвирнинг табиати жиҳатидан бир-биридан фарқланиб туради. Қолаверса, «Садди Искандарий» Искандар тўғрисидаги қурилма жиҳатдан ўзга бир манзарага эга бўлган асардир. Проф. А.Қаюмов ҳақли таъкидлаганидек, «Садди Искандарий» Искандар тўғрисидаги воқеалар хроникаси эмас, балки фалсафий-дидактик дostonдир. Шунга кўра, у алоҳида бир тартибда тузилган. Асарда Искандар ҳақидаги қисқа эпизоддан сўнг фалсафий фикрлар изҳоридан иборат бир боб келади. Сўнг шу фикрнинг тасдиғига хизмат қилувчи ҳикоя ва хулоса тарзидаги ҳикмат келтирилади.

Мулла Сиддиқ Ёркандий ўз насрий баёнида ҳикояни бобма-боб бир-бирига боғлаб давом эттира бориб, Искандарнинг ҳаёти, шоҳлик фаолияти ва ҳарбий юришлари ҳақидаги қисмни ҳам ундан сўнг келадиган Искандар билан Арасту ўртасидаги савол-жавобларни ҳам ва уларга боғлиқ ҳолда берилган ҳикоя ва ҳикматларни ҳам асосан аслиятга мувофиқ тарзда сақлаб боради. Натижада, Навоий дostonининг руҳи асарнинг бошидан охиригача бир маромда давом этади. Асар Навоийдагидек ғоявий-бадиий савияда бўлмасада, ўзига хос тасвир услуби билан китобхонга эстетик завқ бағишлайди. Бутун ҳикоя давомида ўқувчи аслият руҳини ва руҳни маҳорат билан ифодалаб бораётган Мулла Сиддиқ қаламининг кучини ҳис қила боради.

Наср муаллифи ўз ижодий ишини бошлаш олдида «Садди Искандарий»нинг нодир қўлёзмаларини ўрганиб чиққан ва улардан баён учун сарасини танлаб олган дейишга асос бор. Аини пайтда, Мулла Сиддиқ

достоннинг бир неча қўлёзмасига қиёсий йўл билан мурожаат этган деб айтиш ҳам мумкин. Зотан, насрий баён матни анча мукамал. Уни «Садди Искандарий» достонининг бизнинг давримизда катта матншунос П.Шамсиев томонидан тайёрланиб, кейинча филология фанлари доктори М.Ҳамидова томонидан яна янги қўлёзмалар билан муқояса қилинган ва тўлдирилган илмий-танқидий матни билан солиштирилиб ўрганилганда боблар таркибида айрим тафовутларгина кўзга ташланади. Бу гап Мулла Сиддиқ истифода этган матннинг асоий қисмига тааллуқли гап. Мулла Сиддиқ асарининг Урумчида «Булоқ» мажмуасида чоп этилган матнни тайёрловчи Абдуқаюм Хўжанинг гувоҳлик беришича, у нашр учун сайлаб олган ва кўчирилиш жиҳатидан муаллиф даврига яқин турган наср қўлёзмасининг охириги бир неча варағи сақланмаган. Шунга кўра ҳам у насрий баённинг ўша тушиб қолган саҳифаларини кейинги даврларга оид қўлёзма билан тўлдириб нашрга тайёрлаган. Ношир бу ҳақда қуйидагича хабар беради: «Ҳикоянинг охирида бир неча варақ кам. Шунга автоном районлуқ тарихи музейда соқлинивоткан хижрий 1292 йили кўчирилган яна бир қўлёзма нусхадин кам варақларнинг тексти тўлуқлонди. Бу қўлёзманинг тили ҳозирки уйғур тилига асосан ўхшайду. Шунго кўчирилган қўлёзма нусхого селиштурсондо тили ва мазмуни жиҳатида хели парқларнинг бўлуши аниқ».

Ношир томонидан кейинча қўшилган бу бир неча варақ достоннинг хотима қисмига оид бўлиб, Искандарнинг ўз ўлими яқинлашиб бораётганлигини сезиб, онасига хат ёзиши, ниҳоят ўлими, Искандар ҳукамоларидан етти кишининг Искандарнинг онаси Бону олдиға келиб насиҳат қилиши воқеалари тасвирларидан иборатдир.

Табиики, Мулла Сиддиқ «Садди исқандарий» насрига киришган экан, достон хотимасида «Ҳамса»нинг ёзиб тугатилиши муносабати билан баён қилинган лавҳаларни олмаган. Мулла Сиддиқ матнини чопға ҳозирлаган Абдуқаюм Хўжа муаллиф матнининг охириги қисмини бошқа қўлёзма асосида тиклаганда ҳам «Ҳамса» якунига оид талқинлар олинмаган. Демак, бу қисм қўлёзманинг ўзида ҳам йўқ эди, деб айтишға асос бор. Ношир Абдуқаюм

Хўжа таъкидлаганидек, наср матнининг юқорида таъкидланган тикланган кичик бўлимида тил хусусиятларида айрим тафовутлар кўзга ташланиб туради.

Мулла Сиддиқ Ёркандийнинг «Садди Искандарий» насри билан таниша бошлар эканмиз, муаллифнинг «Хамса» достонларининг оммабоп талқинларини яратишда ҳар гал янги-янги принципларга амал қилганлигини кўрамиз. Бу ҳол «Фарҳод ва Ширин» билан «Садди Искандарий» мисолида ҳам яққол кўзга ташланади. Дастлаб сарлавҳалар масаласини олиб кўрайлик. Юқорида «Фарҳод ва Ширин» насри таҳлиliga бағишланган фаслдан ҳам маълумки, Мулла Сиддиқ «Фарҳод ва Ширин» баёнида Навоий достонида мавжуд бобларга қўйилган сарлавҳаларнинг бирортасини насрга олмаган. Тушириб қолдирилган сарлавҳалар ўрнида ҳар гал Навоий «Сирлик маънилардин ривоят қилгучи ва ёшурун белгилардин башорат қилгучилардин бири, муҳаббат ва меҳр шафқат саҳипилирининг муаллифи ажойиб ёқимлик, ғаройиб таъсирлик қиссалардин ҳикоят қилгучи» сифатлари билан аталиб, сўнг бевосита бобда қаламга олинган воқеаларга ўтиб кетилади. «Садди Искандарий» насрида эса Навоий достонидаги боблар асосан сақланади. Матннинг ўзида ҳам жиддий қисқартиришлар кўзга ташланмайди. Мулла Сиддиқнинг «Садди Искандарий» насри билан яқиндан таниша бошлар эканмиз, муаллифнинг ўз ижодий ишида қандай принципларга асосланганлигини кўпроқ тушуна бошлаймиз. Юқорида насрий баёнда Навоий достонининг матни, боблари асосан сақланган дедик. Энди ўша «асоан сақланган» деган иборанинг замирига кўз ташлайлик.

Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий» достонини насрийлаштиришга киришар экан, диққат марказида мисрама-мисра, байтма-байт баёни кўзда тутди. Муаллиф асарнинг бош йўналишини ташкил қилган Искандарнинг ҳаёти, юришлари саҳифаларини тасвирлаган бобларни мустасносиз насрга ўгиради. Ўгирганда ҳам Искандар образини характерловчи унинг руҳий дунёсини очиб берувчи лавҳаларга алоҳида диққат этади. Муҳим бадий тафсилотларни назардан четда қолдирмасликка ҳаракат қилади. Натижада,

ўқувчи кўз ўнгида Навоий тасвирларига хос ҳамма манзара бирма-бир жонлана боради. Мулла Сиддиқ Навоий достонининг моҳир ҳикоячиси сифатида тингловчини Искандар саргузашти билан боғлиқ ажойиботлар оламига олиб киради. Навоий достонда ўз ўқувчисини сира толиқтирмай, Искандар ҳаётига оид лавҳалардан ўшалардан келиб чиқадиган фалсафий-дидактик мушоҳадаларга, улардан ҳикматомуз хулосаларга ўтгани каби Мулла Сиддиқ ҳам бўлимдан бўлимга мантикий йўл солиб, унга панд-насихат ҳам ҳилади. Қиссадан ҳиссалар чиқаради. Шу йўл билан Навоийнинг «Садди Искандарий»дек фалсафий мундарижага, мураккаб қурилмага, «жангнома»ларга хос бадиий пафосга эга бўлган асари ўз мухлислари шуурига сингиб боради, уларнинг маънавий дунёсини бойитади. Бу катта санъаткорлик талаб қиладиган ижодий ишнинг уддасидан Мулла Сиддиқ муваффақиятли равишда чиқа олган.

Муқояса учун Искандарнинг Ҳинд мулкида Ройи ҳинд ҳузурида ўтказган кунлари тасвирлари мисолига диққат қилайлик.

Достонда:

Бу янглиғ деди ноқили нуктасанж,

Басе тортқон нукта нақлида ранж.

Ки чун бўлди Искандари номжўй,

Киш ул турфа марз ичра оромжўй.

Ўзи худ эди кишваророи Ҳинд,

Яна мажлис оро анга Ройи Ҳинд.

Бориб гоҳ шаҳар ичра ҳаммом учун

Иморат аро бодау жом учун.

Солиб Рой қасрида ишратқа пай,

Тараб бирла оғоз этиб руду май.

Гаҳи беша ичра шикор айлабон

Шикор ичра май ихтиёр айлабон.

Гаҳи абр уруб гоҳ шер ўлтуруб,

Ва гар пилу карк ул далер ўлтуруб.

Гаҳи соз этиб базм дарё аро,
Кириб киштии баҳрпаймо аро.
Тутуб шаст ила моҳиӣ сиймгун
Қилиб жоми сиймин ичардин нигун.

Насрда:

«Ул ноқили нуктасанж нукта нақлида кўп ранжларни тортип, бу янглиғ дедиким: вақтики, Искандар ул турпа мўрғзор ичра киш куни ором олип, ўзи Ҳиндуға кишвароролиқ қилип, мажлисоро бўлди. Гоҳи шаҳар ичро ҳоммом учун иморатларда боданўш бўлуп, Ройнинг қасрига кирип, тараб бирла май ичмакни оғоз қилур эрди. Гоҳи башаралар ичра шикор айлап, шикор ичра майни ихтиёр қилип, йўлборсларни ўлтуруп, пиллар ва карклар ва каркидонларни сайд қилур эрди. Гоҳи дарёға кирип, базм айлап, кемаларда ўлтуруп, болиқларга тўр солип, тамошо қилур эрди».

Юқоридаги парчаларни кўздан кечириш Мулла Сиддиқнинг ўз насрида Навоӣ достонини мисрама-мисра кузатиб борлигини кўрсатади. Тўғри, достон матнига хос бадиӣ даража ҳамма ерда ҳам бирдай ўз ифодасини топган деб айтиш қийин. Масалан достондан олинган юқоридаги парчанинг учинчи мисрасида «Искандари номжўй» бирикмаси насрда «номжўй» сифатловчиси тушириб қолдирилгани ҳолда, оддийгина «Искандар» деб кетаверилган. Ёки достондан келтирилган парчанинг охириги байтидаги «Моҳиӣ сиймгун» бирикмасини олайлик. Насрда «моҳи» сўзигина жонли сўзлашув тилига яқинлаштирилиб «балиқлар» деб қўя қолинган. Навоӣ матнига кўра эса у «кумушранг балиқлар» тарзида бўлиши керак эди.

Шубҳасиз, ушбу тафсилотлар насрий баённинг бош масаласи эмас. Мулла Сиддиқ мисралар, байтлар оша асл манба ҳикоясини насрга ўгириб борар экан, тасвирдаги фикрларнинг узилишига, баённинг тарқоқлигига, тасаввурнинг мавҳумлашиб кетишига йўл қўймайди. Насрда тасвир «Фарҳод ва Ширин»да бўлгани каби қиссаларга хос услубда давом қилади.

Насрда ўқиймиз: «Алқисса, Искандар Чин тарафига азм айлап, ҳоқон ўзи баркитган кўрғонни йироқдин кўруб, дашт ичра лашкарини ёсоп, ондок

орапта қилдиким, таърифга рост келмас. Лекин лашкарнинг тўлолиқкини конча деса, шунча бор эрди. Ҳаммасини лутфлар билан мол берип, кўнглини хуш қилди. Зиннат билан маҳкам бўлуп бир сурон солдиларким, палак тоқиға зилзила тушди. Искандарнинг шиддат билан калгани, яна сурон солғонидин ҳоқоннинг кўнгли ваҳимноқ бўлуп кўрдиким, Искандар лашкари билан ажап шижоатликдурлар.»

Навоийнинг «Садди Искандарий» асари «Ҳамса»нинг бошқа дostonлари каби бугунги маънодаги мукаммал романдир. Бу тасвирга тортилган воқеаларнинг камровида ҳам, сюжет мураккаблиги, образлари силсиласи, тасвирнинг батафсиллигида ҳам ўзини кўрсатади. Навоий дostonининг бу хусусияти Мулла Сиддиққа наср устидаги ишида, бир томондан, мураккаблик туғдирган бўлса икинчи томондан, баён учун катта қулайлиқлар туғдириб берар эди. Мулла Сиддиқ насрда воқеалар баёнининг навоийёна таъсирчанлигини сақлашга эришади.

Чин ҳоқони мамлакат ҳудудига яқинлашиб келаётган Искандар ва унинг кўшинларининг овозасини эшитар экан, саросимали бир ҳолатга тушиб қолади. У тадбир билан иш тутишга ҳаракат қилар экан, саройдан чиқиб элчи усти-бошида Искандарнинг олдиға бормоқчи бўлади. Бу манзарани Мулла Сиддиқ қисса услубида ниҳоятда таъсирчан баён қилиб берган: «Ҳоқон ўз маҳрами хосиға фармон қилип, сиропарданинг ёниға келтурди. Чиқиб отланганда маҳрами хосни бу асрорға имин қилип ўлтурғузуп, қоронғуда сипоҳлардин чиқип, кўрғоннинг дарвозасиға ўзини олди. Дарбозобонларға бир дастак берип, «Ҳоқон мени ишға буюруптур, мани бу дарвозанинг тошиға чиқарип беринглар» дап айтти».

Мулла Сиддиқ ўз насрида асл матн тилида ишлатилган образли иборалар, образли тафаккур жиоларини кўп ҳолларда гўзал бир йўсинда жонлантиришға эришади. Чин ҳоқони билан Искандарнинг юзма-юз бўлиши жуда серташвиш, серҳаяжон бир тарзда кечади. Чин ҳоқони ўз ўлкасига юриш қилиб келаётган Искандардан ниҳоятда чўчиган эди. У бу жаҳонгир Чинға ҳам ғорат солади, деб ўйлаган эди. Кўпчиликнинг ҳам фикри шундай

эди. Улар дер эдилар: «Чиний оёқ билан Румнинг санги хораси рўбарў бўлганда, чиний оёқ ул тошқа қочон танг бўлур».

Бу парчада қанчалик замирли сўз ўйини яширингани кишини хайратга солади. Чиний идишни рум тоши билан уриштириш қандай оқибатга олиб келади. Чиний идиш – бу мажозан чин ҳоқони ва унинг қўшинига, рум тоши Искандар ва унинг қудратли қўшинига ишора бўлиб, уларнинг тўқнашуви чиний идишни рум тошига уриш билан тенг эди.

Ки чиний оёқ бирла хоройи Рум,

Қачонким, уруштурса доройи Рум.

Неча кимса ақл ичрадур зердаст,

Билурким қаён тушгусидур шикаст.

Шу тарзда Мулла Сиддиқ насрий баёни асос-эътибори билан Навоий матнининг мағзини чақиб, китобхонга унинг бағридаги маъноларни равшанлаштиришга хизмат қилади.

2. Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий»ни насрийлаштириш жараёнида боблар таркибидаги баъзи бир мисраларни қисқартириш йўлини ҳам тутди. Яъни, муаллиф насрлаштириш давомида воқеа ривожига катта ўринга эга бўлмаган мисраларни ҳеч қандай изоҳсиз тушириб қолдиради. Навоий матни ва Мулла Сиддиқ матнларини муқоясали ўрганишга киришар эканмиз, насрий баёнда тушириб қолдирилган деганимиз мисралар Мулла Сиддиқ наср учун фойдаланган қўлёзмага тааллуқли эмасмикин, деган фикрда ҳам бўлдиқ. Лекин матнларни кузатиш шундай тўхтамга олиб келмоқдаки, юқорида қайд этиб ўтилган қисқартиришлар наср муаллифининг хоҳиши билан рўй берган. Зотан, Мулла Сиддиқ муфассал тасвирлар давомидаги айрим кичик лавҳалар, қаҳрамонлар характериға оид сифатлашлар, баъзан эса лирик чекинишлар билан боғлиқ мисраларга кўрагина шундай йўл тутди ва муаллиф ўзининг бу ишини ҳикоя яхлитлигига, қаҳрамонлар оламиға салбий таъсир этмаслигини аниқ ҳис этгани ҳолда амалға оширади.

Мисолларға диққат қилайлик. «Садди Искандарий» достонида Искандарнинг Чин сафари вақтида Равшанак ва Меҳрнозға ақд қилиниши

лавҳалари мавжуд. Ҳикоя давомида Искандарнинг бу икки гўзални севиши, Равшанак ва Меҳрнознинг бир-бирларига рашк билан қарашлари, серҳаяжон висол онларининг елдек тез кечиши эпизодларининг муфассал тасвирлари берилади. Мулла Сиддиқ шу тасвирлар асносида асл матндан айрим чекинишлар қилади. Янада аниқроғи, асл матндаги баъзи ўринларни насрга олмайди. Жумладан, наср муаллифи асл матндаги қуйидаги мисраларнинг мазмунини бермайди.

Жамолу малоҳат кўнгул комидур,

Узун турра такво куши домидур.

Қуйидаги мисралар ҳам насрга ўтирилмай қолган:

Ғизол ул сифат шер қилгач шикор,

Шикорига меҳр айлади ошкор.

Мамос ўлди чун шохи сандалга ож,

Не бўлганини эрмас демак эҳтиёж.

Скандар бу хилватқа мафтун эди,

Паричеҳра ёрига мафтун эди.

Искандар ўз сафарлари давомида ҷумолисимон махлуқлар маконига йўл олар экан, улардан ҳайратга тушади. Достонда қаҳрамоннинг шу ҳолати асносида Навоий томонидан берилган қуйидаги тасвир ҳам насрга ўтирилмай қолган.

Таолиллоҳ, ул сонийи зулжалол,

Ки сунъида ожиздур аҳли камол.

Эрур сунъи ҳушу хираддин фузун,

Не ҳушу хирад, балки ҳаддин фузун.

Мазмуни:

Оллоҳу таоллоҳнинг қудрати шундай улуғки, унинг қудрати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздур.

Наср муаллифи бу пурмағз мисраларни нега ташлаб кетди экан, деган андишага борасан киши.

Чумолисимон махлуқлар ҳақида ҳикоя қилувчи бобда мазкур мисраларнинг ҳам баёни йўқдур.

Кўз азрак, сақол сориғу тийра юз,

Чиқиб борчанинг манглайидин мунгуз.

«Садди Искандарий» насрининг бошқа бобларида ҳам шу йўсиндаги йўл-йўлакай тушириб қолдирилган ўринлар учраб туради. Лекин улар юқорида ҳам қайд этиб ўтилганидек, ҳикоянинг умумий руҳига, давомийлигига салбий таъсир этмаган. Мулла Сиддиқ шундай салбий ҳолатнинг рўй бермаслигига ишонч ҳосил қилгани ҳолда иш тутган.

3. «Садди Искандарий»нинг насрий баёнида Навоий достонидаги бутун-бутун бобларининг тушириб қолдирилиши ҳоллари ҳам учрайди. Юқорида насрийлаштириш давомида аслиятдаги боблардан баъзи мисраларнинг тушиб қолиши ҳақида сўз борди. Наср муаллифи томонидан тушириб қолдирилган парчаларнинг умумий ҳикояга муносабати хусусида фикр юритилди.

Мулла Сиддиқ ўз насрларида матнни аслиятга мувофиқ кузатиб беришни кўзда тутди. Бу ҳол муаллифнинг «Хамса»нинг дастлабки дostonлари асосидаги насрларида яққол кўзга ташланади. «Садди Искандарий»да эса боблар таркибидаги байтлардан ташқари яхлит бобларнинг ўзи ҳам қисқаришга учраган.

Насрий баёнда қисқартирилган бобларни ўрганиш шундай тўхтамга олиб келмоқдаким, Мулла Сиддиқ ўз ижодий ишига киришар экан, мазкур қисқартиришлар устида ўйлаб кўрган. Қисқартиришларнинг асарнинг умумий руҳига салбий таъсир этмаслиги масаласида чуқур мушоҳадаларга борган ва кейинча анча пухта, ўйланган режа асосида иш тутган.

«Садди Искандарий» Навоий «Хамса»си дostonлари ўртасида мавзу салмоғи, фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий мундарижаси, воқеаларнинг кўлами жиҳатидан ниҳоятда катта ва мураккаб асардир. Юқорида асарнинг қурилмаси ҳақида сўз борганда ҳам айтилганидек, дostonда Искандарнинг фаолияти системали равишда ҳикоя қилинмайди. Навоий ўз бош қаҳрамонининг сиймосини, руҳий дунёсини яратар экан, уларни алоҳида

воқеалар, саргузаштлар жараёнида жонлантиради. Бунинг маъноси шуки, Навоий асарнинг бошланишидан эътиборан айтайлик, Искандарнинг тарбияси, отаси вафотидан кейин унинг ўрнига тахтга ўтириши, ўзи учун дунёни очиш, раиятлар, ҳокимлар, подшолар ҳаётида адолат ва маърифат конунларининг қай даражада эканлигини кузатиш, улардан ибрат олиш, ҳамма ерда курби етгунча оқилона давлат тартиблари учун кураш мақсадидаги юришлари лавҳаларини ҳикоя қила боради. Шоирнинг мақсади Искандар ҳаёти билан боғлиқ ҳар бир эпизодни ҳикоя қилиш билан бирга ундан фалсафий-дидактик хулоса чиқариш, ўзига замондош бўлган шохларга, вазир-вузаролар, элчилар, хос маҳрамларгача панднома яратиш, раиятга нима яхшию нима ёмонлигини кўрсатиб, уларни маърифатли ҳаёт учун курашга рағбатлантиришдан иборатдир. Демак, Навоий учун ўз асарида Искандар ҳаётидан лавҳалар яратиб, унинг ибратини фалсафий-ахлоқий йўл билан асослаш ва шу юзага келган ғоявий ниятни яна асарга қўшимча равишда тортилган ҳикоялар воситасида намоиш қила боришдан иборатдир.

Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий»нинг насрий баёнини яратиш устида ишлаш жараёнида Навоийнинг катта ҳажмдаги асарини баъзи ўринларда мухтасарлаштириш йўлини тутар экан, муаллиф дostonнинг қурилмасидан имкон қидиради. У насрийлаштиришда дoston бобларининг асосини ташкил этиб келган Искандарнинг ҳаёти билан боғлиқ юришлари эпизодларини айнан сақлаб қолади. Маълумки, ҳар бир бобда Искандарнинг ҳаёт лавҳасидан кейин шу билан боғлиқ бўлган ахлоқий-таълимий бўлим келади. Мулла Сиддиқ Навоий дostonидан қисқартиришлар қилган айрим ҳолларда ана шу фалсафий-ахлоқий бўлимни қисқартиради. Ундан кейин келадиган ҳикоят эса қолади. Агар шу қисқартириш қилинган бобга диққат қилинса, унда китобхон у ерда Искандарнинг ҳаётидан бир манзараю бир ҳикоя қолганлигига гувоҳ бўлади. Аслида мазкур ҳикоя ўша тушириб қолдирилган фалсафий-ахлоқий қисмда илгари сурилган ғоявий ниятни намоиш қилиш учун келтирилган эди. Энди у муаллақ бўлиб қоладими, деган фикр ҳам туғилиши мумкин. Буни Мулла Сиддиқ ҳам чуқур мушоҳада қилиб кўрган,

албатта. Ҳамма гап шундаки, боб таркибида келтирилган ҳикоя ўша бобнинг асосини ташкил қилган Искандар саргузашти билан алоқадордир.

Яна бир қискартиришни Навоий матни бўйича тиклаб кўздан кечирганимизда унда айрилик, ҳижрон шомининг аламлари ҳақида сўз бораётганлигини кузатамиз. Навоий васлни, дийдорлашувни инсон ҳаётининг мукофоти сифатида тасвирлар экан, сўнгра ҳажр аччиғи, захматъи, изтироблари баёнига кенг ўрин беради ва ёзади:

Ажаб умр эрур рўзгори фироқ

Ки юз қатли андин ўлум яхшироқ.

Боб давомида шундан кейин «Мажнун ҳикоятим, фироқ тоғи оғирлиғидин ўзни тоғдир ташламоқ тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосида камарин тутуб ташламоққа қўймади.» сарлавҳали ҳикоя ўрин олади. Юқорида эсланган ҳажр шоми аччиғлиғи ҳақидаги қисмга бадиий илова бўлиб келган мажнун ҳикояти бундан олдин рўй беоган қискартиришнинг мазмунини ҳам ифолаб беради. Матндаги кўстлик деярли даражада билинмай кетади.

Наср муаллифининг ижодий жараёндаги мазкур бу иши китобхонга аслиятнинг умумий руҳини етказиб бериши билан катта аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан ҳам Мулла Сиддиқ насрлаштириш услубида анъанавий тажрибалардан узоқлашиб кетган эмас, деб ҳисоблаймиз.

Шубҳасиз, Навоий достонини бутун мукамаллиги билан истисносиз баён қилиб бериш учун Навоийдек маҳорат талаб қилинади. Юқорида эсланган қискартирилган бобларда Навоий даҳоси билан мазмун шодасига чизилган қанчадан қанча ибратли сюжетлар, ҳикматлар мавжуд. Масалан, ўша қайд этганимиз тушириб қолдирилган «Тузлук таърифидаким...» деб бошланувчи қисмни олайлик. У ерда ростгўйликнинг фазилатлари ҳақида юксак даражадаги ибратомуз ҳикматларга кўзимиз тушади.

Навоий ўғит бериб айтади:

Биров даҳр аро давлатойин эрур,

Ки ҳар сўзким ул айтқай, чин эрур.

Худо комин анинг раво айлағай,
 Ки ҳар ваъда қилса, вафо айлағай.
 Не назр этса қилғай вафодин адо,
 Ки «Юфуна бин-назри» дебтур худо.

Навоий асарида ёлғончиликни инсонни шармисор этувчи иллат сифатида коралайди.

Қаю кимсаким, сўзни ёлғон дегай,
 инсонмаслар ар насси қуръон дегай.
 Неча бўлса ёлғончи эл аржуманд,
 Сўзи анжуман ичрадур нописанд.

Навоий шу ўринда уйига ўт тушган бир ёлғончининг фожиасини эслайди. Одамлар ўртасида ёлғончилиги билан бадном бўлган бир кишининг уйига ногихон ўт тушади. Ёлғончи дод солиб одамларни огоҳлантирмоқчи бўлади. Лекин теварак атрофдагилар буни «навбатдаги ёлғон» деб эътиборга олмайдилар, натижада у уй-жойидан айрилади. Навоийнинг шу муносабат билан айтган ҳикмати ниҳоятда ибратомуздир:

Ки ёлғон ангаким фаровондурур,
 Чини ҳам эл олдида ёлғондурур.
 Агар қилмади эл ҳимоят санга,
 Ўзунгдин керакдур шикоят санга.

Ушбу лавҳаларнинг ҳам насрий баёндан ўрин олиши, шубҳасизравишда унинг мундарижасини бойитган бўлур эди деган фикрдамиз.

Насрий баёндаги сарлавҳалар хусусида сўз борар экан, унда Навоий достонидаги баъзи бир бобларнинг бир-бирига қўшиб юборилганлигини ҳам айтиш керак бўлади.

Искандар қуруқликни фатҳ этиб бўлгач, ўз аъёнлари, қўшинлари билан дарё сафарига отланади. У ниҳоят, ўзи сув қаърига саёҳат қилишга қарор қилади. Узоқ юришлар ва сўнггида дарё қаърига саёҳат Искандарнинг саломатлигига путур етказди. Унинг умри поёнига етиб борарди. Навоий Искандар ҳаётидаги бу таҳликали дамлар ҳақида хабар берар экан, умрнинг

вафосизлиги ҳақида махсус бир боб келтиради. Сўнгра эса Искандарнинг ўлими олдида онасига йўллаган мактуби ҳам бир бобда берилган. Искандар вафот этгач, онанинг таъзияли кунларида унинг олдида кўнгил сўраш учун ҳукамолар келадилар. Уларнинг ҳар бири Искандарнинг онаси Бонуга таъзия изҳор қилиб унга таскин беришга ҳаракат қиладилар. Оламда инсон умрининг қисқалиги, ўлимнинг барҳақлиги ҳақида сўз юритиб Искандарнинг ҳаёти донишмандлик ва адолат билан олиб борган ишларини эслайдилар. Достон воқеалари шу билан ниҳоясига қараб боради.

Мулла Сиддиқнинг насрида юқорида эслаб ўтилган учта сарлавҳа бир-бири билан қўшиб юборилган.

Шу ўринда Мулла Сиддиқ насрини «Булоқ» мажмуаси учун чопга ҳозирланган Абдуқаюм Хўжанинг матннинг охириги қисмига оид юқорида қайд этилган эслатмасини ёдга олиш жоиз бўлади. Ношир Мулла Сиддиқ насрининг ўзи ўрганган ва манзур деб билган қўлёзмасини нашрга тайёрлар экан, достон воқеалари хотимаси олдидаги бир неча саҳифанинг тушиб қолганлиги сабабли унинг қолган қисмини кейинги даврга оид бир қўлёзмадан олганлигини айтган эди. Искандар умрининг сўнгги дамлари ҳақида ҳикоя қилувчи боблар шу «бир янги қўлёзмага» тўғри келади. Бинобарин унинг Мулла Сиддиқ қаламига мансублиги ҳақида аниқ бир фикр билдириш қийин. Юқоридаги ҳол, яъни асар хотимаси олдида уч бобнинг бир-бирига қўшиб юборилиши турли котиблар томонидан кўчирилган қўлёзмаларнинг ноқислиги орқасида юз берган бўлиши ҳам мумкин. Лекин муҳими шундаки, насрий баён Навоий аслиятига мос равишда яқунланади.

4. Садди Искандарий асарининг тили хусусида. Мазкур тадқиқотнинг Мулла Сиддиқнинг «Фарҳод ва Ширин» насрига бағишланган қисмида бу асарнинг тил хусусиятлари масаласига махсус диққат қилиб, унинг XIII-XIX асрлар уйғур тили тараққиёти даражасида халқона ифодалардан кенг фойдаланиб ўғирилган асар сифатида баҳолаган эдик. Шундай фикрни «Садди Искандарий» насри ҳақида ҳам айтиш мумкин бўлади. Ушбу асар матнини нашрга тайёрлаган Абдуқаюм Хўжа ҳам ўзининг кириш мақоласида

«асарда айни даврдаги уйғур жонли тилининг лексик алоҳидаликлари тўлиқ акс этади, деб ёзган эди.»

айни пайтда насрий баёнда уйғур тилининг узок тарихига оид сўзлар ҳам учрайди.

«Садди Искандарий» жангнома асаридир. Бинобарин, достоннинг тилида ҳам жангномалар учун хос бўлган сўз ва атамалар қай даражада қўлланганлиги адабиёт тарихчилари учун маълум бир ҳолдир. Қолаверса, «Садди Искандарий» Алишер Навоийнинг фалсафий-ахлоқий асари бўлиб, Навоий даври бадий адабиёти ва унинг тил хусусиятларидан беҳабар ўқувчи учун уни тўла-тўқис тушунишда қийинчиликлар бўлиши табиийдир. Насрий баённинг вазифаси ҳам адабиётда ҳодиса сифатида из қолдирган асардан кенг китобхонлар, тингловчилар оммасини хабардор қилишдан иборатлиги маълум.

Мулла Сиддиқ устоз Навоийнинг «Садди Искандарий»дек мураккаб сюжет, қурилма ва чуқур мундарижага эга бўлган асарини насрийлаштиришдек мушкул ишга дадил киришган, ҳикоянинг мукамаллигига эришиш, уни уйғур тилининг бой имкониятларидан фойдаланган ҳолда насрийлаштириш хусусида кўп изланган. Достоннинг тилидаги маънодорлик, жозибadorликни сақлаб қолгани ҳолда юксак бадий тасвирларнинг серзамир маъноларини очиб беришга имкон яратувчи сўзлар қидирган. Мулла Сиддиқнинг баёни бу ўринда ҳам «Фарҳод ва Ширин» насрида бўлганидек, тингловчи билан суҳбат тарзини эслатади. Навоий достонидаги поэтик образлар билан жило топган катта ва мураккаб жумлалар Мулла Сиддиқ матнида ҳикоянинг узлуксиз мантиқий оқими билан жилов билмас даражада давом қилиб боради. Лекин кўп ҳолларда иборалар жонли сўзлашувга яқин бўлгани учун китобхонни сатрлар аро тўхтатиб қўймайди, толиқтирмайди, балки унинг бутун диққатини ўзига тортиб олади, ўзига эргаштириб боради. Мулла Сиддиқ боблар муқаддимасидаги бароати истихлолни ҳам моҳирона насрга ўгириб, шу ердаги навоиёна мазмун ва оҳанг билан ўз ўқувчиси қалбига йўл топади.

Искандарнинг Ҳиндистонга сафари лавҳаларида, жумладан, ўқиймиз: «Аҳли тарихлар бу тарихга андоқ рақам чакдиким, Искандар маслаҳат билан Фирузшоҳга Кашмирни берип, тахт-тож билан сарафроз айлап, божу-хирожини муайян қилип, ўз шахрига подшоҳ қилиб қўйди.» мулла Сиддик бизни жангномаларга хос услуб ва ширали тил билан Ҳиндистон бешалари томон етаклайди. Уларнинг филларини кўз ўнгимизда жонли бир ҳолатда гавдалантириб беради.

Жангномаларга хос бадиий тасвирлар ва уларнинг ифодаси учун танланган сўзлар тизмасига диққат қилайлик: «Ҳар фил тоғдек кучи билан тоғларни кул қилур эрди. Ҳар бирининг жисми фалакдан нишон бериб, ҳартуми ҳам куҳкашондек, балки карнайдек, салобатда аждаҳо кўринур эрди.»

Мулла Сиддик халқ жонли сўзлашув тилининг энг нозик ифодаларини топади: «Искандарнинг кўнглига бу нукта уссоп қолғон кишиго сув хуш калганидек хуш бўлди». «Савдогар жигаргўшасини топмаслиқтин ғамзада бўлуп, жигардин оҳларни чекип, бу ғамдин юриги пора бўлуп дедиким, овора бўлмоқтин ўзга чора йўқтур, қуюндек ҳар тарап ўзумни ургум». Савдогарнинг ўғлини «қонлиққо топшурди». «Бир канизак эрдиким, жаҳонго ўт солип, жонларни куйдирар эрди.»

Эртақларга хос тасвир: «Бул гулзорлиқ боғ ичра бир олий иморат бор эрдиким, ул иморатнинг пояси палак қасридин баландроқ, равоқиға булут сояси чушмас, томлири йеғиндин нам кўрмас, токлари ҳам чоқиндин шухла кўрмас эди». Таом емакка мойил бўлуп, газакларни элип, ошни тоттиларким, яр юзи ул неъматларга хон бўлуп, юз рангда неъматларини қуюп, ош билан тўққиз минг от учаси, яна қўй учасининг ҳадди-ҳисоби йўқ эдиким, юз мингдин ортуқроқ эрди.» «Айшнинг додининг бериб хурсандликка машғул бўлди.»

«Садди Искандарий» насрининг тил хусусиятлари ҳақида гап борар экан, матнда юқоридагидек халқоналикнинг изчил эмаслигини ҳам қайд этиб ўтишга тўғри келади. Зотан, «Садди Искандарий» насрининг тили Мулла

Сиддиқ қаламига мансуб «Фарҳод ва Ширин» баёнидан айрим жиҳатлари билан фарқ қилади. Таъкидлаш керакки, «Садди Искандарий»нинг тили маълум даражада китобийдир. Мулла Сиддиқ ўз насрий баёнида мавжуд сарлавҳаларни асосан сақлайди, лекин улардан бирортасининг насрий баёнини бермайди.

Мисолларга диққат қилайлик.

«Садди Искандарий» достонида: «Қамарсайёҳ сари ус-сайри қуёш била қирон қилғондек, ҳоқон Искандарга рисолат учун муқорин бўлғони ва ул муқоринадан муболаға борғач, қамардек нуру сафодин тўлғони».

Насрий баёнда: «Қамарсабоҳиссариус-сайри қиёш бирла қирон қилғондек, ҳоқон Искандарго рисолат учун мақорин бўлғони ва ул мақоринатдин мақобалағача борғоч, қамардек нуру сафодин тўлғони».

Худди шундай сарлавҳаларнинг насрдаги кўриниши Навоий аслияти билан ҳар икки асарнинг дастлабки саҳифаларидан эътиборан охиригача давом қилади.

Сарлавҳалари ўз ҳолича қолдиришда Мулла Сиддиқнинг қандай бир пиринципга амал қилгани номаълум бўлиб қолади. Ҳар ҳолда бир поэтик асарни насрга ўгириш, унинг оммабоп нусхасини яратиш мақсад қилиб олинар экан, унинг ҳамма таркибий қисмларга бир хил назар билан қараш тақозо этилади. Насрий баён билан танишмоқчи бўлган китобхон ишни дастлаб сарлавҳадан бошлаши турган гап. Асарни тушунишда унинг дастлабки сарлавҳасидан эътиборан қийинчилик туғдирар экан, унинг остида турган матн ҳам ўз қимматини сақлаб қололмайди. Дарҳақиқат, юқорида келтирилган мисолда кўриб ўтганимиздек, сарлавҳадаги «Қамарсабоҳис сариус-сайри қиёш бирла қирон қилғондек», №»мақоринатдин мақобалаға борғач», «Қамардек нуру сафодин тўлғони» каби ифодалар китобхоннинг насрдан кўзда тутган талабини қондира олмайди. Масалан, Мулла Сиддиқ насрида «Ҳикмат номи остида берилган «Искандарнинг Аристоксин суоли ул бобдаким, йигитликта табъ навчун ибораттин мутанаффидурур ва қориликто димоғ тааллуқдин қосир ва ҳакимнинг пирона рой била шоҳи жувонбахтқа

йўл кўргузгони» сарлавҳасини ҳам шарқ адабиёти бўйича маълум ҳозирликка эга бўлмаган китобхон тушунишга қийналади.

Тўғри, Мулла Сиддиқ Навоий достонини насрийлаштиришда бугунги уйғур китобхонини эмас, балки ўзига замондош бўлган адабиёт мухлисларининг билим даражасини кўзда тутган. Биз «Фарҳод ва Ширин» насрининг тил хусусиятлари муносабатлари билан ҳам шундай фикрни илгари сурган эдик. Лекин биз «Садди Искандарий» насри матни билан иш тута бошлаганимиздан кейин тилдаги ора-сира учраб турадиган луғатларга эмас, балки сарлавҳалардаги мураккабликларга дуч кела бошладик.

Асарни тушунишда сарлавҳалар иккинчи даражали масала, гап наср матнининг ўзида дейдиган бўлсак, қарашлар бир қадар ўзгариши мумкин. Чунки юқоридаги мисоллар воситасида асослашга ҳаракат қилинганидек, Мулла Сиддиқ боблар таркибидаги воқеа ва ҳодисалар талқинида, қаҳрамонларининг маънавий оламини очишида Навоий достонининг моҳир ҳикоячиси сифатида танилади. Навоий асарини оддий китобхонга тушунтиришда қиссалар, афсоналар услубини қўллашга ҳаракат қилади. Халқ жонли сўзлашув тилидан унумли фойдаланишга азм этади. Бироқ ана шу фазилатларга қарамай Мулла Сиддиқнинг «Садди Искандарий» насрий баёни тилида оммабоплик ҳамма ўринда ҳам бир хил савияда сақланавермайди. Бу ўринда ҳам ўқувчи анча-мунча изохталаб ибораларга, тушуниши қийин бўлган араб ва форсий сўзларга дуч келади. Мумтоз адабиётимиз тилида ўзлашиб кетган бу сўзларнинг айримларини луғатларсиз тушуниш қийиндир.

Мана «Садди Искандарий» насри тилидаги шундай сўз ва сўз бириикмаларидан айримлари: «Шоҳи оламнинг бу янгилиғ алтофидин калган солиҳлар лутф-карамини кўруб, ҳокироҳ бўлдиларким...» «искандар дуямбора кучоқлашиб...», «Искандар фалак эҳтишом подшодурким, олам юзини мусаххар қилип, забардастларни сарафканда айлаб...», «абришимдин йупукларини боғлаб...», «Ул тош шикоф бўлуб, қиличга ғилоф бўлур эрди».

Шу ўринда мумтоз адабиётимизда мавжуд насрий асарларнинг услуби ва тили хотирга келади. Улардаги мураккаблик ҳам нечоғлиқдир. Насрий баёнлар ўзига хос бир жанр, оммабоплик уларнинг энг характерли хусусиятидир.

5. «Фарҳод ва Ширин» насрида бўлганидек, Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий»да ҳам достоннинг ўзидан қатор шеър парчаларига мурожаат қилади. Наср муаллифи Искандарнинг Меҳрноз ва Равшанак билан бирга бўлишига бағишланган бобда Навоийга мурожаат қилиб, достондан Меҳрноз ва Искандар ўртасидаги муҳаббат ва ҳижрон онларининг можаросига оид шеърлардан намуналар келтиради. Характерли жихати шундаки, Мулла Сиддиқ у ёки бу қаҳрамон тилидан айтилган гапни тўғридан-тўғри келтира қолмайди, балки халқ китоблари, халқ достонлари услубини қўллаб, қаҳрамонлар ҳаёти лавҳаларини сўзлаб келиб, лирик мурожаатлар чоғида навбатни Навоийнинг ўзига беради. Масалан, Искандар ва Меҳрноз мулоқоти ҳақидаги тасвирлар асносида Искандарнинг хитобномаси келтирилади.

«Фарҳод ва Ширин» насрида муаллифнинг достоннинг ўзидан олинган талайгина шеърий парчалар баёнини ёнма-ён бериб боришни режалаштирилганлиги кўзга ташланган эди. «Садди Искандарий» насрида эса, достондан олинган шеърий парчаларнинг баёни берилмайди.

«Садди искандарий» насрига Навоий достонининг боблари хотимасидан ўрин олган соқий ва муғаннийга мурожаатдан иборат лирик хотима лавҳаларининг ҳаммаси олинган. Уларни Мулла Сиддиқ «Соқийнома» сарлавҳаси билан атайди. Наср таркибида келган Навоий қаламига мансуб шундай соқийномалардан бирида шу соқийномага илова тарзида Мулла Сиддиқ томонидан битилган мисраларнинг учраши характерлидир.

Наср муаллифи бобларни муқаддимавий байт билан бошлаб берувчи бароати истихлолларни аксарият мазмун теранлиги билан баёнга ўгириб бергани ҳолда айрим ўринларда Навоий матнидан чекинишга йўл қўяди.

Искандарнинг Меҳрнос ва Равшанак билан мажлисороликларига бағишланган боб дostonда қуйидаги барoати истихлoл билан бошланади.

Бу пайкарни улким намудор этар,

Гузориш ишин мундоқ изхор этар.

Кўрамизки мазкур мисралар бобнинг мазмунига шундай ишора қилиб турибди.

Мулла Сиддиқ «Садди Искандарий» дostonини насрийлаштириб, оммабоп ҳoлда китобхонларга тақдим этиш билан туркий халқлар маданияти oлдида жуда катта бир вазифани адо этган. Зoтан, «Садди Искандарий» «Хамса»нинг энг залворли дostonларидандир.

«Садди Искандарий»нинг ғоявий-шаклий хусусиятлари билан қанчалик теранлик касб этишини тасаввур этмоқнинг ўзи қанча катта билим, иқтидор, малака ва салоҳиятни талаб қилади.

Мулла Сиддиқнинг Навoий асарлари асосида яратган насрий баёнлари уйғур адабиётида шу йўналишда юзага келган обидалар ўртасида зарварли ўрин тутaди.

xx

Биз юқорида уйғур халқининг қадимий ва бой адабиёти равнақида маҳаллий омиллар билан бир қаторда жаҳон адабиёти бойликларининг ҳам муайян даражада ижобий роль ўйнаб келганлигини кўриб ўтдик. Хусусан, уйғур адабиёти тарихида Навoий мероси ижобий роль ўйнади.

Одатда даҳо сўз санъаткорлари ўзларининг ижодий ишлари жараёнида халқ донолигининг маҳсули бўлган халқ оғзаки ижодидан унумли равишда фойдаланадилар. Жаҳон адабиёти тарихининг тажрибасидан англашилишича, ўз навбатида буюк даҳолар халқ оғзаки ижодининг бойишига ҳам муносиб ҳисса қўшадилар. Бу тажрибанинг маъноси шуки, ўшандай катта истеъдод эгаси бўлган шоирларнинг дostonларига хос бўлган сюжетлар, мавзу ва образлар вақтларнинг ўтиши билан халқ оғзаки ижодиётига кўчади ва халқ ривоятлари, халқ эртак ва афсоналари тусини oлади. Истеъдод эгалари ўз ижодий тажрибаларида халқ мақоллларидан

фойдаланадилар ва уларнинг ҳикматона сўзлари ўз навбатида халқ мақолларини бойита боради. Бундай ҳолни Шарқ адабиётининг Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Хусрав Дехлавий, Навоий ва Фузулий каби йирик намояндалари мерослари мисолида кузатиш мумкин.

Навоий халқ оғзаки ижоди билан маҳкам боғланган сўз санъаткоридир. Навоий халқ оғзаки ижодини дурру гавҳарларга тўлиқ денгизга қиёс қилади.. фольклорни чаман деб билади ва бу поёнсиз заминда «гул кўп, чаман кўп» деган эътиқодда бўлади. Шуниси характерлики, Навоий эътиқод қўйган халқ оғзаки ижоди шоир асарларини зебу зийнат бўлиб беади. Навоий асарларига халқ донолигини олиб кирди, халқ орзу-умидларини олиб кирди. Шоир асарлари, у яратган образларнинг умрибоқийлик касб этиб қолишининг бир сабаби шудир албатта, ўз навбатида эса даҳо сўз санъаткори ўзининг ҳақ ва ҳақиқатни куйлаган асарлари билан халқ оғзаки ижодини муносиб равишда бойитди.

Унинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун, «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» каби дostonларининг сюжет ва образлари афсоналар, эртаклар оламига кириб борди. Турли мундарижага эга бўлган халқ асарларининг юзага келишига асос бўлиб хизмат қилди. Шоирнинг ҳикматлари халқ мақоллари даражасига кўтарилди. Бу масаланинг ўзбек адабиётшунослигида махсус ўрганилганлигини эслаш жоиздир.

Уйғур адабиёти, уйғур халқ оғзаки ижодиёти ривоятлар, афсоналарга ниҳоятда бойдир. Шу сирада Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайли, Дилором ва Меҳинбону образларига эга бўлган афсоналар ҳам учрайдики, улардан айримлари маншаларини уйғур халқининг ота-боблари тафаккурида жонланган мифлардан, қадимги ривоятлардан олади. Илмий адабиётларда кўп мартаба қаламга олинган Шарқий Туркистондаги минг уй тарихий обидасининг пайдо бўлиши афсоналарда бевосита Фарҳоднинг бунёдкорлик фаолияти билан боғланади. Кучар ва Бой шаҳарлари ўртасидаги қадимдан машҳур Шаҳриёр мавзеи, у ердаги дарё Фарҳод, Ширин ва Меҳинбону образларининг фидоийликлари билан дунёга келганлиги ривоят ва

афсоналарда ҳамон нақл қилинади. Б.Аршидинов ўзининг юқорида эсланган «Уйғур классиклири ижодиётида дoston жанри» китобида Низорий ва Умар Бокийларнинг «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonларига манба бўлган халқ оғзаки ижодиёти асарларини эслайди.

Шубҳасизки, Навоийгача, халқ орасида маълум бўлган афсоналарнинг ёнига Навоий дostonларининг Шарқий Туркистонда кенг тарқалиши муносабати билан яна янги-янги афсоналар қўшилди. Бу фикрни Р.Сабитов ўзининг юқорида эсланган мақоласида келтирилган «Фарход ва Ширин» афсонасининг сюжети ҳақидаги фикр мулоҳазалари билан яна бир қарра исбот этади.

Навоий меросининг уйғур халқ оғзаки ижодиётидаги ўрни хусусида илмий адабиётларда юқоридагидек айрим фикр-мулоҳазалар билдирилган бўлса-да, мазкур масала ҳали кенг планда кун тартибига қўйилган эмас. Шарқий Туркистонда Навоий ҳақидаги мавжуд ҳикоятлар, Навоий мавзулари заминида уйғур халқ оғзаки ижодиётида пайдо бўлган афсоналар, эртаклар ўрганила бошланган. Лекин ҳали фольклоршунослар олдида турган вазифалар чексиз-чегарасиздир. Уйғур адабиётшунослиги олдида эса мавжуд бой манбалар асосида «Навоий ва уйғур халқ оғзаки ижодиёти» мавзуини кенг қўламда тадқиқ этиш масаласи турибди. Бу масаланинг ишланиши «Навоий ва уйғур адабиёти» мавзуининг тадқиқ этилишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилади деган фикрдамыз. Зеро, биз ўз тадқиқотимизга оид манбалар устидаги ишимиз давомида Шарқий Туркистон, шунингдек, Марказий Осиё республикаларида сақланаётган қўлёзмаларда, ўз навбатида ва энг муҳими, халқ оғзида сақланиб келаётган Навоий мероси билан алоқали бир қатор афсоналарга дуч келдик. Уларни тўплашда, шунингдек, тадқиқ этишда фаол бўлиш вазифаси туради.

Биз илмий ишимизга танлаб олган мавзунинг қўлами кенг бўлганлиги сабабли «Навоий ва уйғур фольклори» муаммосини қамраб ололмадик. Зеро, бу махсус тадқиқот мавзуи бўлмоғи керак.

ХУЛОСА

Ҳар бир адабиётнинг сарчашмаси дастлаб ҳаётдир. Шу билан бирга адабиётнинг тараққиётида воситачилик омилига эга бўлган шарт-шароитлар ҳам бўлади. Булардан биринчиси, шу адабиётнинг бутун тарих давомида шаклланган мумтоз анъаналари бўлса, иккинчиси, халқ оғзаки ижодиётидир. Адабиёт тараққиётининг яна бир муҳим омили бор. Бу турли эллар, элатлар адабиётлари ўртасидаги алоқалардир. Алоқалар ўзларининг мустаҳкам маҳаллий замини асосида тараққий этиб келаётган адабиётга дунё адабиётини танитади ва шу жаҳон адабиётининг энг нодир ютуқларини ташкил қилиб бораётган обидалардан баҳраманд этади. Уни адабиётнинг умуминсоний қонуниятлари билан бойитади. Натижада ўзининг маҳаллий, миллий доирасидан юқори кўтарилиб, кўшни-қардошлар билан алоқага киришилган адабиёт бошқалардан ўрганибгина қолмай, уларга ўргатиш қудратига ҳам эга бўла боради. Унинг жаҳоний эътирофи кучаяди.

Бу қайд ва ҳулосалар тўлиғича уйғур адабиётига ҳам тааллуқлидир.

Жаҳоннинг кўҳна ва бой адабиётларидан бири сифатида танилиб, дастлаб Шарқда шухрат қозонган уйғур адабиёти асрлар оша дунё адабиёти хазинасини ўзининг умрибоқий «Қутадғу билиг» асри билан бойитган Юсуф Хос Ҳожиб каби мумтоз сўз санъаткорини етказди. Бой оғзаки ижодиёти билан муштарак асосларда тараққий этиб келган туркий фольклорга муносиб ҳисса қўшди.

Уйғур адабиёти тарихининг тараққиёт йўллари, алоҳида босқичларини тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, у бошқа туркий халқлар адабиёти, шунингдек, форсий тилидаги адабиёт билан яқин муносабатлар жараёнини бошдан кечирди. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асрида унинг тожиклар орасида «Шоҳномаи туркий» номи билан маълум бўлганлигини фахрланиш билан қайд этади. Ўз навбатида, уйғур китобхонлари Шарқнинг Фирдавсий, Низомий, Жомий каби сўз санъаткорларидан ва биринчи навбатда улуғ устоз Навоий асарларидан маънавий озик олдилар. Улуғ ўзбек мутафаккир шоири Навоийнинг мероси Шарқий Туркистонда кенг тарқалди. Кўп асрлик мумтоз анъаналари заминида мустаҳкам туриб ажойиб асарлар

яратган Абдурашидхон, Низорий, Ғарибий, Зиёий ва Билол Нозим каби уйғур калам аҳллари ўз адабиётларининг Навоий даҳосидан ўрганишларига ижобий назар билан қарадилар.

Маълумки, Навоий шарқ адабиётининг нодир асарларига, у қайси бир халққа дахлдор бўлмасин, катта рағбат билан қаради. Шарқнинг даҳо сўз санъаткорлари қаламларига мансуб асарларни ўзбек китобхонлари ўртасида ташвиқ этди. Шарқ адабиётида кўплаб ишланаётган сюжетлар, машҳур бўлган образлардан ижодий фойдаланиб, янги ғоявий-бадий мундарижага эга бўлган асарлар яратди. Ўзбек адабиётининг Шарқ адабиётлари ўртасидаги мавқеини оширишда бу асарлар фавқулодда роль ўйнадилар. Навоийнинг Шарқ адабиёти олдидаги катта хизматларидан бири – у Низомий, Деҳлавий ва Жомий каби буюк сўз санъаткорлари изидан бориб, бадий анъаналарнинг умуминсоний характерини кўрсатиб берди. Ўз асарлари билан лирика ва достончилик соҳасидаги анъаналарнинг ҳаётийлигини, ижодийлигини намоиш этди. Бирор адабиётда пайдо бўлган мумтоз асарнинг анъанасини қабул қилиш, шу асосда янги ғоявий-бадий мундарижага эга бўлган асарлар яратиш тажрибасини кенг ёйди.

Улуғ устознинг бу сабоқлари жуда катта мазмунга эга эди. Уйғур китобхонлари, уйғур сўз усталари ўз ижоди билан туркий тилдаги адабиётни бадий тафаккур ҳосилалари билан бениҳоя бойитган ва уни юксак поғоналарга кўтарган Навоий сиймосига ўз муршидлари сифатида қарадилар. Устознинг маҳорат сирларини ўрганиш йўлини тутдилар. Шу ҳол алоҳида таъкидга лойиқки, уйғур шоирлари Навоийнинг ижод оламига чуқур кириб бориб, ундан баҳравар бўлиб қолмадилар.

Навоий адабиётнинг нуфузини кўтариш Шарқ адабиётида катта анъаналар даражасига кўтарилган сайёр сюжетлар, мавзулар асосида асарлар яратиб муваффақият қозона билишда деб сабоқ берди. Бунинг учун эса маҳаллий адабиёт доирасидан юқори кўтарилиш, маҳаллий анъаналарни минтақа адабиётлари анъаналари билан бойитган ҳолда иш кўриш талаб қилинар эди. Навоийнинг Низомий, Деҳлавий ва Жомийлар асарларига муносабати, улар

томонидан анъанага айлантирилган мавзулар, образларни танкидий ўрганиш билан янги кашфиётлар йўлини тутиши, лирика ва эпик поэзия соҳасидаги бетакрор муваффақиятлари уйғур қалам соҳиблари учун ана шундай маҳорат мактаби вазифасини ўтади.

Адабиётда ижодий изланувчиликка даъват этиш Навоийнинг қалам соҳибларига қолдирган энг катта навбатдаги сабоғи эди. Уйғур адиблари устознинг шу сабоғи асосида иш тутдилар.

Низорий жиддий ижодий изланиш билан яратган «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» достонлари билан маҳаллий манбаларнинг Навоий анъаналари билан уйғунлаштиришнинг ижобий бир тажрибасини кўрсатди. Биз бу масалани тадқиқотда атрофлича тадқиқ этдик. Шу билан бирга Низорий уйғур Фарҳодномасини яратишга киришар экан, Навоий достонидан узоқлашишни кўзда тутмайди. У Фарҳод ва Шириннинг марказий қаҳрамонларининг ишқий-саргузаштлари баёнида Навоий томонидан айтилганларни такрорлаш фикридан ҳам узоқ эди. Низомий Ганжавий ўзининг «Хусрав ва Ширин» достонида бу қиссани ўзининг «Шоҳнома»сида мўъжазгина қаламга олган устоз Фирдавсийни эслаб «мен ўз асаримда ҳокимнинг айтганларини такрорламадим, агар у айтганларини мен ҳам такрорлаб, унинг қадрини синдирсам, менинг ҳам қадримни синдирувчилар топилиб қолади». Низорий устознинг шу ўғитига қулоқ тутгандай бўлади ва Навоий достони сюжети ва образларини ўзи янги ўрганган манбалар билан уйғунлаштиргани ҳолда ўзига хос талқинлар йўлидан боради. Фарҳод ва Ширин ўртасидаги муфассал севги саргузашти билан танишиш ихтиёрини китобхоннинг ўзига ҳавола қилади. Унинг диққатини Навоий «Хамса»сига тортар экан, туркий тилдаги адабиётлар ўртасидаги алоқаларга таянади. Натижада Низорий ўзининг бу иши билан уйғур адабиётида «Янги бир услуб»га асос солади. Шоирнинг бу услуби унинг «Лайли ва Мажнун» достонида ҳам кузатилади. Бу Низорий достонларининг оригиналлик хусусиятларини кўрсатувчи жуда муҳим бир белгидир.

Шарқ адабиётида «Гул ва Булбул» қиссаларининг маншалари узоқларга бориб тақалади ва унинг тадрижий тараққиёти мураккаб бир жараёни ташкил қилади. Туркий адабиётида тугал «Гул ва Булбул» достони уйғур шоири Ҳирқатий қаламига мансубдир. Ҳирқатий ўз асари устидаги ишида халқ оғзаки ижодиёти, ёзма адабиётида юзага келган «Гул ва Наврўз» каби дostonлардан қанча баҳраманд бўлган бўлса, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ига ҳам шу даражада таянади. Тадқиқотда бу масала атрофлича ўрганилар экан, биз «Гул ва бўлбул» достонининг ғоявий-бадий хусусиятлари асосида Ҳирқатийнинг катта ижодий кашфиётларга эришган сўз санъаткори сифатидаги ўрнини кўрсатишга ҳам ҳаракат қилдик. Шоир уйғур адабиётини мажозий образлар асосидаги янги бир дoston билан бойитар экан, Шарқ дostonчилигини ўзининг муносиб усули билан бойитди. Низорий қаламига мансуб «Робиа ва Саъдин» достонини ўз даври адабиётининг мумтоз асари сифатидаги муваффақиятида ҳам анъаналар билан боғланишининг самарали натижалари кўзга ташланиб туради.

Туркий тилдаги насрий баёнларнинг тамал тошини илк дафъа уйғур адиблари қўйдилар деган хулосани алоҳида таъкидлаш керак. Насрий баёнларнинг назарий ва амалий тажрибалари ҳам дастлаб уйғур адабиётида юзага келди. Мулла Сиддиқ Ёркандий, Сабурий, Умар Боқий каби адибларнинг бу йўналиш бўйича олиб борган ижодий изланишлари насрий баёнларнинг ўзига хос адабий ҳодиса сифатидаги характерини намоиш этди.

Уйғур шоирлари ўз тажрибаларида Навоий асарларига мурожаат этиш билан адабиётда ворисийликнинг аҳамиятини юқори кўтардилар. Ворисийликнинг катта кашфиётларга йўл очиб беришини ўз ижодлари мисолида исбот этдилар. Шундай қилиб, улар томонидан Навоий «Хамса»си мавзуларини янгидан қаламга олинishi ва муваффақиятли ишланиши ўз моҳияти билан уйғур дostonчилигининг тадрижий тараққиётида муҳим омилга айланди. Уйғур адабиётида Навоий дostonларининг насрий баёнларининг юзага келиши туркий адабиётда шундай бир йўналишнинг

пойдеворини яратди ва бу тажриба ўз оқибатлари билан уйғур насрининг тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Ушбу наср намуналари Шарк адабиёти ва ўз навбатида, туркий адабиётлар тарихида насрнинг заифлиги ҳақидаги бирёқлама қарашларнинг асоссизлигини исбот этди. Уйғур мумтоз адабиётига хос бу хусусиятлар бугунги уйғур адабиётида ҳам ижодий давом эттирилмоқда. Мулла Сиддиқ Ёркандий каби адиблар томонидан амалга оширилган наср намуналари бугунги уйғур романлари муваффақиятини таъмин этган муҳим омиллардан бири сифатида ҳам аҳамиятга молик.

Уйғур-ўзбек адабий алоқаларининг бугунги босқичида мумтоз адабиётларимизнинг тарихдаги тажрибаларига таяниш, уларни давр талаби асосида давом эттириш ниҳоятда муҳимдир.

Мундарижа

Кириш.....	3
I БОБ. Алишер Навоий туркий тиллардаги адабиётнинг муршиди сифатида.....	14
Навоий ижоди туркий тиллардаги адабиётнинг янги босқичи.....	14
Навоий ва Туркистон.....	23
II БОБ. Уйғур адабиётида “Хамса” мавзуларининг ишланиши тарихидан.....	42
Уйғур Фарходномасининг тўнғич асари.....	52
“Лайли ва Мажнун” туркуми.....	70
III БОБ. Навоийнинг сўз санъати маъорати изидан.....	99
Ҳирқатийнинг “Муҳаббатнома ва маҳнатком” достони.....	99
“Робиа ва Саъдин” достонида Низорий маҳорати масаласи.....	125
IV БОБ. Насрий баён жанр сифатида.....	137
“Фарҳод ва Ширин” насри.....	143
“Садди Искандари ” насри.....	167
Хулоса.....	187

Адабий-бадий нашр
Ҳанифа Солиҳова
Алишер Навоий издошлари

Маҳаррир Жонибек Субҳон
Мусаввир Рустам Зуфаров
Бадий муҳаррир Татьяна Смирнова
Мусаҳҳиҳ Фотима Ортиҳова
Компьютерда саҳифаловчи Акмал Сулаймонов

ИБ№4348

Босишга 30.09.2005 й.да руҳсат этилди. Бичими 84x108 F Таймс гарнитураси. Офсет бома. 10,08 шартли босма тобоқ. 12,0 нашр тобоғи. Жами 1000 нусха. 306 рақамли буюртма. 76-2005 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30 FF 700128. Тошкент, Усмон Юсупов кўчаси, 86.